

3/27/2009

વર્ષ ૮૭ :: મે : ૧૯૪૩ : સળંગ અંક ૧૦૩૬ : અંક ૫મો

સ્વ. કેબુશરો કાબરાજી

તથા

સ્વ. પુતળીબાઈ કાબરાજી

સ્મારક અંક

૦૫૮
સ્ત્રી.જો.

તંત્રીઓ :

જરબહેન કાબરાજી
કેશવપ્રસાદ સી. દેસાઈ

ઠાણ

મંત્રી :

ચંદ્રકાન્ત જી. મહેતા.

‘સુબોધ કાર્યાલય’ ખીરમશરોડ, અમદાવાદ. લજપતરાયરોડ, વીલા પારલા

અનુક્રમણિકા

	લેખક	પૃ
નિવેદન	શ્રી. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ	૧૬
પ્રસ્તાવના	લેડી વિદ્યાનહેન નિલકંઠ	૧૮
પુતળીબાઈ કાજરાજી	શ્રી. બી.ખાડજી પાલખેડા	૧૬
“એક પારસી બાનુનું બનાવેલું પુસ્તક.” ...	(મે ૧૮૮૩ના સ્ત્રીઓધર્મમાંથી ઉતારો)	૧૬
સર જીવનજી મોદીએ શ્રી પુતળીબાઈની કારાવેલી પિછાન...
ધર્મજ્ઞાન સંબંધી નાગરનો ગુંચવાડો...	પુતળીબાઈ	૨૦
સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ	પુતળીબાઈ	૨૦
પુતળીબાઈના આદર્શ અને શુદ્ધજીવનનો મારો અનુભવ	શ્રી આવાંબાઈ કાગા	૨૧
પુતળીબાઈની વાતો: “પૈસા કે પ્યાર” ...	શ્રી. ફોરોજશાહ ર. મહેતા	૨૧
સુનામાસી	પુતળીબાઈ	૨૧
એક નસુમેદાર બાનુ.	શ્રી ખોરશીદ ફી. કાટવાલ	૨૨
સ્ત્રીઓધર્મ શરૂઆતથી વાંચનારી એક બાઈનો અનુભવ	શ્રી જરબાઈ વાડીયા	૨૨
આપણાં વહાલાં માંદાં પડે ત્યારે.	પુતળીબાઈ	૨૩
સ્ત્રીઓધર્મની ‘માતા’	શ્રી વિનોદરાય જી. મહેતા	૨૩
નામ પરજીવા કોં ના પાડે છે ? (તથા “મીનોચેહેર મીશનરી”માંથી બીજા ઉતારો)...	પુતળીબાઈ	૨૩
પૈસા કે પ્યાર અને કર્તવ્ય	પુતળીબાઈ	૨૫

જયંતી વિભાગ

૧ મહાન લેખક અને સુધારક	કવિ ખખરદાર	૨૫
૨ નામાંકિત પારસી સાહિત્યકાર	ડો. ધ્રુવ જે. તારાપોરવાળા	૨૫
૩ માદા સ્વર્ગવાસી મિત્રને (કાવ્ય)	શ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામ	૨૫
૪ કેમુશરો કાજરાજી	શ્રી રયાવખસ મા. બાદા.	૨૬
૪ વાળં બેહેકેય હોય તેમને તો ધિક્કારે (કવિતા) ...	શ્રી જે. મા. દેસાઈ	૨૬
૫ કેમુશરો કાજરાજી અને “રાસત બોડતાર” ...	શ્રી. કુંજરશી ધરમચી સંપટ.	૨૭
૬ કેમુશરો કાજરાજી જયંતીનો કરાંચીમાં મેળાવડો: બાણજી. ગાયન	...	૨૮
૭ સ્વ. કેમુશરો કાજરાજી ચતાબ્દીનો મુંબઈમાં મેળાવડો: સદેશાબો, બાણજી, ગાયનો	...	૨૬
૮ મુંબઈ તથા કરાંચીમાં ગવાયેલાં ગાયનોનું સ્વર-લેખન...	...	૩૦
૯ સમકાલિન લેખકોની સ્વ. કાજરાજીને અંજલિ	૩૦
• ઉપસંહાર	તંત્રી	૩૧

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૩	કૂટનોટમાં	૧૬૦	૨૦૬, ૨૩૪, ૨૫
૨૦૬	૩	૧૫૪	૨૦૨

તંત્રીઓના પ્રજ્ઞામ સાથે—નીચલા એકસે પહેાંચ લખવા કૃપા કરવી

મિસ જર કાજરાજી; પંચગની : Panchgani (Satara Dist.)

નિવેદન

પુતળીબાર્ધ કાખરાજી-મારાં સહતંત્રી-ના સ્મરણાર્થે તેમજ આ પત્રના એક સમયના તંત્રી તથા માસિક, અને એક જુના સુધારક અને સ્ત્રીહિતચિંતક કેપુશરો કાખરાજીની જન્મ શતાબ્દિના સ્મરણાર્થે આ ખાસ અંક પ્રસિદ્ધ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. આ અંક તૈયાર કરવા માટેની મારી ઈચ્છા મેં મી. જહાંગીરજી કેપુશરો કાખરાજી આગળ રજુ કરી અને તે તૈયાર કરવા માટે મને મદદ કરવાની મેં તેમને વિનંતિ કરી. કંઈક આનાકાની સાથે પુતળીબાર્ધના આ બધા ભર્યારે અને કેપુશરો કાખરાજીના સુપુત્રે મારી વિનંતિ સ્વીકારી, અને આ અંક તૈયાર કરવામાં મને તેમજ અમારા મંત્રી શ્રી ચંદ્રકાંત જીવનશાસ્ત્ર અમરશીએ મદદ કરી: તેમની મદદ વગર આ અંકમાંના સુંદર લેખો તથા ચિત્રો પ્રસિદ્ધ કરી શકાયા ન હોત.

“સ્ત્રીબોધ” પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે મુંબઈ કાંઈ આટલું મોટું શહેર નહોતું. મુંબઈના આગેવાનોની સંખ્યા પણ ઓછી હતી, અને સર્વ કામના આગેવાનો એકજામીનની સાથે મળીને સમાજ સુધારાની તથા અન્ય હોલવાલો કરતા હતા. હિંદુ અને પારસી સમાજોના પ્રત્યે લગભગ સરખાજી હતા. બે કોગો જુદી હતી. પરકામમાં લગ્ન વ્યવહાર કરવાની તે બન્ને કામ વિરુદ્ધ હતી. પરંતુ તે બન્ને કોગોની સામાજિક પરિસ્થિતિ લગભગ એક સરખી જ હતી, સ્ત્રીવર્ગ બન્ને કોમોમાં કેળવણીમાં પછાત હતો. બન્ને કોમોમાં કુદીઓ આહુ હતી કારણ કે તેઓમાં અગ્નિ હતું. અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર બન્ને કોમમાં ઓછો હતો અને પરિણામે ગુજરાતી ભાષાના પ્રચાર માટે પારસી તથા ગુજરાતી હિંદુઓમાં એક સરખો યત્ન થતો હતો. આવા સમયમાં “સ્ત્રીબોધ” માસિકનો જન્મ થયો હતો. ઠરસ્વદાસ મૂળજીની સાથે દાદાભાઈ નવરોજી, ડેસાભાઈ કામા અને કાખરાજી, તથા નાનાભાઈ હરિદાસ અને કવિ નર્મદ જેવાઓએ આ માસિકની પ્રસિદ્ધિમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો, તે આગત તે સમયના સામાજિક ધોરણોના ખ્યાલ કરવાથી રવાનાવિક લાગશે. સ્ત્રીઓએ જાહેરમાં શેવું કુટુંબું જોઈએ કે કેમ, તેમણે વરસાદમાં છત્રી ઓડી બહાર જવું જોઈએ કે કેમ, ધણી ધણીવાણી જાહેરમાં ઉધાડેછાંક બહાર ફરી શકે કે કેમ, એવા એવા, અત્યારે તો હસવા જેવા લાગે તેવા પ્રશ્નો પારસી તેમજ ગુજરાતી હિંદુઓ માટે સરખા જ હતા. એટલે સ્ત્રી કેળવણી અને સંસાર સુધારો સાધવા માટેના પ્રયત્નો આ બન્ને કોમ સાથે મળીને કરે તેમાં નવાઈ નહોતી. સ્ત્રીબોધની રચાપના પણ આવા પ્રયત્નોને અંગેજ થઈ હતી. આ પત્રનું તંત્રી પદ દયકાઓ સુધી રવ. કેપુશરો કાખરાજીએ પોતે લાલકાતથો શોભાવ્યું હતું. તેમના મરણ બાદ તે તેમના કુટુંબીઓએ શોભાવ્યું અને પુતળીબાર્ધ પોતાના કુટુંબીઓએ શોભાવ્યું અને પુતળીબાર્ધ પોતાના મરણ સુધી આ પત્રના એક તંત્રી તરીકે રહ્યાં હતાં મારી વિનંતિને માન આપી તેમનાં પુત્રી જરજાનુ પણ હવે પછી મારી સાથે સહતંત્રી તરીકે કામ કરશે, તે બધીને સ્ત્રીબોધનાં વાંચનારને આનંદ થશે.

સમયના વહેવા સાથે પારસી કોમ અંગ્રેજી કેળવણી તરફ નેસમેરે ઢળી. એ કોમ પ્રમાણમાં નાની અને તેની મોટી વરિત મુંબઈ શહેરમાં જ આવી વસવાથી તેના સામાજિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ અગ્રુક રીતે આવી ગયો, નવા નવા પ્રશ્નો ઉઠ્યા થયા પણ તે પ્રશ્નો ગુજરાતી હિંદુઓના પ્રશ્નો કરતાં જુદી જાતના થયા. ગુજરાતના શહેરોમાં ગુજરાતી ભાષા અને

સાહિત્યના વિકાસના યત્ને થવા લાગ્યા, અને એ ભાષા અને વધુ ખીલવા લાગી. પરંતુ તેમાં પારસી કામોના સાથ ન રહ્યો. કારણ કે અંગ્રેજીનું શિક્ષણ પારસીઓમાં વધુ અને વધુ ફેલાયું હતું એટલે તેમને મન તો ગુજરાતી ભાષા ફક્ત ઘરમાં જ બોલવા માટે રહી હતી. ગુજરાતી હિંદુઓની વાસ્તવ મુજબ ઉપરાંત આખાયે ગુજરાતમાં હોવાથી અને એ બધા પ્રદેશ એકબીજા સાથે સંકળાયેલા હોવાથી, સંસાર સુધારાની પ્રગતિ તેમનામાં ઘણી ધીમી થઈ. વળી ધર્મ અને સંસાર સુધારા વચ્ચે હિંદુઓમાં સખંધ મનાયો તે કારણે પણ આ પ્રગતિ જોસજોર થઈ નહિ. એ રીતે સમાજ સુધારાના પ્રયત્નોમાં તેમજ સાહિત્ય વિકાસમાં પારસી અને ગુજરાતી હિંદુઓ ધીમે ધીમે ભુલા થવા લાગ્યા. પરંતુ આ ભુલાઈ પ્રાથમિક પ્રશ્નો પુરતી જ હોઈ શકે. સમાજના મોટા પ્રશ્નોમાં હજી પણ પારસી હિંદુને ક્ષમતા સંભવતી નથી, તેમ ગુજરાતી ભાષા પણ આ જોગમ માટે ભુલી હોઈ શકે નહિ. જો આજથી સાઠ વર્ષ ઉપર જાને કામ એક સરખી જ ગુજરાતી ભાષા બોલતી હોય, તો આજના તે ભાષાના વિકાસ અને ઉત્કર્ષમાં હિંદુઓ જેટલી જ હોંસ પારસીઓ કેમ ના લઈ શકે? વિકાસ પામતો ભાષા એ ફક્ત મોટે બોલવાની કે કેવળ વાતચીતની ભાષા હોઈ શકે નહિ. તે ભાષાનો તો અબ્બાસ-પદ્ધતિસર અબ્બાસ-હિંદુ તેમજ પારસી જાનેએ કરવો જોઈયે. ગુજરાતી ભાષામાં આપણે હવે શિક્ષણ આપવા માંગીયે છીએ. વિજ્ઞાન અને દાકતરી પુસ્તકો પણ લખવા ઇચ્છીયે છીએ, એટલે તે બોલચાલની ભાષા જેવી ના જ ગણવી જોઈયે. એમ તો સામાન્ય ગુજરાતી ભાંગીતુડી હિંદુસ્તાનીમાં પણ વાતચીત કરે છે, તે ઉપરથી આપણે એમ કેમ કહી શકીએ કે બીજા લોકો હિંદુસ્તાની ભાષાને બહુ અધરી કરી નાખે છે? પારસી ભાઈ બેનાએ ફરીયાદ ના કરવી જોઈયે કે હિંદુઓ ગુજરાતી ભાષા અધરી કરી નાખે છે. પારસી કામની માતૃભાષા ગુજરાતી છે અને ગુજરાતી રહેવી જોઈયે. કેપુરદા કામરાજ અને પુતળીઆઈ કામરાજએ ડકનખંધ પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાંજ લખ્યાં છે. તેમજ પોતાનું પત્રકારીત્વ પણ ગુજરાતી ભાષામાંજ ખીલ્યું છે. તેઓ ગુજરાતી ભાષાથી ગણરાતાં નહોતાં કે સરમાતાં પણ નહોતાં. તેમને દાખલો લઈને પારસી ભાઈ બેનાએ ગુજરાતી ભાષામાં પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ; તેમજ ગુજરાત તથા હિંદના આગળ વધતા સમાજમાં ઉઝા થતાં સમાજ સુધારાના પ્રશ્નોને ઉકેલ કરવામાં પોતાનો ફિરસો આપવો જોઈયે. સીઓના હક્કો, સીઓના મારેતાં ધંધાઓ, સીઓના આર્થિક પ્રશ્ન, સીઓના રાજકારણમાં અધિકાર, વસિતો પ્રશ્ન, બાળકોના વિકાસ, વગેરે અત્યારના સામાજિક પ્રશ્નો છે. લગ્નનો પ્રશ્ન પણ ધાર્મિક પ્રશ્ન ગણાતો બંધ થઈ સામાજિક પ્રશ્ન થતો જાય છે. આ સર્વ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં પારસી કામ હિંદુ કામની સાથે મળીને લાગ લે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. સીમોધ માસિક તે માટે એક યોગ્ય સાધન થઈ પડશે. પુતળીઆઈએ આમાંના ધણીયે પ્રશ્નો પોતાની નવલકથાઓમાં ચર્ચ્યાં છે. તેમનાંજ સીમોધમાં અન્ય પારસી બેનો આ પ્રશ્ન ચર્ચે તે યોગ્ય જ ગણાયો.

આ ખાસ અંકમાં જે ભાઈ બેનાએ લેખ આપોને તથા અન્ય રીતે મદદ કરી છે તે સૌને હું ઉપકાર માનું છું. પારસી અને હિંદુ ભાઈ બેનો સાથે મળી “સીમોધ” ને સુંદર સેવાનું સાધન બનાવી પુતળીઆઈના તથા કેપુરદા કામરાજના આત્માને સતોષ આપે એટલીજ આશા હું રાખું છું.

પુતળીબાઈ

બીજા પુરની મરાઠી રાજાસાળની સિદ્ધિકાળી સહિત મી. પુલકીબાઈ કામરાજ (૧૯૧૨ માં)

પ્રસ્તાવના

લેખિકા : લેડી. વિદ્યામહેન ર. નીલકંઠ

લેડી વિદ્યામહેન નીલકંઠ

બહેન પુતળીબાઈના નામનો પરિચય

લગભગ અડધી સદી ઉપર થયેલો. રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠના પુત્રવધૂ બાઈ શુંગરે Chambers's Short Stories નું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી એક વાગ છપાવ્યો અને તેઓ સ્વર્ગવાસી થયાં. મહીપતરામબાઈએ બાકીના ભાગનું ભાષાંતર કરવા ઈનામ આપવા જાહેરાત આપી. તે માટે બહેન પુતળીબાઈએ માગણી કરી. તેઓનું નામ કુમારી પુતળીબાઈ ધનજીભાઈ વાડીયા હતું. તે સમયે તેઓ મેટ્રીકની પરીક્ષામાં બેસનાર આપણી તરફ-પહેલાંજ આવી હતી. મારી જાણ મુજબ કન્યાઓ અંગ્રેજી માત્રના પેપરે આપે તો મેટ્રીકમાં પાસ થયેલાં ગણાતી, -તેમને એવી છૂટ હતી. (આ માહિતી કદાચ ખૂલ બરેલી હોય). તેવી રીતે મેટ્રીકમાં બેસી આ 'કુંડી કદાણીએ'નું ભાષાંતર કરી તેમણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પગમાં માર્યાં.

(જુઓ પાછળ પૃષ્ઠ ૧૯૯). ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યપૂજક મહંમ કેળુશરો કાગરાજીના કુટુંબમાં તેઓનાં લગ્ન થયાં. ત્યારે તેમના પતિ મી. જહાંગીર કાગરાજી અમદાવાદમાં આસીરટંટ કલેક્ટર હતા. તેઓ સાથે અમારે ઓળખાણ હતું, અને અમદાવાદનાં લોકપ્રિય ડૉ. મહંમ મીસ મોટીબાઈ કાવડીયા મારફત પુતળીબાઈ સાથે અંગત ઓળખાણ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. પુતળીબાઈ પોતાના સન્મરના 'ઓબિષ્' પત્રમાં બારે રસ લેતાં, ઘણા લેખો તેમાં તેઓ લખતાં. તેમની વાર્તાઓ અને અન્ય લેખો ગુજરાતી વાંચક વર્ગમાં ઉત્તરથી વચ્ચેનાં. એ વાર્તાઓ પૈકી 'શાંધીની દોકરી' તે લગ્નની મોટી આગ સમયનો રસબરો જિતાર આપનાર છે. એ વાર્તા આજે પણ છુટી છપાય તો જરૂર આકર્ષક અને ખીજ વાર્તા જાણીતા અંગ્રેજી વાર્તાનિવેશ રોબર્ટ લુઈ સ્ટીવનસનની 'ડો. જોકોલ અને મી. હાર્લે' નામની અતિ પ્રસિદ્ધ વાર્તાનો અનુવાદ છે. એ અંગ્રેજી વાર્તા ફીક્શન પર પણ ઉતારાઈ છે. ખીજાં અનેક લખાણો પુતળીબાઈનાં હશે. મૂળ સાહિત્યનો શોખ અને સાહિત્યપ્રેમી કુટુંબના વાતાવરણથી તેમની સંકિતિયા ખીલી. કાગરાજી કુટુંબમાં હિંદુ-પારસી એવા બેઠાં નહોતા, એ ભાવના પુતળીબાઈએ ઝીલી લીધી હતી.

શેઠ જહાંગીરજી કાગરાજીની જુદે જુદે સ્થળે નોકરીમાં જવલી યથા પછી નિવૃત્ત થઈ તેઓ કેટલાંક વર્ષે અમદાવાદમાં રહેલાં. આ સમયે કાંઈક વધારે પરિચય પુતળીબાઈનો

થયો. હવે તેઓ પોતાની કુટુંબ જગમાં રોકા-
એલાં રહેતાં. મી. કાપરાજીની નરમ તણિવતને
અમદાવાદની હવા અનુકૂળ હોવાથી તેઓ
અહીં રહ્યાં. જ્યારે કોઈ પ્રસંગે પુતળીજાણને
સભામાં કે બીજા કામે આમંત્રણ આપીએ
ત્યારે તેમાં જાગ લેવા તત્પરતા બતાવતાં.

તેમનું જ્ઞાન સંગૌન હતું. કુટુંબ વત્સ-
લતા એ તો સ્વાભાવિક હોયજ. ‘શ્રીગોધ’
માટેની તેમની કાળજી પુષ્કળ હતી. મોટે હોદ્દે
તેમના પતિ હતા છતાં જુનાં મિત્રોને પુતળી-
બાઈએ વિસારી મૂક્યાં નહોતાં. રવ. ભોમી-
ન્દરાવ દીવેટીઆનું કુટુંબ જેમની સાથે તેમને
વર્ષોથી સંબંધ હતો તેમના સુખદુઃખના પ્રસંગે
હાજર રહી મિત્રાચારી ચાલુ રાખી હતી.

મી. જહાંગીરજીને પુતળીબાઈના મૃત્યુથી
હારે આઘાત લાગ્યો છે. તે દર્શાવતાં તેમણે

લખેલું કે ‘પુતળીબાઈને છેલ્લી ટુંક માંદ-
ગીમાંથી હું બચાવી ના શક્યો તેનો મને હારે
અફસોસ છે. મારી મોટી માંદગીઓમાં તેમની
રાતદિવસ અખંડ સારવાર વડે તેમણે જાણે
અનેકવાર મને જીવતદાન આપેલું એમ હું
માનું છું. આનો બદલો હું ન વાળી શક્યો
એ કુઃખ મને અતિશય લાગે છે.’ ખરેખર
એક નમુનેદાર પત્ની હોવા માટે તેમને ગર્વ
લેવા જોવા આ બંનેનો સંસાર હતો. આ
બંધાં અને ગ્રાહોણ બાઈ હિંદુ તેમજ સ્વકામ-
ની શ્રોણોનું દિત વિચારતાં સ્વર્ગ સંસ્થા
છે. પોતાની પાછળ પતિ અને છોકરા-છોક-
રીઓ તથા તેમનાં બાળકોની લીલો વાડી
મૂકી જવાનું ભાગ્ય ને દિંદો સ્ત્રીઓ મોટું
માને છે તે એમને પ્રાપ્ત થયું. -એથી વિશેષ
એમણે પોતે પણ શું કર્યું હોત ?

વિધાબહેન ૨. નીલકંઠ (અમદાવાદ)

સ્વ. જરબાઈ ધનજીભાઈ
વાડીઆ

પુતળીબાઈના માતા

(૧૮૬૪ માં)

(જીઓ. પૃષ્ઠ ૨૨૬)

સ્વ. ધનજીભાઈ હારમસજી
વાડીઆ
પુતળીબાઈના પિતા

પુતળીબાઈ અને બાલક
(જામપુરમાં, ૧૯૯૮)

મરહૂમ પુતળીબાઈ જહાંગીર કાબરાજી

લેખક : (મિસ) લીબાઈજી લી. પાલમકોટ

[લાઈફ એક્ટેમીક મેમ્બર ઓફ મોનીટરી કોલેજ ઓફ મ્યુઝીક, લન્ડન.]

[મનહર છંદ]

“ કાબળની કોટડીમાં વારેવાર વિચરતી,
અરે ઓ કલમ ! તને હું વિનંતિ કરું છું:
શામ મુખવાળી પથુ સ્વેત તણી સંગતિમાં,
ભાળી તને આજ તારો ભડુંસો હું ભડું છું,
મન તણે મમ તારી આગળ ઊંધાડો કરું,
ધરી હેરે હેતે તને હાથમાં હું ધરું છું:
નિર્લજ વચન કાં તો, કોઈની નિંદા લખીને,
કાંધ લગાડે તું રખે, દીલમાં હું રડું છું.”

કવિ દલપતરામ લાઘાભાઈ.

પુતળીબાઈ ! પ્રેમની મૂર્તિ !

વરને બહાલથી વકાદારીથી વાળી રહેલી
વનિતા !

જન્મ. તા. ૧-૬-૧૮૬૪ } અવસાન તા.
લગ્ન. તા. ૧૬-૧૨-૧૮૬૪ } ૧૬-૭-૧૯૪૨

સ્ત્રીબાઈના

૧૮૬૭ના એક અંકમાં મરહૂમ બહેન પુતળીબાઈની ત્યાં સુધીની કારકીર્દિની નોંધ આ પુરાણા માસિકના પ્રખ્યાત તંત્રી તે પ્રખર લેખક મરહૂમ કેશુચરો ન. કાબરાજીની ધ્યાનુસાર મેં લખી હતી. તે સમયે બહેન પુતળીબાઈ ભરજુવાનીમાં હતાં, —જેવાં પાસેના ફોટામાં દેખાય છે તેવાં હતાં. તે પછીના ૪૫ વર્ષોમાં એમની કીર્તિમાં, નામનામાં, સંસાર સુધારાના શુભ કાર્યોમાં, ગરીબો માટેના પ્રોત્સાહકારી કાર્યમાં, સ્વાયંત્રે બદલે પરમાર્થમાં વખત પસાર કરીને દયાળુ-આયાળુ દિલસોજ દેખાડવામાં અને છેલ્લે એક નક્ક કરવા ભોગ નમુનેદાર પતિ-વૃત્તા પત્ની તરિકે દુનિયાને શ્રેષ્ઠ દાખલો અને ધડો આપવામાં વધારો થયો હતો. તે વિષેની હુંકે નોંધ લખતાં મને ખરો સતોષ થાય છે; આ દુનિયામાં લગભગ ૭૮ વર્ષોની જીંદગીની

ફેરો સફળ કરી આ ભાગ્યશાલી બાનુ ચાર ચીતલે સ્વર્ગમાં સીધાવ્યા છે.

રાંક; અસીલ અને બાહોરા ખાવિંદની બાબુએ હિંમતથી ઊઠાં રહીને જે જે જીજ્ઞાસામાં તેઓની કલેક્ટર તરીકે નીમણુંક થતી તે તે જીજ્ઞાસામાં કેળવણીની કળથી અને દયાળુ જીવનના બળથી ગરીબોનું તારણ કરવામાં શુરસા અને ઉત્સાહથી રોકાયેલા પુતળીબાઈ રહેતાં હતાં. સુરત, ભરૂચ, બીજાપુર, ખેડા, ખંભાત, ખાનદેશ, રતનાગીરી, અલીબાગ (કોલાપા જિલ્લો) નાસીક વગેરે સ્થળોમાં ન્યાત-મતના તકાવત વિના સર્વેના સમાગમમાં આવતાં, કેળવણીનાં અને સંસાર સુધારાનાં શુભ કાર્યો ઉત્સાહથી આરંભવામાં મોજ માનતાં.

૧૮૬૭માં નાસીકમાં તથા ખાનદેશમાં ૧૮૬૯-૧૯૦૦માં મોટા ફકાળ વેળાએ મરહૂમે મુંબઈથી મદદ માંગીને રોકક નાણાં-કપડાં અને જોરાકો વિગેરે મેળવોને બીજા જતનાં ગરીબ લોકોને જોઈની આપ્યાં હતાં.

ફકાળ પેઠી ધુલિયા અને બીજાપોરમાં મા-આપ વિનાના કમનસીબ બાળકો માટે આશ્રમ સ્થાપવામાં આગેવાનીકર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો. તે આશ્રમો આજે પણ ચાલે છે. માયાળુ મનનો અને દયાળુ અંતઃકરણનો આ એક પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છે.

૧૯૧૪-૧૯૧૮ની મોટી લડાઈ વેળા એમણે બીજાપુરમાં લેડી વીલીંગટનના લડાઈનાં રીલીફ ફંડ માટે નાણાંની મોટી મદદ મેળવી હતી. તેમજ લડાઈના મેદાનમાં સ્વભોગ આપનારા શુરવીર સૈનીકો માટે મોકલવા ગરમ કપડાં બનાવવા બાનુઓની એક ‘કમીટી’ મેળવી કપડાં બનાવવા ઉપરાંત હાથે બનાવેલાં પક-

વાન પણ પહેલાંના હતાં. દેશની સેવા કરવાનો આ શ્રેષ્ઠ દાખલો હતો.

દેશની સેવા સાથે કામની કદર સદા કરવામાં મરહમ બહેન પુતળીબાઈએ ગરીબો, બેકારો અને સ્ત્રીઓની દાઝ હંમેશાં ધરી સુરત શહેરમાં પારસી કુટુંબોમાં બેકારી ટાળતા, તેમજ સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા એક સ્ત્રી-મંડળ બંધ કર્યું અને સોવણ-વેતરણ શિખવવા સારુ વર્ગો સ્થાપ્યા હતા જે હું ધારું છું હજી ચાલુ છે.

વળી કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓની સલામમાં એમણે બાપણો કર્યાં હતાં અક્ષીબાગમાં Rosa Bonheur અને Landseerનાં ચિત્રો બાપે એક બાપણ magic lantern સાથે ઇંગ્લેન્ડમાં એમણે આપ્યું હતું, એમના ચિત્ર દેશના શોખ વિશે હું આગળ ચાલતાં બોલીશ.

સાઠ વર્ષની સાહિત્ય સેવા.

મરહમ બહેન પુતળીબાઈની સાહિત્ય સેવા સાઠ વર્ષો સુધી 'સ્ત્રીઓધ' ચોપાનિયામાં વિશેષ હતી.

સને ૧૮૮૧માં ૧૭ વર્ષની વયે એમનો પહેલો લેખ "સ્ત્રીઓધ"માં આવ્યો હતો. તે એક ટુંકી વાર્તા હતી. ધાર્યા પ્રમાણે એ માસિકમાં એક સ્ત્રી લેખક તરિકે એઓ પહેલાં જ લખનાર હતાં. ત્યારથી તે ૧૯૧૨ સુધી લગભગ દર માસે જુદી જુદી બાબતો ઉપર લખાણ ચાલુ રાખ્યાં હતાં. ૧૯૧૨માં મરહમ બહેન ખીસ શીરીન કેપુરાશે કાબરાણએ "સ્ત્રીઓધ" એમને સોંપી દીધું અને ૧૯૧૭-૧૮ સુધી મરહમે તંત્રી તરીકે "સ્ત્રીઓધ"નું સંપાદન કાર્ય માથે ઉઠાવ્યું. અને તેમ કરી ઓછા દરે પણ સ્ત્રીઓધનો ફેલાવો વધારવા માટે પૈસાનો મોટો ભોગ આપ્યો હતો. આ છેલ્લાં વરસમાં પુતળીબાઈએ તંત્રીનું મુખ્ય કાર્ય ધી કૈશવપ્રસાદ સી. દેસાઈ બી. એ. એલ. બી. ને તથા મંત્રીકાર્ય સ્વ. શુવનલાલ

અમરશી મહેતાને સોંપી પોતે માત્ર વખતો વખત લેખ મોકલતાં રહ્યાં. એમનો છેલ્લો મોટો લેખ ૧૯૪૦ના જૂન માસમાં "સ્ત્રીઓધનો ૧૦૦૧ મો અંક" એ વિષય પર હતો. તેમાં ૧૮૫૭ના પહેલા અંકથી માંડી સ્ત્રીઓધનાં ૮૩ વરસનાં કાર્યનું સિંહાવનોકન રજુ કરી પોતે પરવારતાં હોય એમજ વાંચકને લાગણી થયેલી. આ લેખ માત્ર સ્ત્રીઓધનો જ નહિ પણ આપણામાં કન્યા કળવણીનો ઇતિહાસ શરૂઆતથી રજુ કરે છે અને તેટલા સાઠ તે બારે અગત્યતા ધરાવે છે.

એ સિવાય મરહમે "કાન્તમાળા" નામનું પુસ્તક જે સ્વર્ગવાસી મળીશંદર રતનજી બદના સમારક નીમને ગદ્ય અને પદ્યમાં ૧૯૨૪માં પ્રગટ થયું હતું તેમાં આપણા દેશની સ્ત્રી-કવિઓ વિષે એક લેખ ખીસીસ મેકનીક્લના મંથના આધારે લખ્યો હતો. વળી ૧૯૨૭ના "શુભાષ રામાચાર"ના દિવાળી અંકમાં પુતળીબાઈએ રચેલું એક નાટક "ચરખાનો ચમત્કાર" નામનું છપાવ્યું હતું.†

એક પોતપોતાના પત્ની

એક વફાદાર પતિના

મરહમ બહેન પુતળીબાઈએ લગભગ ૪૮ વર્ષો સુધી એક સાધ્વી સ્ત્રી તરીકે પરણેલી જીંદગી પસાર કરી વરને બંધાયેલી વફાદારીથી વળગી રહ્યાં હતાં. પોતાના પ્રેમાળ પતિના 'હોમ સ્વીટ હોમ' ને સ્વર્ગમાં ફેરવી નાખવાની કાબેલિયત કુદરતીજ ધરાવતાં હતાં. આવિંદને સુખી, સતોષી અને શાંત રાખવાની કળ અને કળામાં એવાં હુશિયાર હતાં કે બરયા-રના મકાનમાં આ લાગ્યશાળી લાર્યાં પુષ્પ મિસા પમરતોજ રહ્યાં હતાં, જે આજના

† આ નાટક શુભાષ ગયું છે, તેની નકલ કોઈ પણ વાંચક હાંડીતી અથવા લેખાતી આપવા કૃપા કરશે તો અમને તે ફરી છપાવવા હપથાગી બની આવશે. -તંત્રી.

છકેલ છુટાપણાના જમાનામાં મરહમ પુતળી-
બાઈ એક શ્રેષ્ઠ દર્શાત પુરં પાડે છે !

આજે આપણને શું જોવું પડે છે ?
કેટલીક (મોટે ભાગે) પરણેલી પારસણોમાં એક
“ફેશન” થઈ પડી છે કે ભરથારને પતાવીને,
કાં તો સતાવીને, કાં તો તરકત-તહેમત ઝાલાં
કરીને, કાં તો Black Art ચલાવીને તેની
મા-બહેનોથી વિખુટા પાડી જુદા રહેવું !
મા-બહેનો, સગાં રનેહીઓ સાથે વાત કર-
વાની પણ મનાઈ ! સાસરિયામાં વહુમાથ
થઈને પછી બહુમાથનો બહુરૂપી વેશ ધારણ
કરવો !

કેટલા દાખલામાં ધણીને આધારે પડેલાં
મા-બહેનો કે વિધવા માતાઓ અને કુંવારી
બહેનો ધરની બહાર શાય છે ! ત્યારે પારકે
ધરથી આવેલી પરણેતરોનાં મા-બહેનો અને
સગાંઓ ધરમાં આનંદ કરે ! ધણીના જ ધરમાં
આવિંદનાં સગાં-રનેહીઓ પેલી નિર્દય વહુઓ
ઉપર ગમે તેવી ક્યાનત નાંખે, તો પણ કોમ-
પરકોશમાં લાજ લાગે નહિ ! બાપડા બાપ-
ડાઓ અકસરીથી ધની અંદેખી ચોરતોને
રાજી રાખવા માથેથી જુદા પડે ! પેલી
નાતરસ વહુઓ સાસુઓને એકદમ આંધળાં-
લુલાંની ધર્મશાળા (જે આજે લપકાભર્યા
“હોમ”ને નામે ઓળખાય છે !) તેમાં,
“સેવાસદન”માં કે “ઈન્ડસ્ટ્રીયલ હોમ”માં
યા વિધવા આશ્રમોમાં ધક્કવા ધણીને ભડા-
મણુ કરે !

એક શ્રેષ્ઠ દાખલો દેખાડવા મને આ
પ્રસંગ મળવાથી હું લખું છું કે આત્રા આત્રા
બનાવો કોમમાં વપ્પા જ મળ્ય છે ! જે માથો
એ દિકરાઓને પાળી-પોષી, ઉધારી-ઉઠેરી,
દુઃખ વેકી, ઉભગરા કરી હેત-પ્રિતથી કેળવણી
આપી કમાતા કર્યા હોય, તે માથેનો રખડાત
છોટાશોમાં ધતો જોઈ દિકરાઓને દુઃખ ઉપ-
જનું નથી ! એવા દિકરાઓ પોતાના સુખને
ભોગ આપવાની હિમ્મત ધરાવતા નથી !

જાઓ વિધવા-આશ્રમમાં ને પૂછો !
એકથી અનેક મા દયાહીણ વહુઓને નામે
નિશદિન ફોક મુકે છે ! જુઓ આંધળાં લુલાં
ની ધર્મશાળા જે આજે ‘ફેશનેબલ’ નામથી
જાણીતી છે ! ત્યાં કેટલી નિરાધાર નારીઓ
કેવી સ્થિતિમાં રહે છે ! તો પણ જ્યારે ત્યાં
કોઈ મરણ પામે છે, ત્યારે ઘણી ઉકમાઈથી
જીવતાં સગાંઓનાં નામે મરણકની ટીપમાં
જાપામાં જાપાય છે ! વાંચનાર અજાણ થઈ
મનથી જ બોલે છે : “ જ્યારે આટલાં સગાં-
બહાલાં, ત્યારે ધર્મશાળામાં કાં ધંકલાં ?
શરમ છે ! શરમ છે ! જોઓને ધરમાં રહે-
વાનો હક્ક, તેઓ ધરની બહાર ! શું જમાનો
આગ્યો છે ? ” આવી સ્થિતિ દુઃખી માતાઓ
સુખને શરણુ થઈ ચલાવે છે, પણ મોડે-
વહેલે, છેવટે, ઈશ્વરને અચુક ઈન્સાફ મેળવે
છે. આ અવનિમાં એવી દુઃખી માતાઓનો
અવાજ સાંભળનાર કોઈ કોઈ કે કોઈ
ન્યાયાધીશ નથી !

“ એનિમોનિયલ કોર્ટ ! ”

યથો ઉપર આ કોર્ટની એકલા લાંબે
વખતે મળતી હતી પણ.

આજે ?

કેટલા બધા છુટાછેડાના બનાવો બને છે
જેમાં બે વસુમાંથી એકને પણ ‘કશી’ શરમ
લાગતી જણાતી નથી ! કોઈ તો પાછાં પર-
ણીને પાછી એવી જ હથકી ખાસિયત દેખાડી
પાછાં પરતાય છે !

ત્યારે પારકે ધરની કમસમજ છોકરીઓ
પરણીને ધરની શોકાણી ધાય છે, ત્યારે સાસ-
રિયામાં આધાર પડેલાંઓને બહાર કાઢે છે !
આવા હીજુપસ્તીભર્યા બનાવો જોઈ-જાણી-
સમજીને પરણવા લાયક થયેલા સમજુ, બહાલા
દિકરાઓ પોતાના સુખને ભોગ આપી પર-
ણવાની વાત ઉપર પુરો મુકે છે ! આ છકેલ
છુટાપણાના જમાનામાં એવા સ્વભોગી દિક-
રાઓ કેટલા થોડા છે ! પરણી આવેલી વહુ-

ઓ ને તેઓની મરણ વિરૂદ્ધ કંઈ થયું તો ધણીને ધગકો આપી 'સેવા સદન'માં કે 'ઈન્ડસ્ટ્રીયલ હોમ' या ખીખાં કાઈ રથગમાં જવા અને તેને ઉપાડો પાડવાની લાપકો દેખાડે છે, બાપડો બાપડો લોડલાજ્યથી ડરીને ગળે ગાંઠ ને મોટે કુચો મારીને ખમે છે. ફુનિયામાં હસતું મોઢું રાખી ફરે છે ને કંપેટ પરણીને પરતાય છે.

એક પરણેલ તરિકે મરહમ નેક બહેન પુતળીયાઈનો ઉત્તમ દાખલો, ધાતકો, અંક-લકીય અને દવાકીય ધણિઆણીઓ સન્મુખ ધરીલ કે જેઓને કામનો, દેશનો, ફુનિયાનો ધમનો અને ખુદનો ડર નથી ! ખુદ એક ને આવિદ બી એક ! એ પાંચ ધાર્મિક શબ્દો દરેક નિશાળની 'કાપી છુક'માં દાખલ કરવા બેઈએ કે ન્ધી બચપણથી જ બાળકોના મગજમાં જરૂર ધાલી બેસે ને તેઓ તેમ વર્તે.

આપણા સંસારમાં સુધારો કરવા, સ્ત્રીને કેળવીને છુદાપણું બલવાની હાલત 'ક્રીએશન', કામરાજ્ય અને તેમજ પુતળીયાઈએ સતત ચલાવી ને તે સુધારો થયો છે, પણ હું ને હજેલ છુટાપણા વિશે બોલી ગઈ તે કાંઈ "સુધારો" નથી, અને તે તો આર સુધારાને પાછળ હડાવે છે. મારજ હું પુતળીયાઈનો દાખલો આપું છું.

પ્રખ્યાત "ક્રીએશન"માં પુતળીયાઈએ વર્ષો સુધી ક્રીઓની સંસારી ફરજ વિશે પુષ્કળ લેખો લખ્યાં હતાં, તેમજ પોતે લખેલી વાર્તાઓમાં "વિચારો દર્શાવ્યા" હતા તે પ્રમાણે પોતાનું "સંસ્થા" પોતાનું જીવન તેમજ પોતાનાં કિરોગીની કેળવણી આપવામાં ઉત્સાહથી લેવાં હતાં. આ પ્રસંગે એક વાત ખાનગી તો હું કહી શકું છું કે એમના પતિએ મને "અંદરથી" તે દિવસે "The Angel in the House" (Poem 'Coventry' Patmore) નામનું પુસ્તક

મેટ આપ્યું હતું અને ખચિતજ એમના ધરમાં she was the Angel in the House — એક ફિરસ્તા જેવાંજ હતો, એમ સર્વેને એમના સમાગમમાં આવતાં લાગતું હતું, સાસરિયામાં પુતળીયાઈ સર્વેને પ્રિય હતો, અને પોતે સર્વેને પોતાનાજ લાઈઓ-બહેનો સમાન ગણતાં હતાં.

હું હિંમતથી કહીશ કે દરેક કુવારી છોકરી અને કુવારી બાનુએ પરણવા આગમ્ય The Angel in the House વાંચીને પછીજ પરણવું, તેમજ નિશાળમાં એ પુસ્તક દાખલ કરવું બેઈએ.

મરહમ મી. કેમુસરો કામરાજ્યના કુટુંબ અને ૪૫ વર્ષો થયાં હું પિણીયું છું. એમના ધણી ગ્રસસાઓમાં મેં લાગ લીધી હતો અને જ્યારે પણ પીઆનોશોર્ટનો જાગ લગવવાનો હોય, ત્યારે ટાઉન હોલ અને ખીજે કેમણે હું ખુશીથી સામેજ થતી-ને કે તે વેળા હું ધણું થોડું સ્મૃતિકે જાણતી હતી તો પણ નિર્ભય-પણે હિંમતથી વગાડતી હતી. એ કુટુંબ સાથની મિત્રાચારી હજી પણ ચાલુ છે. એમના એક દિકરી મુલબાનુ સાથ ૪૫ વર્ષોની અચારી હોસતી આજે પણ દૂર જતાં કાયમ રહેલી છે.

આસરે સને ૧૮૭૨માં જ્યારે કન્યા કેળવણી બાદવાસ્વામાં હતી, જ્યારે ધણી માતા પિતાએ પોતાની પુત્રીઓને કેળવણી આપવાની ઝાંઝી જરૂર નહિ સમજતાં હતાં, તેવા જમાનામાં કાણે એવી આશા રાખી હતી કે ખા સદીના પસાર થવા પછી ક્રી-કેળવણીના બળે પારસી બાનુઓ એવાં એવાં જાહેર-કાર્યો હિંમતથી કરવા પઠાર પડશે કે તેમની જિંદગીના એક પછી એક જન્મ-ચરિત્રો તેમની જીજી બહેનપણીઓને જિંદગી ભોગવવાની શાળામાં શિખરૂપી આરસી સમાન ઉપયોગી થઈ પડી જાહેરમાં લખારી ને આવી સ્વત્વ ક્રીઓની જિંદગીના જીવતા

દાખલાઓ જગતમાં જાહેર થાય તો ખાલી-ખોટી ફિશિયારી અને નિર્દોષિની નિંદા કરનારી ઉધરતી ઉઝાછળી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ જેઓ પોતાના કિમતી વખત બ્વર્થ ગુમાવે છે, તેઓને આવી સફ્ફુલ્લી સ્ત્રીઓને પગલે ચાલવાની ઉત્કટ અને હોંશ થાય.

બાઈ પુતળીબાઈની જુવાન જિંદગી તરફ જોતાં આજ સુધી એમણે જે જે શુભ કાર્યો કર્યા છે, તેની હુંક નોંધ તરફ નજર ફેંકીશું તો તેમાં ઘણું જાણુવા જોવા, વાંચવા વિચારવા અને શિખવા સમજવા લાયક આપણને મળી આવશે. નાની વયથી જ પોતાની કેળવણી શરૂ કરી સને ૧૮૮૦માં મેટ્રીક્યુલેશનના ઈંગ્રેજીના પત્રકમાં પરીક્ષા આપી હતી. બીજી જાળતો સિવાય ઈંગ્રેજીમાં જ પરીક્ષા આપવાનો એમનો મુખ્ય હેતુ માત્ર ઈંગ્રેજી જ્ઞાનની એક સનંદ મેળવી રાખવાની હોવાથી આ જાળતમાં નિઃસંશય ફોલ્ડ મળી હતી. ત્યારપછી બીજે વર્ષે સને ૧૮૮૧માં એમણે “સીઓથ”માં જાહેર લખાણો કરવા પોતાની નાનુક ક્ષમને અજમાવી, આશરે ૭ દાયકા આગમજ એસક પારસી સ્ત્રી લેખકોમાં છાપાદારે જાહેરમાં લખનાર તરીકે બાઈ પુતળીબાઈ હિરમતથી બહાર પડ્યાં હતાં, એ આજની પારસી સ્ત્રી લેખકોના પ્રમાણ તરફ વિચાર કરતાં તે વખતે એક અસાધારણ બનાવ ગણાયો હોય તો તેમાં વિરમય પામવા જેટું કાંઈ નથી. સ્ત્રીઓને શિખ આપતા “સીઓથ” ચોપાનિયામાં વિષયો લખ્યા પછી બાઈ પુતળીબાઈને પુસ્તક દ્વારા બહાર પડવાની હિમત આવી જેથી ૧૮૮૫માં આપણા સરતાજ મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાની ‘દાયલેન્ડ’માં ગુજરેલી છંદગીતી વધુ નોંધ ના પુસ્તકોનો તરજુમો એજ રાણી-માતાના વહુ સાહસદી એલેક્ઝાન્ડરને અર્પણ કરી એમણે બહાર પાડ્યો. સાહિત્યમાં આ બાઈનો શોખ કેટલો આગળ વધ્યો હતો તે આ ઉપરથી માલમ પડશે કે માત્ર ગુજરાતીમાં જ નહિ

પણ એજ વર્ષમાં કેપટન ટેમ્પલવાળા “ઇન્ડિયન એન્ડીક્વરી” નામના એક ઇંગ્રેજ ચોપાનિયામાં પણ એમણે ઇંગ્રેજીમાં લખાણ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ લખાણની શુભ શરૂઆત કેમ થઈ તેની વાત જાણુવા જોગ છે. “એન્જ-સંની હુંકો વાર્તાઓ” ના બીજા ભાગનો સૌથી શ્રેષ્ઠ તરજુમો કરવા માટે રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામનું એમને ઈનામ મળેલું. તે ખચર લંડનનાં ‘ઇન્ડિયન મેગેઝીન’માં કેપટન ટેમ્પલના વાંચકમાં આવ્યાથી તેણે પોતાના મિત્ર સર જોર્જ કોટનને એમની સાથે મુલાકાત કરી આપવાની અરજ કરી. સર જોર્જ આ બાઈના પિતાને જોગજતા હતા. તેણે પોતાના બંગલામાં બાઈ પુતળીબાઈની અપાવેલી મુલાકાત દરમિયાન કેપટન ટેમ્પલે પોતાના અધિપતિપણા હેઠળ ચાલતા ઇંગ્રેજ ચોપાનિયામાં લખાણો કરવાની મુજબ કરી, જેના પરિણામમાં સર્ગા-રનેલીઓ અને જુદીઆવાથી સાંભળેલી આસરે વીસ જુની દેશી વાર્તાઓ એમણે લખવા માંડી. તે પછી એ જ ચોપાનિયામાં “ગુજરીનો ગરબો,” “નર-સોંદ મહેતાનું મામેરું” તથા હિંદુ અને પારસી લગ્નના ગાયનોના સરેહ સાથે તરજુમાઓ પણ ઇંગ્રેજીમાં લખ્યા હતાં! આ લખાણો એક જાણીતા ઈટાલિયન કવિ અને પ્રેફેસર મારકા એનટોન્યો કેનીનીના વાંચવામાં આવ્યાથી તેણે પોતાના પુસ્તકમાં પારસી, ગુજરાતી તથા હિંદુસ્તાની પ્રેમના તથા લગ્નના ગાયનો ઇંગ્રેજીમાં લખવા બાઈ પુતળીબાઈ ને આગ્રહપૂર્વક અરજ કરી. આ લખાણ અને તરજુમા બાઈ પુતળીબાઈએ ખુશોથી મોકલ્યા, જેથી પ્રેફેસર કેનીની એટલો ખુશ થયો કે તેણે પોતાના એક પછી એક પાંચ

+ આ સ્વર્ણી વાર્તાઓ “Best Short Stories of India” નામનું પુસ્તક મેસર્સ તાસેવેલવાળાએ પ્રગટ કર્યું છે તેમાં એમની એમ ફોં છપાવેલો છે.

પુરતકામાં આ ગાયનેને પોતાના આખા સંગ્રહમાં “સૌથી સુંદર જવેરાત” તરીકે લેખ્યા છે. એ મોટા સંગ્રહનો માત્ર એટલાથી જ ખ્યાલ આવશે કે પોણા સો વર્ષના આ ઉરતાદે આસરે (૧૪૦) જુદી જુદી ભાષાઓમાંથી તરજુમા કરાવેલા. ૩,૦૦૦) મદન ગીત તેમાં એકમાં કીધાં છે. આ જગી અંશમાં બાઈ પુતળીબાઈનાં લખાણ પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યાં છે. એ એમને ઘણું માનભર્યું હોઈ ધન્યવાદ થતે છે.

આ પછી સને ૧૮૮૭ માં આપણા મહારાણી વિક્ટોરિયાના પહેલા મહોત્સવ પ્રસંગે એ બખ્તાવર બાનુની જિંદગીનો એક પ્રસંગાનુસર હેવાલ એમણે એક ગુજરાતી શબ્દા પત્રમાં પ્રગટ કર્યો હતો અને તેનાં ચોપાનિયાં હપાવી સેંકડો નકસો મફત વહેવી હતી.

સાહિત્યમાં નામના મેળવવી એ કંઈ સહેલું કાર્ય નથી. બાઈ પુતળીબાઈના વિચારવાન, અસરકારક અને સંગીન લખાણોથી “શ્રીમોધ” ના વાંચક-વર્ગમાં એમનું નામ મશહૂર અને ઘણું પ્રિય થઈ પડ્યું. એમનું એક બીજું પુસ્તક “વિજયી વિક્ટોરીયા” નામનું છે, જે કે કદમાં નાનું છે, તો પણ જેટલું બહારની શોભામાં સુશોભિત છે, તેટલું બલકે તેથી પણ વધારે ગહેલા માવામાં મધુર છે. આ સુશીલ સ્ત્રીને સાહિત્યમાં મળતી ફતેહના ફળ તરીકે કેટલાક ગદિના સુધી આ ગારિશ પત્રમાં “શહેરનવાઝનો સંગીન પત્ર-વહેવાર” નામે જે વિષયો લખાયા તે તરફ વિવકી વાંચક-વર્ગનું લક્ષ ખેંચીશ, આ વાંચના લાયક વિષયોના લખનાર ‘શહેરનવાઝ’ કોઈ નહિ, પણ બાઈ પુતળીબાઈ પોતે જ, જેમાં પોતાની બહેનપણી “અરનવાઝ” ને પત્રદારા સાથે જમાનામાં ચરવાતા દેશ-પ્રદેશના વર્તમાનો, રાહ-રસ્તા, નીતિ-રીતી ઉપરાંત સ્ત્રીઓનો દરજ્જો, ધર-સંસાર, કેળવણી, સ્ત્રીઓને મન સાથે તનની કસરતની જરૂર, પ્રખ્યાત જાહેર હિંમતવાળી બાનુઓના દાખલા, આરોગ્યતાના નિયમો ઉગતા

રોગ-દર્દી દૂર રહેવાની સંભાળ, માંદાની માવજત, પુત્રીઓને માત-પિતાની આવશ્યક સંભાળ અને સંગત, સુખ સમયે સાચેસાઈ અને દુઃખ પ્રત્યે સજીવી વિગેરે બાબતો ઉપર પોતાની કલમનો ધણી ચાલાકીથી ઉપયોગ કર્યો છે, અને તેમાં આપણાં માનવતા મહારાણી વિક્ટોરીયાનો દાખલો આપ્યો છે જેમાં તેમને એક વફાદાર વનિતા, તાબેદાર ત્રિયા અને માયાળુ માતા તરીકે દર્શાવ્યાં છે, તથા પ્રગ્ન પ્રત્યેની તેમની પ્રીતિના દાખલા આપ્યાં છે. તેમાં એક ઠેકાણે આપણા પ્રેમાળ પ્રગ્ન-પ્રિય શહેનશાહ બાનુના નીચલા સુવચનો આપ્યાં છે તે તો સોનેરી અક્ષરે પ્રત્યેક વફાદાર છગરમાં કાતરી રાખવા યોગ્ય છે: “મારી જિંદગી મારે વારતે જ ખુદાએ આપી નથી. બીજાં જોને માટે છે.”

આજ-કાલ જગતે મોંઢે ચડી રહેલી સ્ત્રી-કેળવણીના સત્તાલ ઉપર બાઈ પુતળીબાઈ પોતાના આ સંગીન પત્ર-વહેવારમાં પોતાની સખીને બીશપ બૉક્ હાઈડ’ની સૂચના લખતાં પોતાનું જે મત જાહેર કરે છે તે બંનેના વિચારો ઉતારી લેવાની મારી ઉઘડતે હું અટકાવી શકિત નથી, આ બીશપ લખે છે: “બોક્સડ’ અને કેમણીજ સ્ત્રીઓને માટે પોતાના દરવાજા ખુલ્લા કરશે તો કંઈજ નહિ પણ સારું જ થશે, તે માટે તો મને જરા પણ શંકા નથી. તે છતાં હું એમ ધારું છું કે ઘણા ઘણા વર્ષોથી જે જાતની કેળવણી છોકરાઓને લાયકની ગણવામાં આવેલી તે જ શું છોકરીઓએ લેવી જોઈએ ? શું તેમને માટે કોઈ ખાસ વિદ્યાઓ, ખાસ અભ્યાસોની જરૂર નથી કે જે સ્ત્રી-જાતિને જ ખાસ શીખાડવાથી દુનિયાને ફાયદો થાય !”

ઉપરના લખાણ પર પુતળીબાઈ પોતાનો મત અરનવાઝને નીચે પ્રમાણે જાહેર કરે છે: “આ શબ્દોમાં ઘણું વગુદ છે. સ્ત્રીઓને દુનિ-

પામાં પુરોયી જુદાં અણપણ એવાં બધાંક
કામો ઈશ્વર સોંપી મોડયાં છે, અને તે કામોમાં
જે વિદ્યાઓની જરૂર છે તે વિદ્યાઓ તેઓ જો
બધી નહિ તો થોડી પણ શીખે, અને તે
વિદ્યાઓના જળથી પોતાના ખાસ કામોમાં
સુધારા દાખલ કરે તો દુનિયાને કેટલો ફાયદો
થાય ! હવે બધા લોકોનું કહેવું છે કે ‘સી-
વડું, રાંધવું, ખવાડું અને ડોઝની સંભાળ
રાખવી એજ માત્ર સ્ત્રીનો ધધો, તો તેને
ઉંચી શૈક્ષણિકની શી જરૂર ?’ હવે કંઈક
કરીએ કે હા, સ્ત્રીનો કુદરતી ધધો તો એજ,
પણ તેજ ધધો સારી રીતે ચલાવવા સારું શું
વિદ્યાઓ નકામી છે ? શું ઈતિહાસ કે જ્યો-
ત્સુ પુખ્ત જ્ઞાન તેને એક વધારે ખબરદાર
સ્ત્રી બનાવતું નથી ? શું બ્રહ્મિતિનું જ્ઞાન તેને
ધરખારમાં કાર્જ જ કામ આવતું નથી ? શું
રસાયણ શાસ્ત્ર જાણનારી સ્ત્રી વધારે સારી
રાંધનારી નહિ બની શકે ? અને વધારે પુષ્ટિ-
કારક, વધારે તંદુરસ્તી આપનારાં પકવાને
નહિ બનાવી શકે ? બાળકોના ખોરાકમાં સાટું
શું, ખરાય શું તે ચમજવાથી શું એક માતા
તરીકે વધારે કુતેહમંદ નહિ થાય ? નિશાળ
અને કોલેજ ડોઝગા પછી એ બધી વિદ્યા-
ઓને સાધારણ જિંદગીના ઉપયોગમાં કેવી
રીતે લેવી તે ડોઝીઓને શીખવેલું હોય તો
એ બધું જ્ઞાન તેને વધારે બાહોશ ધર-ધણી-
આણીઓ, વધારે સમજુ માતાઓ, અને
મોંઘાની વધારે ખબરદાર માવજત કરનારીઓ
બનાવી શકે !

ચિત્ર કલા

સાહિત્ય તરફના શોખ સાથે ચિત્ર-કલામાં
પણ બાઈ પુતળીબાઈની પીછાની પિછાન થઈ
છે. મુંબઈના હુન્નરના પ્રદર્શનમાં સને ૧૮-
૯૭માં “દિવસનાં ૨૪નાં” એ નામનું એક
તેલ-ચિત્ર બાઈ પુતળીબાઈએ રજૂ કર્યું
હતું, જે માટે એમને આનંદજલ મી.

વહાડીઆનું રૂ. ૫૦)નું ઈનામ મળ્યું હતું, થોડા
વખતના અભ્યાસની એમની પહેલી દિગ્ગતિ
આ પહેલો દેખાવ હતો. જે પછી બીજે જ
વર્ષે સને ૧૮૯૪ માં પોતાના લલિત્યના જર-
મારનું સરસ ચિત્ર ઉતારવા માટે મી. કામદીનનું
ઈનામ મેળવવા બાબતમાં નીવડ્યાં હતાં.

ચિત્રકળા મરહુમ બહેન પુતળીબાઈને ઝાઝી
શોખની પડી ન હતી, તે હુન્નર એઓમાં
કુદરતી હતો. પ્રખ્યાત ચિત્રારા રવીવર્માના
હાથ હેઠળ એમણે થોડી બધી તાલીમ લીધી
હતી ખરી. ૪૫ વર્ષે ઉંપર સને ૧૮૯૭માં
સ્ત્રીબોધમાં મારા ઉંપર કહેલા લેખમાં મેં
મરહુમ બહેન પુતળીબાઈની એ કળા માટે
નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું, જે વિરેદી વાંચક-
વર્ગને વાંચવાની ભાનામણ કરે હું

“કુદરતની બક્ષિસ !

“જો કે બાઈ પુતળીબાઈ એ કાંઈ હુન્ન-
રની પાકશાળામાં નિયમિત કાપડા પ્રમાણે
ચિત્ર-કળાનો હુન્નર સપાદન કર્યો ન હતો
છતાં જ્ઞાનગી અભ્યાસના લાભથી ચિત્રરવાની
એમની કુદરતી શક્તિ અને બળજી એવા
અચુક આકારમાં સાંપિન ઘર્ષ હતી કે જેઓ
કાપડાસરની “ડીઝી”ઓ મેળવી આ હુન્ન-
રની દરિફાઈમાં પોતાના નાદર નમુનાઓ
પરીક્ષાની કસોટી ઉપર કસવા મુકતાં તેઓ
સાથે આવો જશ છતી જવામાં એઓ
નશીજવાન નીવડ્યાં હતાં. એમના એક પછી
એક ચિત્રની પિછાનતો પ્રત્યક્ષ પુરાવો દર
સાસ ઇનામો છતવામાં સાખીત થતો. ૧૮-
૯૫માં મી. ફરતમજી નાનાબાઈ બેરામજી
જીજીબાઈનું રૂ. ૫૦ નું ઈનામ એમનાં લાપ-
કીવાળાં માતૃશીના ચિત્ર માટે મળ્યું હતું.
અને ત્યારપછી ૧૮૯૬ માં એમના સસરા તે
પ્રખ્યાત ‘રાસ્ટ ગોસ્વાર્’ના બાહોશ અને
અનુભવી અધિપતિ મી. કેપુશકે ન. કાપ-
રાજની એક આમેદુબ છબી ચિત્રવા માટે

એજ પ્રદર્શનમાં મી. વજેશંકર ગૌરીશંકરનું રૂ. ૪૦)નું ઇનામ એએ હાતી ગયાં હતાં. આ સિવાય બીજાં લગભગ અર્ધો ડગ્ગન ચિત્રો વખતોવખત એમણે દેખાડવા મૂક્યાં હતાં જે સમગ્ર પ્રદર્શનમાં ગણ્યાં હતાં. સાહિત્ય ભેગાં ચિત્ર-કળાના એમના શોખ અને કૃતેહ માટે આ બાનું શાખાસીને લાયક છે.

“જહેરમાં જશવંતાં કાર્યો કરી જય હાતી જવાંતી એમની જવાન જિંદગીને એક તાલે બનાવ મને યાદ આવે છે, દુઃખવાંતી દાઝ દયાળુ દિલમાં ધણાંઓને હોય છે, પણ તે દયાના પ્રવાહના માર્ગને સીધે રસ્તે દોરવી લઈ જવાનાં સાધનો-સંજોગો અને દિંમત ધણા શોકાઓને હોય છે. આવી દિંમત પોતાની જિંદગીના રાંકે જોડ્યા (ખાવિંદ)ના ઉત્તેજનથી આ બાઈએ નાસીકના દુકાનિયાંઓ માટે કપડાંની મદદ માંગી દેખાડી આપી હતી દુધમળ બાળકો, અનાથ અબળાઓ અને દુકાનના સંકટથી પીડાતા, લાચાર, લાઈલાજ પુરુષોને ઠઠીથી કંટરતા બચાવવા તેમના રક્ષણાર્થે સખી-ઓની સાહેતાની અરજ કરવા એમના અંતઃકરણમાં એક અચ્છુદીક અવાજે એમને ઉત્કર્ષા. આ લાગણી ઉત્પન્ન થતાં જ “રાસ્ત જોડ-તાર” જેવા એક જહેર પત્રદારે બાઈ પુતળીબાઈ દિંમતથી બહાર આવ્યાં. જે કે મદદ તો માત્ર કપડાંની જ માંગી હતી છતાં રૂ. ૫૦૦ નું ફંક જોડું કરી તેના વસ્ત્રો તે ગરીબોમાં ભતી શ્રમથી વહેંચી આપવામાં જે જહેમત ઊઠાવી હતી તે કંઈ ચોક્કસ પાશવાન નહિ હતી. આ પ્રસંગોપાત મદદ માટે નાસી-

કના એસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં ધણીઆણી તરિકે ભાં એમની જાન્યજ તારીફ થઈ હતી.

“છેલ્લે, આ બાબત પણ મોંઘી લેવા ભેગ છે કે ફ્રાન્સમાં હપાતું “Revue des Dames” નામનું ચોપાનિયું કે જે “ફ્રાન્સનું સ્રીગોષ્ઠી” કહેવાઈ શકાય તેના એક છેલ્લા અંકમાં બાઈ પુતળીબાઈનું ચિત્ર અને જન્મ-ચરિત્ર ફ્રેંચ ભાષામાં હપાયું છે, જે એક પારસી બાનુ લેખે ધણું નવાઈ જેવું માન લેખી શકાય.

“બાઈ પુતળીબાઈની યુવાન સ્થિતિ તરફ નજર નાખતાં હું ઇંદગીશ કે આ સદગુણી સ્ત્રી હજુ બીજાં શેંકડો યશવાન કાર્યો કરવા પોતાની કીર્તિના ફાટને વધુ મજાજીત બનાવવા, પ્રગતી પિછાન અને વખાણને વધુ લાયક થવા લાંબા આયુષ્ય ભોગવી પરમાર્થપણાની પોતાની ઉમદા આશા-અભિલાષા પરિપૂર્ણ કરવા કૃતેહમંદ થાય !”

ઉપરું લખાણ છેક સને ૧૮૯૭માં મરહુમ જહેન પુતળીબાઈનાં સસરાજીના આમહથી “સ્રીગોષ્ઠી”ના ૧૮૯૭નાં એક અંકમાં મેં લખ્યું હતું. તે કેટલે દરજે ખરું પડ્યું છે તે સુઠ વાંચક સહજ ભેદ શકશે.

મરહુમ જહેન પુતળીબાઈ જેવી લાગ્ય-શાળી બાઈોઆ આપણી કામમાં ધણી પેદા થાય અને ધણીના મધુર ધરને સ્વર્ગમાં ફેરવીને પોતે નારી-ફરેસતાની ઉપમા મેળવે !

મરહુમ જહેને પોતાની પાછળ ખાવિંદ, બે દિકરાઓ, અને બે દિકરીઓને મૂડી સ્વર્ગમાં મુકામ ક્યો છે. તે કીરતાર મરહુમના અમર આત્માને બેહેસતમાં શાંતિઃ બક્ષે !

અરુ પારસા બાનુ બનાવેલું પુસ્તક

“કુંડી કહાણીઓ”-ભાગ ૨ નો.
(ઓગ્રાફ મે ૧૮૮૭ માંથી ઉતારો)

“પુતળીબાઈ” ની સહો હેઠળ સ્ત્રી-
ધર્મના વાંચનારાઓનું મનરંજન કરનારી
જમારી અંચળ લખનારી બાઈને વાંચનારી
બાનુઓ સારી પેઢે પિછાને છે. તેઓ સર્વ
તથ્યોને ખુશી થશે કે અમદાવાદવાળા રાવ
હિંબ મહિપતરામ રૂપરામની મરદમ બેટી
બાઈ શૃંગારની યાદગીરીમાં એ ચૂકરથે કુંડી
જુ રમુછ વાર્તાઓનો એક નાનો અંથ
નાવવા માટે સ્ત્રી લખનારીઓને રૂ. ૬૦ નાં
નોમનું જે નોતું દીધું હતું, તે સુખ્ય આ
રિક્ષમાં ગ્રાસ પુતળીબાઈ ધનજીભાઈ નસ-
ાનજી વાડોવાનો અંથ સર્વેથી લાંબક માલમે
કાંધો, એ ઈનામ અમારો એ અંચલ મદ-
ાર બહેનીને મળ્યું છે, તેથી અને મરંરરી
ની લાઈથે છીએ અને અમારી મગરરીમાં
ચનારી બાનુઓ ભાગ લેશે એવી આશા
ખીએ છીએ.

એક દેશી સ્ત્રીની રક્ષમથી લખાયેલો ઈના-
નો અંથ આ પહેલ વહેલો જ છે, અને નો
ઈનામ નાનું છે તથા પુસ્તક માત્ર ઈંગ્રેજ
રથી તરજુમે કરેલું છે તો ખજ આપણી
ઓને જાહેર લખાણમાં ઉત્તેજન દેવું એવી
મારો ધણી વર્ષની ઉમેદ પાર પડવાની આ
ની સરખી શક્યાતની અતરે નાંધ લેવાનો
મારો હક છે. આ અંથ “કુંડી કહાણીઓ”નો
ગ ૨ નો છે. ૧ લો ભાગ ૨૧. બાઈ
ાર પોતે રમ્મે હતા, જેની યાદગીરીમાં આ
નો ભાગ જાહેર ઈનામથી બાઈ પુતળીબાઈએ
ાવ્યો છે. એમાં નીતિરસની બરેટી અને રમુછ
વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરેલો છે, અને તેમાંની
૬ મુશ્કાલી લાખા એક પારસી અગળા
નારીને શોભા લખાનારી છે. નમુના લખલ
પક્ષી વાર્તા હેઠળ ઉતારીથે હીએ

“લોખાનો ભરમ ભાગ્યો.
“કેરો શહેરમાં મરડી ચાલી હતી ત્યારે
ત્યાંના એક વેપારીને રાત્રે એવું સમજ્યું આવ્યું
કે તે રાત્રી તેના ઘરનાં ૧૨ માણસ મરી
ગયાં અને પોતા સુદાં ઘરમાં અગિઆર માણસ
હતાં, એ સાંજરી આવ્યાથી તે મોટા
ખેદમાં જાગી ઊઠ્યો. એ પછી બીજો દિવસે
તેનું એક બાળક મરણ પામ્યું ને ત્રીજે કે
ચોથે દિવસે તેની સ્ત્રીનો કાળ થયો. અને
ત્યાર દરે થોડા થોડા દિવસને અંતરે તેનાં
એક પછી એક આઠ બચ્યાં આ કુનિવા હોડી
ગયાં. એથી તેણે નકી માન્યું કે તેનું સ્વપ્ન
ખરું પડશે, અને હવે હેલ્લો તેનો વારો આવશે.
પોતાનાં સર્ગાન્દાણને મળવા જઈ તે કહો
આવ્યો કે તમે સૌ આવતી કાલે અને જરૂર
પડે તો પરમદહાડે મારે ઘેર આવજો અને
હું મરી ગયો હોઉં તો મારા શખને દલાવવા
વગેરેની ઉત્તર કિંવા બરાબર કરાવજો. સાંજ
પડ્યા પછી થોડોવારે તે ખાટલામાં સુઈ ગયો,
પણ ઘરમાં એકલો, અને મરવાના ભય ભરેલા
વિચારમાં તથા પોતાના જન્મારામાં કરેલાં
કૃત્યોનું પુનરાવલોકન કરવામાં તેનું મન એટલું
રેકાવલું હતું કે તેને ઉંચ આવી નહિ. અધા-
રામાં તેને એવી જંખના ચર્ષકે જમતો હત
તેના જીવને લેવા આવ્યો છે. એવામાં તેણે
કાઈને પોતાના ઓરડામાં પેસતો જોયો. ગવ-
રાટમાં બેઠો ચર્ષકે તેણે પેલાને પૂછ્યું કે “તું
કાણુ છે ?” પેલાએ તરત કરડા અને ગંભીર
સાદે જવાબ દીધો કે “ચૂપ રહે! જમતો ફૂત
હું, અને તને તેડવા આવ્યો છું.”
આ સાંભળી તે બીધેલો આદમી તેનાથી
બચવાને, ચોટે માથે ઝોડો ચૂઈ ગયો. તેની
જાતી ધડકવા લાગી, ને તેને લાગ્યું કે હવે
થોડી જગમાં પેલો મારા આત્માને ધસાડો જશે.

પણ કલાક વહી ગયા પછી તેમ થયું નહિ એ ઉપરથી તેણે ધાયું જે જમદૂત મને મરવાની તૈયારી કરવાનો વખત આપતો હશે. આ અવસ્થામાં રાત પૂરી થઈ ને વહાણ વાધુ, એટલે તેનાં સર્ગા વહાણાં આવ્યાં. ઝાડીપોદીને મડદા જેવા સ્થિર પડેલાં જોઈ તેમણે ધાયું કે તે મરી ગયો હશે. તેથી તેઓએ તેને દાંક મારી બોલાવ્યો. ત્યારે તેણે નબળે સાદે જવાબ દીધો કે “હું હજી મરી ગયો નથી, પણ જમનો દૂત માર્ગ સાંજનો મારી પાસે આવી ગયો છે, અને મને લાગે છે કે તે હવે ચોડીવારમાં આવી મારા આત્માને લઈ જશે, મારે હાથ તમે મને હેરાન કરશો મા, પણ મારું મરણ થયા પછી મારા મડદાને નવડાવી દાટજો.” તેના સર્ગાઓએ તેને પૂછ્યું જે “તારું બારણું ઉઘાડું કેમ છે?” તેણે કહ્યું “કદાચ જમદૂતે ઉઘાડ્યું હશે.” તેમણે પૂછ્યું “તો તમારા ચોકમાં કોઈ માણસ છે તે કોણ છે?” તેણે કહ્યું, “જમનો દૂત મને ઝાંલી જવાને દાંધી રહ્યો છે

તે તમારી નજરે પડતો હશે તે ધુધળામાં તમે તેને માણસ ધારતા હશો.” તેમણે કહ્યું જે “એ ચોર છે, તારા ધરમાંથી જે હાથ લાગ્યું તે બધું એકઠું કરતો હતો તેવામાં તેને મરડી થવાથી મરણ પામી તારા ચોકમાં તે પડ્યો છે, તેના હાથમાં એક રૂપાની દીવી છે.”

આ સાંભળી પેલો મરવા સુતેલો માણસ પોતાની રજામાં ફેંકી દેઈ બીડી ઉભો થયો અને બોલ્યો, “ધ્વિરની સ્તુતિ કરે! અગિયારમો એ, અને હું તો બચ્યો! બેશક એજ ચોર મારી પાસે આવી પોતાને જમદૂત કહ્યો, પણ તેની લુચ્ચાઈને સારુ તેને યોગ્ય શિક્ષા મળે છે.”

આ વેપારીએ પોતાના સ્વપ્ના વિષે પોતાનાં સર્ગા આગળ વાત દીધી હતી તે આ ચોરે સાંભળી લીધી હતી, અને સાંજની વેળાએ તેના મરતું બારણું કાંઈક દિક્કમતથી ઉઘાડી તે મહિ દાખલ થયો હતો અને પોતે જમનો દૂત હું એવું કહી તે બોળા પુરુષને તેણે કહ્યો હતો.

સર જીવનજી મોદીએ શ્રી પુતળીબાઈની

કરાવેલી પિછાન

[“ મોનોગ્રાફ મીરાનરી ”ની પ્રસ્તાવનામાંથી]

જીવન સદીના છેલ્લા દાયકાએમાં ન્યારે પારસીઓમાં સ્ત્રી કેળવણીમાં હજી દાલના જેવો ઉઠાળો ન હતો, ત્યારે પારસી સ્ત્રીઓમાં જાહેર લખનારીઓ જન્મી જોવા પડ્યા. પણ તેવા સંસ્કારના વખતમાં પણ બાઈ પુતળીબાઈ વાઘીબા એક લખનાર તરીકે જાહેર થયા હતાં, અને ગુજરાતી ઉપરાંત વળી ઉર્દૂમાં વિષયો લખતાં હતાં. “ઈન્ડિયન એન્ટિક્વરી” નામનું ગ્રંથાલય ઈંગ્લેન્ડ માહવારી જે આજે (૧૯૨૮માં) પણ ખુલાની મહેરથી કામ ચાલતું રહ્યું છે તેમાં એમણે પારસીઓનાં “લગ્નનાં મોતો” આમે વિષય લખ્યો હતો જે વિષયે માત્ર એમના તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તેથી જોઈને “પારસીઓનાં લગ્ન સંબંધે રાહ રેવાળે” ઉપર મેં આશરે ૩૦ વર્ષ પૂરે મારી એનક્વિરીસ્ટિક સોસાયટી હજુર વિષય લખ્યો, ત્યારે એમણે ઉપલા માહવારીમાં આપેલાં પારસી લગ્નનાં ગીતોના તરજુમાઓ મેં તેમાંથી આપ્યા હતા. તે વખતે આગળ વધેલી ગણતરી કેળવણી લીધેલાં બહેનો આ પારસી બાળુ સાથે સાહિત્ય સંબંધી મારી પહેલીજ પિછાન હતી. ત્યાર પછી હું જોતો અને સાંભળતો આવ્યો છું કે પોતાના બધા પતિ સાથે એઓ ન્યાં પણ જતાં ત્યાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, જે જન-સેવાનો પાઠ એઓએ પોતાના આ પુસ્તકમાં આપ્યુંને આપ્યો છે, તે પાઠ પ્રમાણે, વચ્ચે ઘીંટાટ કરવે કામ કરતાં રહ્યાં છે.

આમલી સદીનાં કેટલાંક પારસી બાઈઓ અને બાઈઓ પોતાની આગળ વધેલી કેળવણીના સમયે અને તે કેળવણીના પ્રતાપે કાઈ આગળ વધેલા પોતાના નવા વિચારોને લીધે કાંઈક કોકટની બદનામીમાં આવી પડતાં

કે તેઓ જાણે કાંઈ રીતે કાંઈક અધર્મો હોય, પણ નહિ, તેમ કાંઈ ન હતું;—કાંઈક જુના વિચારવાળા જરથોસ્તીઓ કરતાં તેઓ વધુ યુસ્ત જરથોસ્તી, પેશ્વર જરથોસ્તે દીધેલા શિક્ષણ પ્રમાણેનાં ખરાં જરથોસ્તીઓ હતાં. જરથોસ્તી દીન તરફ અને તે દીનના દેશ ઈરાન તરફ તેઓનાં હૈમાં ઉમરાતાં રહેતાં હતાં. આગળથી ૨૫) વર્ષનો એકાદ દીવસ મને યાદ આવે છે કે ન્યારે એવાં ઉમરાઈ જતા હૈમાં સાથે એમણે મારા ઉપર પત્ર લખી જરથોસ્તી બાળકોને ધર્મ—કેળવણી બરાબર મળતી નહિ, તે બાબે ખેદ દેખાડ્યો હતો. અને હાલમાં ન્યારે કેટલાંક પારસી કુટુંબોમાં ગુજરાતી કરતાં અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનનો મહાવરો વધારે પડ્યો છે ત્યારે ગુજરાતી સાથે અંગ્રેજી ભાષા મારફતે પણ જરથોસ્તી ધર્મનું જ્ઞાન અપાય તે માટે એમણે મારા ઉપર એક સંખાણ પત્ર લખ્યો હતો. તેમનું તે કહેણ મારા મન ઉપર હજી રમતું રહ્યું હતું અને તે સમયે ન્યારે જરથોસ્તી ધર્મ સંબંધી બાળકોનું પ્રશ્નોત્તર (Catechism)નું પુસ્તક મેં બહાર પાડ્યું ત્યારે મને કાંઈક સતોષ થયો હતો.

આ આગલી બાળકોની યાદ આ બાઈના આ પુસ્તક માટે બે બોલ લખતાં મને અલગ-તે ખુશી આપે છે.

આપણામાં બોધ આપનારી ગણતરી વાર્તાઓનાં પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક અગ્રેવાન જગ્યા લે છે. સુંદર શુદ્ધ પણ સાદી ભાષામાં આ વાર્તા પારસી જવાનોને, જવાન ભાઈઓ અને જવાન બહેનોને, પરમાર્થના, જન સેવાના, ખુદાએ તન, મન અને ધનની તત્ત્વગરી આપી હોય તો તે તત્ત્વગરીનો સદ્ઉપયોગ કરવાના

વાર્તા છે. જરથોસ્તી ધરોનું નીતિમાન વાતા-
વરણ શુદ્ધ કરનારી આ વાર્તા છે. આ વાર્તા
વાંચતાં આપણે પોતાને પણ કાંઈ સાદા
સુંદર સ્વચ્છ સુગંધમય વાતાવરણમાં જોઈએ
છીએ, અને આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે
જો ધણાં જરથોસ્તી ધરોમાં એ વાર્તાના
જેવા સુંદર વિચારોનું વાતાવરણ ફેલાય તો
જરથોસ્તી કેમની બોલબાલા થાય. ખુદ
જરથોસ્તી કેમને તેની ભવિષ્યની કોર્તિ કાળે
ધણાક મીનેચેહેરો અને ધણીક નાનંઓ
આપે ! નાનં એક નસુનેદાર નાનં છે, કે
જે આપોઆપ તેમ છુપા શિક્ષણના વિચારોથી
કંહે છે કે ખુદાએ આપણને પેસા આપ્યા
હોય તો તે બીજાઓના બધા માટે એક
પ્રકારના દુસ્ત્રમાં આપ્યા છે.

મીનેચેહેર એક સાચો જરથોસ્તી છે,
એક બધી, બહુલી જીંદગી માટે ઉમદા ખ્યાલ
ધરાવનારી સ્ત્રીના પ્યાર ખાતર તે તેણીને
પરણ્યો છે. વહાલા વતન તરફના વહાલ
ખાતર, તેનાં ગરીબ જરથોસ્તીઓની હાલતની
હાજત ખાતર, તેઓ તરફના પ્યાર ખાતર,
તે તેણીને પરણીને તેજ દીવસે એક પરણેલા
કુમારા તરીકેના કુવારા પરણેલા તરીકે-તે
પોતાની પ્રિયને સલામ કરીને ધીરજ નય છે પણ
તેના આ ચબ્દો છે કે “એને ખરા પ્યારથી
પરણીય-અને પછી મારા કામના પ્યાર ખાતર
એને છોડી જઈશ.”

લગ્નની મોતેજરી માટે અને લગ્નની
કિયાની ગંભીરતા માટેના મીનેચેહેર અને
નાનંના વિચારોએ હાલમાં જરથોસ્તીઓનું
ખણું પ્યાન ખેંચતું જોઈએ, કે જ્યારે લગ્ન-
માંથી ગંભીરતા નીકળી ગઈ છે. ગમે તેટલી

પ્રાણી અને રંગરાગ કરો, પણ લગ્નના
આશીર્વાદની કિયા પૂરતી ગંભીરાર્થથી-અને
તો પાડોશની કોઇ દરેકેદરમાં ચોરાક બેઠી
અને મિત્રો સાથે જઈને કરો, -આ એક શુભ

શીખામણ છે. મને યાદ છે કે કેટલાક વર્ષો
પર એક દસ્તુરજીને ત્યાં આલબેસેસ બાગમાં
શાહદી હતી ત્યાં તેમણે કેટલાક મહેમાનોમાં
તે વખતે અને આવેલા પૂર્વ બહીના દરી-
વાઈ કાફલાના એક એકમીરકને પણ બોલાવ્યો
હતો, અને મને અરજ કીધી હતી કે મારે
તેમની પાસે બેસી તેમને ધર્મકિયાની કાંઈક
સમજ આપવી. પણ મને વર્ષો યાદ આજે
પણ તે સાંજ યાદ છે કે જ્યારે મેં કાંઈક
વખત તે અમલદાર સાથે મારા મનમાંની
કાંઈક શરમીંદગી સાથે પસાર કર્યો. સત્ય
કે આશીર્વાદની ગંભીર કિયા સાથે ત્યાં શી
મગમગ અને હો હા ! તે બીચારા એકમીરકે
મનમાં વિચાર કર્યો હશે કે જ્યારે પારસી-
ઓના વગ દસ્તુર, કે જેઓને ત્યાં મધુ
ગંભીરતાની આદા રખાય તેઓને જ ત્યાં
આવી મગમગ, તો બીજા મધ્યમ વર્ગને ત્યાં
કેટલી બંધી હશે !

હું ધણી જવાન વયનો હતો ત્યારે મને
સાંભળેલું યાદ છે કે મરહુમ દસ્તુરજી પેશા-
તનજી બેહરામજી સન્નજીએ એક નવજે-
તની કિયામાં જુદદીને તેડેલાં હતાં તે સામે
કાંઈક વાંધો જણાવ્યો હતો, તેથી તે બહુલા દસ્તુ-
રજી કાંઈક વિરુદ્ધ દીકાને પાત થયા હતા...પણ
આજે જ્યારે હું મામલો એવો જોઈ છું કે
નવજેત લગ્ન જેવી ધર્મકિયાઓમાં ગંભીરતા
ખુબ ઘટી છે અને ઘાટ છે, ત્યારે મને લાગે છે
કે દસ્તુરજીનો વાંધો કાંઈક સમજી શકાય છે.
જુદદીન મહેમાનોને કિયા દેખાડવા માટે જોયા
પ્લેટફોર્મ અને એકો અને શણગારોની ધામ-
ધુમ વચ્ચે કિયાની ગંભીરતા વિસર્યું જાય
છે. આપણા પારસી ભાઈઓ અને બાઈ-
ઓએ યાદ રાખવું જોઈએ કે એવા અવ-
સરોએ તેઓ ત્યાં મહેમાન તરીકે જાય છે
તે ફક્ત આજીવીણા માટેજ નહિ પણ એક
ધાર્મિક કામમાં હમશરીક થવા માટે, અને

તેઓએ, જે ધડી શાંત રહી, પોતાના લલા વિચારો ખૂદા તરફ ફેંકી અને પરણતા બેડાં કાઢે કરી પોતે પણ કાંઈક ધડો લેવાનો છે.

આ વાર્તામાં કરોડપતિ બાપ પોતાનો એશઆરામ તણ પોતાનો કંઈક ગમવિસારવા એક હોસ્પિટલમાં ગરીબ દરદીઓની સારવાર કરે છે અને કંઈક જનસેવા ખમ્ખમે છે. આવી જનસેવા આપણને કોઈ રૂઢા માર્ગ ઉપર મેળે છે. કાંઈ નહિ તો હોસ્પિટલમાં દુઃખ દરદી પીડાતા દરદીઓ સાથેની જે ધડીની દિલાસો દેનારી વાત આપણને પોતાને રૂઢા બનાવે છે...

એ બાબત રજુ કરતાં મને મારી કમીની જિંદગીના થોડાક દિવસો યાદ આવે છે કે જ્યારે મેં પોતે કેટલીક સુંદર સાંજ મરીન લાઇન્સ પર મેદાનમાં નાખેલી લકાઈની કામ ચલાડે હોસ્પિટલમાં દરદીઓ વચ્ચે પસાર કીધી હતી...

ત્યાં માત્ર કામ સાદુ અને સહેલું હતું, તે એ કે આને આ થોડા તો કાલે બીજા થોડાઓ સાથે તેઓના બીજાણાં ઉપર બેસી જે ધડી સુખ દુઃખની વાત કરવી કે તેઓને દુઃખ ખમવામાં કાંઈક હિંમત આવે, કાંઈ નહીં તો આ મારી દીલસોજીથી તેઓને દીલાસો અને હિંમત મળે. ધણાક દરદીઓની મુલાકાતમાં એક મને ખાસ કરી યાદ રહી

છે. હું તેના બીજાણા ઉપર જઈ બેઠો કે તે ખસી જઈ. ક્યેથી બીજો નાકે બેઠો. હું સમજ્યો નહિ તે પાછો તે બાબુ જઈ બેઠો, ત્યારે તે બીજાણા ઉપરથી જીડી હેઠે ઉભો રહ્યો. હું પહેલે ગભરાયો કે તે મને કોઈ ઉતરતો અથવા અસ્પૃશ્ય પરમત ગણી મને અડકવા ના પાડતો હશે કે શું? પણ પડો-શમાં એક બીજો દરદી હતો તેણે મને સમજાવ્યું કે પેલો દરદી પોતે ટેક એટલે તે અસ્પૃશ્ય હોવાથી હું તેનાથી અલગાઈ જઈ એવા વમાનવથી હું તેની પાસે બેસવા જવાથી તે જીડી ગયો હતો. ત્યારે મેં ધીરજથી બે ચબ્દો કહી તેને શાંત કર્યો. એ હોસ્પિટલમાં પસાર કરેલી કોઈક શાંત સાંજેએ મને પોતાને ધણાક વિચારો આપી શાંત કર્યો હતો, અને કાંઈક અંશે ભલો બનાવ્યો હતો. આપણી વાર્તાની નાજીમાયની હકીકતે મને તે શાંત સાંજેના કાંઈ ખાસ વિચારમાં પાછો રમતો કર્યો છે...

આ જે બોલ તમામ કરતાં હું બાઈ પ્રતીગીબાઈ કાજરાજીને આ સુંદર નીતિમય ફરજના ઉમદા ખ્યાલ આપનારી વાર્તા લખવા કાળે મુબારકબાદી આપું છું. તેમનું આ પુસ્તક હું માનું છું કે ધણા પારસી ઘરોમાં કાંઈક લેલું ભાન, કાંઈક ધડા, અને સુવિચાર ફેલાવશે.

ધર્મજ્ઞાન સંબંધી નાનંનો ગુચવાડો

(“મીનોચેહેર મીશનરી”માંથી ઉતારો (૧))

[૫૪ ૧૫૪. મીનોચેહેરનું કાલણ સાંભળી નાનંએ તેની સગી હોવાનું જણાવી પોતાની સાથે નમ્રતા આવવા ઈચ્છા કરી હતી. તેમ મીનોચેહેર આવ્યો છે. ખાણું થઈ રહ્યા પછી બંને વાતે બેઠાં છે ત્યાં સંગીતની વાત નિકળે છે તે ઉપરથી નાનં પોતાના મનમાંનો ગુચવાડો બતાવે છે.]

મીનોચેહેર જેટલી કુશળતાથી પિતાનો વગાડી શકતો તેટલો જ તે ઈંગ્લેન્ડ ગીતો ગાવામાં કુશળ હતો અને તે ઉપરાંત દેશી રાગ રાગણીઓ સારી રીતે સમજીને ગાઈ શકતો. મીનોચેહેર અને નાનં બંનેએ મ્યુઝીકની ધણીક ચોપડીઓ ભેઈ ભેઈ આખર એક પસંદ કીધી. એ મદાન ઈંગ્લેન્ડ હેન્ડલ (Handel) ની બનાવેલી “ગેસાયા” નામની ચોપડી હતી જેમાં ઈશ્વર ભક્તિનાં ઉત્તમ ગાયનોની હારમાળા છે. મીનોચેહેર ત્યારે એ કીર્તનોની ચોપડી પસંદ કીધી ત્યારે નાનંને તેના સંગીતના યાનને માટે બહુ ઈંચો ખ્યાલ આવ્યો અને તેના ગાવાથી તે ખ્યાલ ખરો પડ્યો. નાનં એક પછી એક હરીગીત સાંભળતી બેઠી અને મીનોચેહેર પોતે ગાવામાં એટલો લીન થઈ ગયો કે તેને વખતનું ભાન રહ્યું નહિ. પણ આખરે “સાડા અગિયારની છેલ્લી ટ્રેન જતી રહેશે તો બીજી ક્યાંથી મળશે?” એમ બોલી મીનોચેહેર બેઠો ગયો, અને તેને વળાવતાં નાનં બોલી, “પિત્રાર્થ મીનોચેહેર! આજે થયેલી ઓળખાણ બૂલાઈ જવા દેશો માં. મેં હજી તમારી સાથે કામની વાત તો કરી કીધી નથી અને મેં તો તમારી ઉપર જેટલી આશા બાંધેલી! મારે માતપિતા નથી, કોઈ રાહબર મોમિયો નથી, કોઈ ધર્મ-ગુરુ નથી કે કોઈ રસ્તો દેખાડનાર નથી, માટે મેં તો તમારી સાથે ઓળખાણ કરી, તમારાં શુભ વચનો સાંભળી, મોટા ફાપદો મેળવવાની આશા રાખેલી છે. તમે તો ધણું શીખેલા છો, વળી અવસ્થાનો પણ અભ્યાસ તમે કીધેલો છે. માટે હું આજું રાખું છું કે તમે કોઈ

કોઈ વાર આવીને મને કંઈ ધર્મજ્ઞાન આપો અને માનું ગન સુધારો. હું ખિરતી ધર્મનાં મીતો સાંભળું છું ત્યારે કીસ્મીઆનીડી ઉપર ઢ્યું છું, આપણા લોકની મેરણ ક્રિયા વગેરે ભેઈ છું ત્યારે વળી મને લાગે છે કે આપણામાં જેટલી એ ગંભીર પ્રસંગને અનુસરતી શીલસુશી છે તેટલી કોઈ બીજા ધર્મમાં હશે નહિ, અને તેવું કોઈવાર ભેવામાં આવે છે ત્યારે મને આપણાં અસલી પુસ્તકો વાંચવાની ધણી હોંશ થાય છે, અને કોઈ કોઈવાર હું કુરસદે એ પુસ્તકો વાંચું છું.”

“તમને અવસ્થા બાધા આવડે છે?”
મીનોચેહેરે નિરોધપણે પૂછ્યું.

“આવડતી હોત તો હું આજ મગફરીથી ફાટી જાત, મારા પિત્રાર્થ! પણ તેમ નથી તો! હું તો તેના ઈંગ્લેન્ડ તરજુમા ફક્ત વાંચું છું કે જેમ હું મદાનારત, વેદ વગેરે ધણાંક અસલી ધર્મોને લગતાં લખાણો બો વાંચું છું-મને હોંશ છે એવાં લખાણોની.”

“પણ ત્યારે તમે માનો છો કયો ધર્મ?”
મીનોચેહેરે પાધરો જ સવાલ કોધો.

“પિત્રાર્થ મીનોચેહેર, તમે તો એક ૧૨-હેજાર પીર મરદ બેવા છો, તમારી આગળ કંઈ જાણ દેખે નાણે નહિ, લ્યોને, કહી દઈ છું કે કયો ધર્મ પાળું છું તે હું જાણતી નથી-હું તો ફક્ત મારા અંતઃકરણના દેખાડવા પ્રમાણે ચાલું છું અને મનશની ગવરની અને કુનશની એ મારો ધર્મ છે-એ મારો મુદ્રાલેખ રાખું છું.”

“એ તો આપણા ધર્મનું ખાસ ફરમાન પાળેલું કહેવાય, મીસ મીનોચેહેર, પણ તમે તમારા ધર્મના ફરમાવેલા શીવાને રીતિઓ પસંદ કરી તે પ્રમાણે ચાલવા પોતાને બંધા-મલાં સમજો છો કે નહિ?”

“ નહિ, બધા જ રીવાજો હું પાળી શકતી નથી, કેમ જો હું જાણું છું કે બધા જ કાંઈ ધર્મના ફરમાનો નથી. દેશ કાળ અને સ્થિતિ પ્રમાણે રીવાજો તો બદલાય અને બદલાવા જ જોઈએ, તેમને ધર્મનું રૂપ આપી ચીવટાઈથી વળગી રહો તેમને માટે યતુનથી લડવું એ શું તમે વાગળી કહો છો ? ”

“ ના, હું તેમ કહેતો નથી, મેં તો ફક્ત તમને સલાહ પૂછ્યો. ”

નાનું બોલી, “ ત્યારે તમે ફરી આવશો ને ? હવે તમે તો ધરના જવાના જ છો, ત્યારે અત્રે છો તેટલાં મને બીજો ત્રીજો મળ્યો તો હું કેવી ઉપકારી થાઉં ? કે જરા મારા મનના સદેહ ટળે, મને તમારી શીખામણોના સાબ મેળે, અને હું જો મોટી દોષત ધરાઉં છું તે ક્યે માર્ગે વાપરવી તે પણ તમે મને શીખવી બધાં કામોમાં મદદ કરી શકો. હાલ આપણા લોકમાં એટલો મતફેર ચાલે છે-ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં-કે શું માનવું ને શું પડવું મૂકવું તે હું સમજી શકતી નથી. ”

“ વાત ત્યારે ફરી ક્યારે ચાલે-કહો ? ” મીનાચેહેરને આ જવાબ બાતુની સંગત છોડવા ગમતી ન હતી. અને ફરી મળવાનો તેનો હિસાહ કંઈ એવો નહિ હતો.

“ કાલે બપોરે બે વાગતે અર્ધ મારી સાથે જમશો ? ” મીનાચેહેરે હા કહી.

(૨)

છોકરાં પરણાવવાની “ લલાઈ ”

[બીજે દિવસે મીનાચેહેર ફરીથી આબેસ ત્યારે નાનુંનાં “ કચ્છેનીચન ” દીનમાય પણ ડાન્સ દવાં.]

આણું બલાસ થતાં દીવાનખાનામાં પાછાં ગયાં કે નાજને મીનાચેહેર પિઆનો પાસે જ ગયાં, અને વળી પાછાં “ આ ગીત ” અને “ પેલું ગીત ” ફરી પસંદ કરવા લાગ્યાં, અને દીનમાય એક ખુણામાં એક ચોપાનિયું લઈને બેઠાં તે જલદી જ ઉઠી ગયાં.

પણ ત્યારે મીનાચેહેરે એક મીનાઈ ગીત ગાયું ત્યારે દીનમાય બગી બેઠાં. જેમ જેમ તેનો સ્વર ચડ્યો તેમ તેમ તેઓ બેઠાં થયાં,

તેની આગળ ગયાં અને તેણે પૂરું કીધું કે તરત તેના ખભાંપર હાથ મૂકી તેને શાખાથી આપી બોલ્યાં, “ વાહરે ! કેવો સરસ તમારો હલક છે, બાઈ ! તમારા ધરનામાં આવું સાદું ગાયન ગાવા શીખાય છે એમ મને ખબર નહિ. ”

અને આ દીકરી દસી પડ્યાં, અને નાનું બોલી, “ હા રે હા, દીનમાય ! ધરનામાં તો એવા શીખવનારા, ને એવા પિઆનો બનાવનાર કે જર્મની પણ તેમનાથી શરમાઈ જાય ! તમે ચાલો, આપણે બી જઈએ ! મને તો હવે મારાં ગાયનથી શરમ લાગે છે, અને હું ઈચ્છું છું કે ત્યાં જઈને શીખું, પણ તમે સાથે આવો ત્યારે ને ? ”

દીનમાય કંઈ સમજ્યાં નહિ કે આ બધી મસ્કરી છે, માટે બોલ્યાં, “ કાં નહિ ચાલે ? મારી તો કબૂલાત જ છેને તારી સાથે કે હું પરણીને વિલાયત જશે તો ત્યાં બી તારી સાથે આવીશ, પણ હું પરણે ત્યારે કે ? ”

એ ઉપરથી પરણવાની વાતો પર ત્રણે આગ્યાં, અને દીનમાયે મીનાચેહેરને ખબર આપી, “ જુઓની આ જમાનાની છોકરીઓ ! હવે આ મારી શીખેલી કેળવણેથી બાઈ-બસ પરણવા જ ના કહે છે. મને સમજ નહિ પડતી કે બર્ધરાં જનમ્યાં તે પરણવા જ વાસ્તે નહીં તો શા વાસ્તે ? પરણે તો સુખ પામે કે ની ? સારો વર મેળવે, છોકરાં પામે ને છોકરાંની નવલ્લેત કરે ને લગન કરે તો દુનિયામાં બહાઈ કીધી કહેવાય કેની, બાવા ! આ તો બેસી જ રહે ત્યારે બહાઈમાં તે ક્યારે બેળાય ? ”

મીનાચેહેરને હસવું આવ્યું. “ દીનમાય, માફ કરજો-હું તો તમારા મતને મળતો થ શકતો નથી. છોકરાંની નવલ્લેત અને લગન કરવાં એ મારે મનથી બહાઈનાં કામો તો નથી, તે તો આપ-મતલબનાં, પોતાનું સુખ વધારવાનાં, કે સાધારણ ફરજ બિતારવાનાં કામ છે. ખરાં બહાઈનાં કામો તો જુદાં જ છે, કે જેમાં પરણેલાં, તેમ જ વગર પરણેલાં લોક લઈ શકે, અને ખુદના આશીર્વાદ મેળવી શકે. ”

“ તે હશે કંઈ ! પણ બા અમે અસલી

માણસ તો લગ્નને બહાઈનું કામ કહીએ—
આગલા વખતનાં લોક તો જે બાપ લગ્ન કરે
તેનાં નામ ગીતોમાં લીએ, તેને શાલ આઢાડે,
તીલો કરે, અને જે મા દીકરાને પરણાવે તેને
નવી સાડી વગેરે પહેરાવી પોતાની મુખારક-
બાદી જણાવે. પણ આજે તો કંઈ અજબ જ
વિચારો ચાલે છે! આ પોરી ધીકમાં કહે છે
કે “હું તો મારી દોલત સખાવતનાં કામોમાં
આપી દઈ, નર્સ બની જઈ, લોકની સેવા કરું તો
સેવા કરવા આકરો મલતા નહિ હોશે? કે એની
સેવા વગર મજા લોક ખેંચી રહ્યાં! એવી તો
આજે ઘણી બી પડી છે કે જેઓ પાંચ રૂપિ-
યાને વારસે આપ્યા દહાડા વધીતું કરે ને કેટલીક
તો રાત્રે બી જાગે! બા મને તો સો રૂપિયા આપે
તો એક વખત મારાથી રાત્રે ઊઠાય નહિ!”

[નાનંએ દીનમએને કાંઈ કામ સોંપી
ગાદીમાં બહાર ગાડથી લીધાં અને હવે મીનોચેહેર
સાથે પોતાની વાત પર આવી.]

“...મને તો લગ્ન જરાએ પસંદ નથી!”

નાનંએ શીલસુદી ચલાવી, અને મીનોચેહેર
મુગી જ રહ્યો. તેના વિચાર એથી ઉઠરા જ
હતો,—લગ્નને તે પરમ સુખનું સાધન માનતો
હતો, પણ તે વિચાર દર્શાવતાં અચકાયા.
થોડો વખત બન્ને મુપ ખેંચી રહ્યાં, કેમ કે
બન્નેનાં મનમાં વિચારોના રેળા ચાલતા હતા.

આખર નાનંએ શબ્દ ઉપાડી, “હું તમારાં
પહેલાં બાપજીમાં આવી તે તમોને યાદ છે કે?”

“હા જ તો.”

“પણ હું કાં આવી? તમે શું કારણ છો?”

કંઈ વાત કહેવા માંગતી હતી તેની સરુઆત
તરીકે નાનંએ સવાલ મૂક્યો.

“એ તો એમ થયું” તે બોલતી રહી

“કે મારા મરહુમ કાકાશીના ઈશ્મિન શ્રી.
ખ. રૂ. કામાણએ મને તમારે વારસે બધું
કહ્યું—તમે કેમ ધરાની જરથોરતીઓની દાઝ
હેડે ધારી તેમના વચે ‘મીશનરી’ જેવું કામ
કરતા હતા અને ધરાનામાં કેવા કેવા હાંદેશા
ખમી તમે જે હમદીનોનું બહુ કરતા હતા, અને
ડોક્ટરોની સલાહ ઉપરાંત તમે તે દેશમાં જઈ
કામ કરવા કેવા તત્પર હતા તે—અને તેઓએ

મને કહ્યું કે “જુઓ એ ખરું જરથોરતીપણું”
પોતાના હમદીનો જ પોતાનો ધર્મ બૂલી જઈ
એટલે રસ્તે ચાલતા હોય તેમને રાહ દેખાકનાર
એ ખરો રાહબર અને મોખીયો. એ જ ખરો
‘મીશનરી’—એમ કહી તેઓએ મારા મનમાં
તમને સાંભળવાની એવી તો હોંશ પેદા કરી
કે હું ઉઘટબર તે દહાડે ફ. કા. ‘ઈન્સ્ટીટ્યુટ’માં
આવી, અને આગળ કદી ન આવેલી એટલે
જરા હું મુશ્કેલી, અને હું તમારા વાક્યા-
વર્ણમાં એટલો ખુશ થઈ—”

“અરે એ શું બોલો છો! વાક્યાવર્ણ શેનું?”

હું તો તદ્દન ધોળો: હું બોલવામાં! મારા મનમાં
જે જે આવે છે તે જ મારાથી બોલાવું
હોય તો મારાં બાપજીની કેવી અસર થાય!”

“બા, મારા પર તો ઘણી ચર્મ. ધરાની

લોકની હાલતથી જ હું વક્રિ થઈ નહિ, પણ
હું જે ધર્મમાં ઉધરેલી તે ધર્મ પ્રત્યે મને
જે આસ્થા હતી નહિ તે આવી, મને મારો
ખરો ધર્મ, ખરું કર્તવ્ય શું તે માલમ
પડ્યું. હુંકમાં, પિત્રાઈ મીનોચેહેર, એટલાં
તમારાં બાપજીથી એક કમગમતાં મનને તમે
શાંતિ આપી, એક સારા રસ્તો દેખાડી આપ્યો.
હવે ન્યારેમી વહેમ પડશે ત્યારે હું અવરતા કે
ગાથા વાંચીશ, કેમકે હવે મને ખબર પડી કે એ
અસહી લખાણમાં શી ખૂબી છે, બાકી ન્યારે
મારાં બપાઈજી બાજ અકરમાન કરાવતાં ત્યારે
હું ફક્ત એટલું જ બાલ્યતી હતી કે એ બાલ્યતં
રોમાં કંઈ ગેમીશક્તિ છે કે જે આપણા

ઉપર અસર કરે છે, અને સુંદર બળતાં આત-
શના કુપદાન તરફ અને આસપાસ ગોઠવેલાં
સુંદર ચળકતાં વાસણો અને કુપકળ તરફ હું
જબીર ચહેરે ખેંચી નીચા કરતી, પણ ન્યારે
દુનિવાનાં દુઃખો સંકેતો મુશ્કેલીઓ જોઈ
દીલગીર ચતી ત્યારે કોઈ વાર બાઈબલ તો
કોષ્ટવાર ભગવદ્ગીતા તો કોષ્ટવાર ભુદનાં
ધર્મપુસ્તકો વાંચી ખુલાસો અને દીધાસો
શોધતી, અને કોષ્ટ પુછે કે તારો ધર્મ કયો?
તો શો જવાબ દેવો તે બાલ્યતી નહિ—”

“હું ખુદાના આબાર માનું છું કે મારે
હાથે એક સારું કામ તે સાહેબે કરાવ્યું,”
મીનોચેહેર વચ્ચે બોલ્યો.

સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ

(શ્રીમોક્ષ, જુન સને ૧૮૮૨માંથી ઉતારા)

સ્ત્રી એનાં તેમજ પુરુષોનાં આચરણ ઉપર તેઓ જોવાની સંગતમાં જિંદગી યુગ્મરે છે તેવી જ અસર થાય છે, તેમજ બાળકો કેવાં નિવડે તેનો આધાર તેઓની માતા ઉપર રહે છે. કુદરતી હવાથી બાળકના તનને જેમ પુષ્ટિ મળે છે, તેમ તેના મનને પુષ્ટિ આપવા જે તત્વની જરૂર છે તે તેને તેની માતા તરફથી મળે છે, અને જેમ સ્ત્રી માણસ જાતને બાળ્યાવસ્થામાં ઉછેરનાર અને કેળવનાર છે, તેમજ તેની તરણ્યાવસ્થામાં તે તેને સારા અથવા ધુરા માર્ગ દેખાડનાર અને તેની સલાહકાર છે, અને મોટપણમાં તેની માતા દાખલ થા પત્ની દાખલ તેની ખાસ મિત્ર અને સાથી પણુ છે તે જ છે.

કુટુંબમાં પુરુષની આખી જિંદગીપર સ્ત્રીનું થોડુંક યા બહુ અસર જરૂરી હોય છે, અને તેના ઉપર તે અસરની સારી કે માડી અસર થાય છે. કુદરતે સ્ત્રી પુરુષની સંસારી દુરભે જુદી પાડી આપી છે; સ્ત્રી પુરુષને તેણે પેદા કીધાં તે પોતપોતાને સારુ નિમેષી જુદી જુદી દુરભે બખવવા સારુ જ પેદા કીધાં છે, અને તેથી પુરુષનું શામ પુરુષ જ બખવે છે, અને સ્ત્રીનું કામ સ્ત્રી જ બખવી શકે છે. તેઓને સોંપેલાં કામ એકમેકથી તદ્દન વેગળાં છે. જો કે સ્ત્રી પુરુષો એકમેકથી જુદા જુદા દુરભે બખવે છે, તો પણ તેમને એકમેક સાથે અતઃક્રમનો સંબંધ ધધરે રાખેલો છે. સંસારના વધારા અને સુધારામાં તેઓ બન્ને બાગ લીએ એ અવશ્યનું છે.

જો કે પુરુષનાં ધણાં કામો તેના ભેગ સાથે તથા સ્ત્રીના તેના દીલ સાથે તાલુકા ધરાવે છે, તો પણ પુરુષના ભેગને કેળવણી આપતાં તેના મનને કેળવવું જુલો જનું જોઈતું નથી. તેમજ સ્ત્રીના મનને કેળવતાં તેનાં

ભેગને સુધારવાની ગફલત કરવી નહિ જોઈએ. સુધરેલા સંસારમાં જેમ એક સખત દીકરો પુરુષ અયોગ્ય છે તેમજ એક અભણ અને મુઠ સ્ત્રી પણ અયોગ્ય છે, કેમકે બન્નેનાં મન તથા ભેગ કેળવ્યાથીજ તેમની વર્તણૂકમાં કાંઈ પણ નિયમ અથવા ધડો રહે છે. પોતાની આસપાસનાંઓનો વિચાર ન રાખનાર અને દુઃખીની કદર ન બજાનાર પુરુષ એક નાચીજ, દુષ્ટ અને આપમતઃક્રમીઆ પ્રાણી જેવો લાગે છે. તેમજ ગમે તેવા સુંદર દેખાવની સ્ત્રીને જો કેળવણી ન આપી હોય તો તે માત્ર એક સુંદર પોષાકવાળી દીંગલી કરતાં સહેજ ચડતી જણાય છે.....

ધર સંસારના પ્યારથી માણસનું મન અને તેની વર્તણૂક રચાય છે. ધર છે તે સ્ત્રીનું રાજ્ય છે. તેની કુનિયા છે. અને તે ઉપર તે પ્યારથી, માયાથી અને નરમાયથી રાજ્ય ચલાવે છે. માણસના મનની બેકારી એક ઉંચી કેળવણીવાળી સ્ત્રી સાથે આખી જિંદગી જોડવાથી દુર ધઈ શકે છે. તેની સંગતમાં તેને આરામ, સંતોષ અને સુખ મળે છે. તેમજ તેના ભેગને આસાએય અને મનને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી સ્ત્રી તેની સરસમાં સરસ સલાહકાર ધઈ પડે છે, કારણ કે તેની ચાત્રાક છાદથી તે તેને બાડો જતો અટકાવી સોંધે રહેતે લઈ જાય છે. એક ખરી વફાદાર પત્ની દુઃખ અને સંકટની વેળાએ તેના પતિને ટેકવાની લાકડી ધઈ પડે છે. અને જ્યારે તેના પર કાંઈ આવી પડે છે અથવા તેનું દ્રવ્ય જતું રહે છે ત્યારે તે તેને દિલાસો દેવામાં અને તેનાં દુઃખમાં બાગ લેવાને પાછી પડતી નથી. જવાનીમાં તે પુરુષની શોભા અને ખુશાલી છે, મોટપણમાં તે તેની વફાદાર મદદગાર ધઈ પડે છે, અને જ્યારે નવો નવો આસાએ બાંધવાનો વખત

વહી જાય છે અને બુદ્ધિ ઓછી આવે છે ત્યારે તેઓ સાથે મળી જીંદગીનું ખરું સુખ ભોગવે છે.

પ્રખ્યાત એકમંડળ બ્રહ્મ કહેતો હતો કે “જેવો હું મારા ઘરની અંદર દાખલ થાઉં છું તેવો જ મારી સંધળી ફિક્કર ચિંતાથી હું મોકળો થઈ જાઉં છું.” આદા! તેનું ઘર કેવું સુખી હોવું જોઈએ! હાથર કહેતો હતો કે “મને અપૂર્વ ખમતો મળે તેનો ભોગ એકલો કરવા કરતાં હું મારી આ ગરીબ સ્થિતિમાં મારી ઓળી સાથે રહેવું વધારે પસંદ કરું છું.” લગ્ન વિષે તે આ પ્રમાણે કહેતો, “માણસ જાતને ધણે જો બહોસો આપી છે તેમાં એક ભક્તી અને પોતાની સર્વ કર્મો સમજતારી પત્ની તેની મોટી બહોસ છે. પુત્ર તેના સ્વાધીનમાં પોતાની જિંદગી, પોતાનું સર્વસ્વ અને પોતાનું ભલું કરવાનું સોંપી શકે છે.....”

પરજીવી જિંદગીમાં સ્ત્રી તથા પુત્ર એક મુશ્કેલી કારણ છે તે યાદ રાખવો જોઈએ: અને તે એ કે “રાહુન કરવું તેમજ માફ કરવું.” રાજ્યકારવાર ચલાવવામાં જોયે ધણી વાતોની નાખતી કરવાની ફરજ પડે છે તેમજ

પરજીવી જિંદગીમાં પણ હોય છે. આપણે કેટલુંક લેવું તેમ આપવું પણ જોઈએ, કેટલુંક કરતાં બીજાને અટકાવવું જોઈએ તેમજ પોતે પણ અટકવું જોઈએ, તેમજ વળી સહુરી-વાળાં થઈ બહુ સહન કરવું જોઈએ. સામાન્યજનોના વાકા આપણને જણાયા વિના તે રહેતા નથી, પણ તેની આપણને ખબરતાં સુધી ઉત્તર દીને નાખતી કરતી જોઈએ, અને તે ચલાવી લેવા જોઈએ. પરજીવી અવસ્થામાં જે સદ્ગુણ અવસ્થા છે, તેમાં સૌથી જરૂરનો સદ્ગુણ તે સારો સ્વભાવ છે. તે વહેલો ખપો જતો નથી પણ હમેશાં કામ લાગે છે. પોતાના મન ઉપર કાબુ રાખવાની ટેવ સાથે જો સ્વભાવ સારો હોય છે, તો તે સ્ત્રી કે પુત્ર ખમી શકે છે તેમજ માફ કરી શકે છે, સામે જવાબ આપવા વિના સારી સ્ત્રીખામણ કે કપોટા સાંભળી શકે છે, અને ગુસ્સાનું વાળ પસાર થઈ જાય ત્યાં સુધી પોતાના જુસ્સા બહાર નિકળતા અટકાવી શકે છે. પરજીવી જિંદગીમાં આ એક કહેવત ખરી પડે છે કે “એક નમ્રતાવાળો જવાબથી ગમે એવો ગુસ્સો ઉતરી જાય છે.” પુતળીબાધ.

[નોંધ:—આ વિષય લખ્યા ત્યારે કુમારી પુતળીબાધની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી. —તંત્રી.]

સ્વ૦ પુતળીબાઈના આદર્શ અને ગૃહજીવનનો

મારો અનુભવ

પુતળીબાઈ કામરાજીનું નામ આપણી કામોમાં એક ખેતોતા અને પ્યારા નામ તરીકે જળવાઈ રહેશે. એક ચંચળ લેખક, એક જાહેર હિંમતવાળાં સંસાર-સુધારક, એક નમુને-દાર માતા, એક શાણી ભેટી, એક માયાળુ બહેન, એક બહી હેતવંતી આદર્શરૂપ પત્ની, અને કામ અને સમાજને શોભાવનારી એક સદગુણી સ્ત્રી તરીકે પુતળીબાઈનું નામ યાદગાર રહી જશે. “સાદી છાંદગી અને જાંચા આદર્શ” એ એમનો મુદ્રાલેખ હતો. એમની આખી જિંદગી એક ટ્રસ્ટ (trust) મિસાલ હતી. એક “ટ્રસ્ટી” તરીકે પોતાનું સઘળું જ્ઞાન, કલાપણ, શક્તિ, વગેરે પોતાની બહેનપણ્યોએ અને આગળ પાડવામાં, તેઓ જે હાલતમાં હતાં લાંબી એક પગલું આગળ લઈ જવામાં, અને જે બધા વહેમો અને ભૂરી આદતો અને અજ્ઞાનતા તેઓને આગળ લઈ જવામાં હરકત કરતાં હતાં તે દૂર કરવામાં એમણે વાપર્યાં હતાં. પુતળીબાઈ એક ઘણાં વહેવાર બાનુ હતાં. સંસાર અને સમાજમાં શું શું ચીજો હરકતકારક છે તેનું તેઓ બરાબર અવલોકન કરતાં, તે પછી તેની ઉપર પુરતો અભ્યાસ કરતાં અને પોતાના બુદ્ધિબળથી તપાસતાં અને તે કેવી રીતે એક પછી એક દૂર કરવાં તેની ઉપર એમણે “સ્ત્રીબોધ”માં ક્રીસમ ક્રીસમના લખાણો કરી પારસી અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓને પોતાની ખરી ફરજો શું શું છે તે સમજાવવામાં અને તે પ્રમાણે ચાલવામાં ઘણાં મદદરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં. વાર્તારૂપે, સંસાર અને વિદ્યાને લગતા વિષયો મારફતે, નીતિ કેળવણી અને શીલસુશીલ વિષે લખાણો કરીને, મહાન સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો લખીને, બધી સ્ત્રીઓને લગતી ઉપયોગી બાબતો પર લખાણો કરીને અને બીજી બજાવાળેજ બાબતોના હેવાલો લખીને એમણે આખી છાંદગી સેવારૂપ પોતાની બહેનપણ્યો-ઓને અર્પણ કરી હતી. ૧૮૮૧માં ફક્ત ૧૭ વર્ષની નાની ઉંમરે “સ્ત્રીબોધ”માં

પહેલું લખાણ કીધું હતું અને ત્યારથી જન સેવાનો પાયો નાખ્યો હતો, તે તેઓ ૭૭ વરસની વયે ગુજ્યાં ત્યાં સુધી ચાલુ રાખી હતી. એ સાક વરસનાં સેકંડો લખાણો તપાસવાની અજીવારી તક મને હાલ પંચગણીમાં મળી છે ત્યારેજ હું બહેન પુતળીબાઈના ઉલોગ ઉત્સાહ અને અયાગ સેવાભાવનો કાર્ષિક ખ્યાલ મેળવી શકી છું. પુતળીબાઈ તરફતરફની રચનાથી લેખો લખતાં તેનો એકજ દાખલો આપું છું.

શેહરનાવાઝના તખલ્લુસ (ઉપનામ) હેઠળ એક કલ્પિત બહેન અરનવાઝ પર પત્રદારા અસંખ્ય લુદી લુદી બાખતો પર મહીનાઓ સુધી એમણે લખાણો કીધાં હતાં તે બીજી વેળા “રતનવાઝ” અને “કુંવરવાઝ”નો પત્ર વહેવાર આપણે જોઈએ છીએ જેનો એક દાખલો પાછળ આપ્યો છે. સત્રગી બાખતોને એઓ પોતાની અમકદાર કમમથી ઘણો સારો ધન-સાક આપ્યો હતો, અને પુતળીબાઈનાં લખાણોની અસરથી પારસી કામની સ્ત્રીઓ કામ સેવા અને સમાજ સેવાનાં કામમાં ઘણો રસ લેતાં ચા્યાં અને તેમાં ઘણો સુદર ફાળો આપવા મંડ્યાં. બહેન પુતળીબાઈએ એમના સમરાજી શેઠ કેજુરાશે કામરાજીની માલેકોના “સ્ત્રીબોધ” ઓપાનિયામાં લેખક તરીકે ૬૦ વર્ષ સેવા અમલી હતી જે દરમિયાન પહેલાં તેના તંત્રી તરીકે તથા પાછળથી જોડોયા-તંત્રી તરીકે, ૧૯૧૨ થી ૧૯૪૨માં એમનાં મરણ સુધી તે કામ પૂરી કાબેલિયતથી બજાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત એમણે લુદી લુદી બાખતો પર કેટલાંક પુસ્તકો પણ લખ્યાં હતાં.

પુતળીબાઈ ખરેખર એક મીશનરીના સ્પીરીટથી જ પોતાનું સઘળું કામ કરતાં હતાં. એક પળ પણ એઓ નફામી ગુમાવતાં ન હતાં. આજસાઈના મોટાં શત્રુ હતાં. એ પોતાના નોકરો તરફ તેમજ સઘળાં ગરીબ માણસો તરફ ઘણા માયાળુ હતાં.

એક આદમીની પરીક્ષા ઘણીવાર પોતાના નોકરો તેમજ પોતાનાથી ઉતરતાં લોકો તરફ

તે કેવી રીતે વર્તે છે તે ઉપરથી થાય છે. આવી રીતે વર્તીને એઓ પોતાના અમીરી ખવાસ હર પ્રસંગે બતાવી આપતાં હતાં. મોટે સારે બોલી ધણા માણસો પોતાના નોકરો પાસેથી કામ લે છે અને તેઓ ગુલામ હોય તેવી રીતે તેઓ સાથે વર્તે છે.

આ મારા લખાણનાં “દીરોહન” (નાયિકા) જેવા પ્રેમ અને સમજદારીથી પોતાના નોકરો સાથે વર્તતાં હતાં અને ધીમે સારે કામની સુચનાઓ આપતાં હતાં તેમાં બીજાને ધણું શીખવાનું મળતું હતું. આ બધું એ બહેન સાથેના મારા છેલ્લા મહીનાઓના વસવાટમાં મને જેવાને મળ્યું હતું.

તેની જ રીતે પોતાની દીકરીના નાના સાત વર્ષના બાળકની સાથે જુદી જુદી વાતો કરી ઉંચ આદર્શની છાપ પહેલેથી જ તે કુમળા મગજ પર કુક્ષની માફક નાખતાં હતાં. તે સાંભળવાની એક મોજ હતી, જે જોતાં મારા દિલમાં ખુશાલી તેમજ તેમને માટે આફરીન પેદા થતાં હતાં. એમની ઉત્તમ તાલીમના પ્રતાપે એમની બે સાથી નમુનેદાર બેટીઓએ પણ એમના જેવા ઉંચા આદર્શો પ્રદર્શ કર્યાં છે. એમના જેવી ધણી માતાઓ અને નમુનેદાર પત્નીઓ આપણા દિલ્લેશમાં વધુ અને વધુ થાય એવું આપણે ચલાવું જોઈએ.

પુતળીઆઈ ખોરાકની બાબતમાં પણ રસ લેતાં અને સમજ ધરાવતાં હતાં, અને સાયન્સની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો શું મળી છે તે જાણવા હંમેશા ઉત્તેજ રહેતાં, અને તે શોધો પ્રમાણે ચાલી ધરના ખોરાકમાં સુધારા વધારા કરતાં હતાં, અને થોડા પૈસામાં પુષ્ટિકારક ખોરાક કેવી રીતે બનાવી શકાય તેને માટે ચાલુ પોતાના ધરમાં અખતરા કરતાં હતાં.

દુનિયામાં જે સ્ત્રી પુરુષો છે તેઓ બે વર્ગમાં વહેંચી શકાય. એક વર્ગવાળા એમ કહે છે કે આ ધણી સારી ચીજ છે પણ તે અમે કાં કરીયે ? બીજાએ કરશે. બીજાને વર્ગ કે જે હંમેશાં નાની સંખ્યામાં હોય છે,

તેઓની જાણમાં કાંઈપણ સારી ચીજ આવતાં તેઓ સૌથી પહેલે તે પ્રમાણે ચાલવાની ઉલટ જતાવશે અને કહેશે કે તે અમે કાં નહિ કરીએ ?

પુતળીઆઈ આ બીજા વર્ગવાળાં હતાં. એ પહેલાં અને બીજા વર્ગના પ્રગટીકરણમાં બહુ મોટો તફાવત હોય છે. જે આત્માઓ નાની ઉંમરના હોય છે તેઓ પહેલાં વર્ગમાં આવે છે, અને જેઓ આગળ વધેલા આત્માઓ હોય છે તેઓ બીજા વર્ગમાં આવે છે.

પુતળીઆઈએ પોતાની આંખી જીંદગી ધ્રુમ અને જનસેવામાં ગુમરી છે, અને એક મીશનરીને બાબુએ બેસાડે એવા ઉલટ અને ઉમંગ સાથે બધાં કામો માથે લઈ ફેરવે મંદીથી પાર પાડ્યાં છે. અને જે જીંદગી દાખલો પોતાના જીવનથી દુનિયામાં મૂકી ગયાં છે તે ઉપરથી એઓ એક આગળ વધેલા આત્મા હતાં એમ પુરવાર કરી ગયાં છે.

આપણી કામ અને આપણા દેશ જે સ્થિતિમાંથી હાલ પસાર થાય છે તે વખતે પુતળીઆઈ જેવા આત્માઓની વધારે અને વધારે જરૂર માલમ પડે છે. હજારો આત્માઓમાં પુતળીઆઈ જેવા પુખ્ત આત્માઓ પોતાના જીવનકાલથી સહેજમાં જાણી આવે છે.

થોડા દિવસની વાત ઉપર જ બધી કામોએ સાથે મળી શેઠ કેપુશરો કાચરાજીની વરસાઈની શતાબ્દી ઉજવી હતી. એઓનું નામ એક પ્રખર લેખક અને મોટા સંસ્કાર સુધારક તરીકે હંમેશાં વહાલથી યાદ રહ્યું રહેશે. એ સુરખ્ખી સસરાજીને પગલે ચાલી બહેન પુતળીઆઈ એમનો મહાન દાખલો કુટુંબ તથા કામ સન્મુખ ધરીને તાબે રાખ્યો હતો. એ બંનેને આભાર અને ખુશાલીની લાગણી સાથે હંમેશા યાદ કરીશું. તેઓ બંને આ દુનિયાનો ફેરો સફળ કરી ગયાં છે. એવા હાલ આત્માઓ હંમેશાને માટે જીવતા છે તે જાણે છે, આપણુ સંબંધિત સારે માર્ગે દોરવામાં સદા મદદ કરે છે. એ બંને આત્માને હજારો શાંતિ !!

પંચમી. આવાંઆઇ દાર્શન્ય કાંગા.

પુતળીબાઈની વાર્તા: “પૈસા કે પ્યાર”

લેખક : ફિરોજશાહ રસ્તમજી મહેતા (કરાંચી)

એ કે સુધારક સસરાની સુધારક પુત્રવધુની આ એક સુધારક વાર્તા છે. એ સુધારા અર્થે લખાઈ છે અને એમાંથી સુખધારા વહી રહી છે. એ બોધક છે: સાથે મનોરંજક છે.

પાને પાને એમાં ઊપદેશ છે—કહો કે ઉપદેશ—કથા જ છે; છતાં વ્યાખ્યાન ન બનતાં એ વાર્તા જ બની છે. એ એની ખાસ ખૂબી છે.

દેવળ ઉપદેશાત્મક છતાં રંજનાત્મક રહેવા પામી એણે પોતાનું વાર્તા સ્વરૂપ સાચવ્યું છે તેના ત્રણ સમજ આ:—

૧—વસ્તુ (Plot) નો પ્રવાહ આહો પાતળો પણ સતત વહુનકારી છે.

૨—જગે જગે એ વહનને વિવેચનો વટાવવાં પડે છે; પરંતુ એ વિવેચનો બહુધા સંવાદ રૂપે અને સંવાદાનુકૂળ શૈલીમાં રજૂ થયેલ હોઈ એ સ્વાભાવિક જ વાર્તારસ આપી રહ્યાં છે.

૩—વિવેચનના વિષયપ્રકારો જાતે જ રસિક છે.

વાર્તા કેવળ સમાજ સુધારાને લખતી હોઈ એમાં વિચારો, ટીકાઓ, વિવેચનો અને ઉપદેશોને સ્વાભાવિક જ વિશેષ સ્થાન છે; છતાં કર્તાએ એ સઘળું પોતાની તરફથી નહીં આપતાં મોટે ભાગે પોતાનાં પાત્રદ્વારા જ રજૂ કરાવી એક કાંકરે બે પક્ષો માયાં છે: શિક્ષણ સાથે રંજન એમાં ઉપસ્થિત થયાં છે. પુતળીબાઈ જગે જો કાઈ અકુશળ લેખક હોત તો આવી એક વિવેચનાત્મક વાર્તા રસસ્રવિ કારણે વાચકોને કંટાળારૂપ થઈ પડત. પરંતુ “પૈસા કે પ્યાર” નો ફેજ એવો થવા પામ્યો નથી એ એના કુશળ કર્તાની વાર્તા-વિષયક સમજદારી અને સુકળાના જ પ્રતાપે.

સર્વે પ્રકારના કલાકારો તેમ વાર્તા લેખકો પણ પોતાની શક્તિ તથા પ્રગતિ કાળે પોતાના

કાંઈ ને કાંઈ પુરોગામી પ્રિય કલાકારને વધતા ઓછા આભારી હોય છે. સમગ્ર સુધારક અને સમર્થ પારસી વાર્તાકાર સ્વર્ગસ્થ શ્રી દય-પુશરો નવરોજી કાબરાજી અને તેમનાં સંસાર સુધારક સુઘ પુત્રવધુ શ્રીમતી પુતળીબાઈ જહાંગીર કાબરાજીના સમ્મન્નમાં પણ એમ જ હતું શ્રી ક્યપુશરોની વાર્તાઓ પોતાની કિશોર વયથી જ ચાલુ વાંચતાં આવેશાં હોવાથી તેઓશ્રીનો વાર્તા પ્રકાર અને તેમની વાર્તા લખાવટના કંઈક અંશ ઓળા શ્રી પુતલબાઈમાં દેખીતા ઉતરેલા જણાય છે. પરંતુ એમાં યે એક ખુશી થવા જેવી વાત આ છે કે પુત્રવધુએ પોતાના સસરાશ્રીની વાર્તા-લખાવટની નકલ હાંસલ કરી નથી. નકલ યાને નર્મ્ય અનુકરણ હમેશાં અસ્વાભાવિક જ હોય છે. એ શોભારૂઢ એ નથી અને લાભકારી યે નથી. આથી મનુષ્ય પોતાના અંતરઆત્માનું જ સ્વાભાવિક સુંદર હોય છે તે મોટે ભાગે ખોટી બેસે છે. અનેક ઉદેશતાં પારસી વાર્તા લખનારાં ભાઈ બહેનોએ પોતાના કાર્મ માનીતા વાર્તા લેખકની લખાવટની મોખેમોખી નકલ હાંસલ કરી પોતાની ભાષા શૈલીને કેવી બગાડી મેલી છે તેનો આ અદના લખનારને પૂરા અનુભવ છે. શેઠ ક્યપુશરો કાબરાજી સાથેનો શ્રીમતી પુતળીબાઈનો અત્યંત નિકટ સમ્મન્ન અને તેમની વાર્તાઓનો ચાલુ અભ્યાસ એને લઈને નકલ-દોષ પુતળીબાઈમાં પણ જગરદસ્ત આવવા પામ્યો હતે જ; પરંતુ એ ખેડકારક સર્જનથી શ્રીમતી પુતળીબાઈ પોતાને સંભાળી બચાવી શક્યાં એ ખાતે એઓ આપણાં અભિનંદનને જ પાત્ર છે. શ્રીપુત કેપુશરોનું અનુકરણ નહીં જ, પણ કાંઈક કાંઈક એમની વાર્તાવિષયક લાવકાતનો છાયા સમાન થોડાક વારસો તો અવશ્ય એમનાં પુત્રવધુને મળવા પામ્યો છે એમાંતો લગારે શક નથી. વાર્તાની

બાષાની શુદ્ધતા, જે સાધારણે આપણાં પારસી વાર્તા લેખકોમાં હોતી જ નથી અને જે શેઠ કેપુશરોમાં ખૂબ સારા પ્રમાણમાં હતી, તે કેપુશરોની બાષા શુદ્ધ પુતળીઆઈની સર્વે વાર્તાઓમાં ખુલ્લી જણાઈ આવે છે. તદ્ ઉપરાંત શ્રી કેપુશરોની લખાવટની કંઈક કંઈક હાથા સમાની આછી પાતળી ઢબજબ પણ એમની વાર્તાઓના અનેક ફકરાઓમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પણ પુરોગામી વાર્તા લેખકોની એવી હાથા મળવા ઉતરવા પામે એ સ્વાભાવિક હોઈ-અને તેમાં શેઠ કેપુશરો જેવા એક વાર્તા-કારની લાયકાત રૂપ હાથા પ્રાપ્ત થવા પામે એ તો સદ્ગુણ કિંવા સદ્ભાગ્ય જ સમજવું.

અક્ષત, શ્રી કેપુશરોની વર્ણનાત્મક શૈલીનાં સૌંદર્યને તથા શ્રીમતી પુતળીઆઈની વર્ણન શૈલીને આપણે એક જ સપાટી ઉપર મૂકી શકીએ નહીં; છતાં વર્ણન રજૂ કરતી પુનઃવધુની વાર્તા લખાવટમાં સસરાની કુસલ કલમની જાણ્યોતી હબજબનાં હાથા યોહાયા કાંઈ કાંઈ તે ઉતરેલી સ્પષ્ટ વર્તાઈ આવે છે. દૃષ્ટાંત લેએ “પૈસા કે ખાર” નાં પ્રકરણ ૧૯ માં: જ્યાં એક મોટા યુરોપિયન હોદ્દાદારની ખાતુ મિસિસ મેકાર્ટીની પિછાણ, કર્તા વાંચકોને કે પ્રથમ કરાવે છે તેનું વર્ણન શ્રી કાજરાજની વર્ણન-ભાષાને ‘મિલતું બૂલતું’ જ જણાય છે. વાંચો:-

“બધી હસતી, બધું બધું મીઠું બોલતી, નાચતે પગને ચોરીનના નાના દિવાનખાનામાં તે (મિસિસ મેકાર્ટી) દાખલ થઈ, અને પગ મૂકતાં વાર પાછું બોલવા માંડકું: “કેવું સરસ તમારું દિવાનખાનું છે-ને આ કોણની સમી ?-ને આ શું ચિત્ર ?” પૂછતી આમથી તેમ ફરતી રહી, ન પોતે બેઠી કે ન થાકેલાં પરવહુને બેસવા દીધાં. એક જવાબ તેઓ દિયે તેટલામાં તે બીજો સવાલ પૂછતી-એક બાબત ઉપરથી બીજી બાબત ઉપર કુદકા

મારી જતી-જાણે ફક્ત બોલવાને ખાતર જ બોલતી હોય, કશું સાંભળવાને જાણવાને માટે નહીં.....કે-સી બજારો તે ભરતી, કો-સર્ટ તે બિલા કરતી, હોરિપટલો સારુ કપડાં તે સીવાડતી અને વળી આ કલ્પમાં ગવરનરની ખાતુ આવવાની છે તો તેને આવકાર દેનારી કમીટીમાં મિસિસ મેકાર્ટી-પેલી સંકથાની મીટીંગ છે તો તેમાં પ્રમુખસ્થાને બોરાજવામાં મિસિસ મેકાર્ટી-એમ તે દોડતી ફરતી, કોઈને મીઠું પીરસતી, કોઈને ગરમું બજારાવી ચટકા લગાડતી, કોઈને ચઢાવી આરમાને લગાડતી, કોઈને નીચે બેંચરામાં જ માટી દેતી, એવી એનામાં કુનેહ હતી. ધણાં લોકો તેની તારીફ કરતાં, થોડાંક જ તેના અવિશ્વાસ કરી તેનાથી દૂર રહેતાં.....મિસિસ મેકાર્ટીની સૌખ્યતમ ફરવું તો આવાં કપડાં જોઈએ, આવા નાટકો કોનસર્ટોમાં હાજરી આપવી જોઈએ, એજ આ જીવાતોની ફરજો હતી, એ જ તેમનો ધર્મ હતો અને એજ તેમની સંસારી જીંદગી હતી. કેટલાકો જેઓ કુંવારા હતા તેઓ પરજીવાની ના પાડતા-જેઓ પરજીવા હતા તેઓ પરજીવ તરને બૂલી એ મુંદરીની પૂઠે બમતા.”

આવી જ શૈલિત સરળતા, આવાં જ ટૂંકા ટૂંકા વાક્યો વાળી વર્ણનશૈલી જે પુતળીઆઈની હતી તે એમના વડીલ વાર્તાકાર શ્રી કેપુશરોમાં હતી, તેની ખાતરી એઓશ્રીની પ્રખ્યાત વાર્તા “દારાશાનાં” માં અને બીજી સર્વે વાર્તાઓમાંથી જો જો જણાઈ આવે છે. ઉદાહરણ લેએ વાંચો “દારાશાનાં” ની વાર્તાનું પ્રકરણ ૯ મું: જ્યાં લીખો લાડ-લડિયો પોતાના ગબડિયા લાડલડિયા સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાની ઓફિસમાં કેમ દાખલ થાય છે તેનું વર્ણન કરેલું છે:-

“વાત કરતામાં જ લીખુ આવ્યો-ગરાબર બોલીએ તો ધસી આવ્યો-રસ્તામાં મોટે સાદે લોકો સાથે બોલતો બોલતો તે આવતો હતો.

લેખક : સસરા

લેખક : પુત્રવધુ

કેપુરાસી કાબરાજ દીકરા ૧૮૯૮ માં જામપુરમાં કલેક્ટર દત્તા ત્યાં પધારેલા ત્યારે લેવાયેલા ફોટો.

સ્વ. શ્રીમતી કામરાજી

એમણે પિતાના અવસાન પછી ઓળાપ દસ વરસ અનાબુ હવે 'શુદ્ધી
રચાવણ' આદિ વાતોચિના કરી.

તે ઝોફિસના દરવાજામાંથી કાઢને વાતચીતથી બોલાવ્યા વગર ઉપર આવતો નહોતો. દાદર પર આસ્તે આસ્તે ચઢતાં તે શિખો જ નહોતો, પણ ધબક ધબક ધ્વનિ કરતો તે ધરસો આવતો હતો. આવતાંની વાર માર્યા ઉપરનું બોણું પછાડીને કુમલાના ટેબલ પર નાખતો, લખવા બેઠેલા કુમલાના ટેબલને દલાવીને હરકત કરતો : પોતાનું ટેબલ ધણું સાફ રાખતો, તે ઉપર કાઢને કશું મૂકવા ન દેતો, પણ બીજાના ટેબલ ઉપર પોતાની પાકડી પટકો દેવાની આનાકાની તે કરતો નહોતો- બીચારો કુમલો જ તે સાંખી જતો હતો. ”

સ્થળ સંક્રાંતિ લીધે આવી વધુ સરખામણીઓને અંતે સ્થાન આપી રાકાય એમ નથી. પરંતુ સસરા વડુની ભાષા શુદ્ધ માટેની બની શકતી કાળજી પણ તેઓની બધી વાર્તાઓમાં દેખીતી વર્તાઈ આવે છે. અશુદ્ધ વાક્યરચના અને અશુદ્ધ જોડણી આજે પણ મોટે ભાગના પારસી લેખકોના લખાણો અને વાર્તાઓમાંથી ભારેભાર મળી આવે એમ છે. હમણું હમણું આ કોમમંત્રી અનેકાનેક સરસ શુદ્ધ ગુજરાતી લખનારા બાહરે પડ્યા છે છતાં હજી પણ એમનાં વાર્તા લખનારાંઓનાં અશુદ્ધ વાક્યપ્રકાર અને અશુદ્ધ જોડણી મોટે ભાગે તો ચાલુ જ છે. પરંતુ જ્યારે આપણે આજથી ૩૦ અને ૪૦ વર્ષોની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તે જમાનામાં “દારાશાનાં” અને “પૈસા કે પ્યાર” ના કાબેલ કર્તાઓની ભાષા-શુદ્ધિ માટેની સમજદારી અને સંભાળ ખરે જ પ્રશંસાપાત્ર જ સમજવી ઘટે છે. “દારાશાનાં” પુસ્તક રૂપે સને ૧૯૦૨ માં પ્રકટ થઈ, “પૈસા કે પ્યાર” પહેલ વહેલી ૧૯૧૩ માં પ્રકાશમાં આવી. એટલે આજથી લગભગ ૩૦ સાલ પહેલાં થીમતી પુતળીઆઈની વાર્તાઓમાં જે સંખ્યાબંધ રાષ્ટ્રપ્રકાશ અને ભાષાશુદ્ધિ દર્શાવતા બોલો દેખાય છે તે જોતાં (અને પારસી કોમની એ સંબંધી સ્થિતિ વિચારતાં) આપણને ખચિત જ આનંદ તથા આશ્ચર્ય જ પેદા થાય છે.

લખાવટના અમુક હિન્દુ રુઢી પ્રકાર કે જે પુતળીઆઈની ભાષામાં જણાય છે તે તો આજે પણ પારસી વાર્તાઓમાંથી શોધ્યા જડે એમ નથી. દાખલા તરીકે “વેચી નાખત તો સહેલમાં નિકળત” “તમે જુલો છો, પટેલ !” આમ શુદ્ધ અમદાવાદી પ્રકાર-એટલે કે શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રકાર, પારસી વાર્તામાં અને તે પણ આજથી ત્રણ ચાર દસકા પહેલાં-એ ‘નવાઈ’ બદલે ‘ચમતકાર’ તો એક કેબુ-શરોધી કે પુતળીઆઈથી જ દેખાડી બતાવી શકાય. વળી ‘શી કુદ વાસના’ એવો પ્રકાર વાર્તા મહીં પુતળીઆઈ પેરે આજ પણ ક્યાં પારસીઓથી લખાય છે ? જે આજ પણ પારસી વાર્તા લખનારાંઓનો ‘છ’ ને બદલે રજૂ થતો માનીતો ‘ચ’ કે ‘છ’ વપરાયો જ ગય છે, જ્યારે સુદ પુતળીઆઈએ એવી ચક્રાર છકાર જેવી અણુપ્રકાર અશુદ્ધતાને આજથી ત્રણ દાયકા આગમજ તિલાંજલિ આપી દીધી હતી, અને પોતાની પાછળ આવનારાંઓ માટે પોતાના માનવંત વડીલ સસરા પેરે એક સારો દાખલો બેસાડ્યો હતો.

શુદ્ધ ગુજરાતી રાખે, પોતાની વાર્તાનાં વર્ણનોમાં જ નહીં પણ વાર્તાના ‘સંવાદ વિશ્લાગ કે જેમાં બોલનાર પાત્રો કેવળ પારસીઓ જ હોય છે તેમના બોલમાં પુતળીઆઈએ જણી બોલેને મૂક્યા છે. તેઓ શું જાણતાં નહોતાં કે પારસીઓ વાતચીત કરતી વેળાએ એવા શબ્દો વાપરતાં જ નથી ? જાતે પારસી હોઈ પારસીઓની એવી બોલવા કરવાની અશુદ્ધતા એઓ જાણતાં જ હતાં, છતાં એ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં પણ પારસીઓ બોલે કરે એ વાત એમને પ્રિય હોઈ, કેવળ દાખલો બેસાડવા ખાતર જ પારસી પાત્ર મૂકે પણ એમણે “તપાવન” અને “બાહુબળ” અને “કર્તવ્ય” તથા તત્ત્વ ‘હુ’ એવા રાષ્ટ્રપ્રકાર દેખ્યા છે; વળી વર્ણન કરતે પણ તે વેળાએ “યોગે” અને “લાવણ્ય” અને

“મનસ્વાધિનતા” અને “અન્યોઅન્ય” આદિ એવા એવા સંખ્યાબંધ શબ્દો જે પુતળીઆઈએ “પૈસા કે પ્યાર” માં અને પોતાની અન્ય વાર્તાઓમાં ખાસ વાપર્યા છે તે, તે સમયમાં પારસી વાર્તા લખનારાંઓ સાધારણે ક્યારે વાપરતાં હતાં ને ? કાંઈ શેકે કે ખુશરો કાગરાણ કે શ્રીયુત દાદી એદમણ તારાપોરનાળા કે મિસ બીઆઈણ પાલમોકાટના અપવાદ સિવાય સામાન્યપણે પારસી વાર્તાઓમાં એવા શબ્દોનો તો કેવળ અભાવ જ હતો. એમ ભોત પારસીઓ શુદ્ધ ગુજરાતીનો વાર્તા મઢી બોલવા કરવામાં વિશેષ વિશેષ ઉપયોગ કરતાં જ્યાં એ પુતળીઆઈની પ્રિય છત્તા બાફે આમલ દતો કે જે એમની વાર્તાઓ ઉપરથી પૂરવાર થાય છે.

આ લખનારે આરંભમાં જ વાર્તા કેવળ ઉપદેશાત્મક હોવા છતાં રંજનાત્મક બની છે તેના કારણ દર્શાવ્યા છે. તેમાંનું એક કારણ ‘વિવેચનના વિષય પ્રકારો ભાતે જ રસિક છે” એવું ૨૪૮ કથું હતું. વિવેચન મારેના વિષયો પ્રકાર પ્રકારના અને વળી રસબધો, કર્તાને મળી શક્યા તેનું મૂળ કારણ તો ખુદ વાર્તાના જ વિષય પ્રકાર છે-વાર્તાનાં વસ્તુ માટે પુતળીઆઈએ જે વસ્તુબીજ (Theme) ચૂંટી કાઢ્યું તે જ છે. આ વસ્તુબીજ (યાને theme) એની નાતમાં જ એવું છે કે જે ઉપરથી એક જગતમાં સંસારનાં અને કામ સમાજનાં અનુભવો લેખકને પોતાની વાર્તાકૃતિ માટે સંખ્યાબંધ વિષય પ્રકારના વિચારો, ટીકાઓ, વિવેચનો અને શીખામણો આપવાની કાવત સહેજે અને સ્વાભાવિક જ ડગલેને પગલે આવી મળે જ. વાર્તાનું વસ્તુબીજ: પૈસા અને પ્યાર, જેના ઉપર તો અદર્નિશ, સંસારીઓનાં સ્મરત જીવનની ઘટમાળ ક્યાં કરે-તેને વાર્તા કાળે પસંદ કરીને, કર્તા લેખકને એક મનઝમતના જ વિષય ઉપરની કથા આપી શક્યાં છે. પરન્તુ જે વસ્તુબીજને વિસ્તારીને તેને એક સરસ સુદર સફળ મોટા વૃક્ષમાં કર્તા લાવી ખતાવી શક્યાં

એનું માન તો એના કર્તાની પોતાની જ સૂઝ-તાને કાળે જ્યાં છે. જે પ્રકાર-પ્રકારનો બોધ અને જે મોજ આપણને આ વાર્તામાંથી મળે છે તે સર્વે પુતળીઆઈના કેળવણીનાં મનનો અને ઉમદા હૃદયનો જ પાક છે. તદ્ઉપરાંત આ વાર્તા એમના પારસી-હિન્દુ સમાજને લગતા વિશાળ અનુભવનો એક મોટો આધાર બાને આરસો જ છે: અર્થાત પુતળીઆઈના સામાજિક અને માનવ-અનુભવની આ-રસી તેનું બીજું નામ “પૈસા કે પ્યાર” સમજાવું. આ વાર્તામાં જગજગ આપણને પુતળીઆઈની અનુભવ-સમૃદ્ધિની, પુતળીઆઈની જીવ્ય પ્રકૃતિની અને પુતળીઆઈના ઉત્તમ આત્માની પ્રતીતિ થવા પામે છે. જે કાંઈ, આ ત્રિવિધ સમૃદ્ધિ ઓછા પ્રમાણમાં ધરાવતા લેખકે કે સિખિકાએ આ વાર્તા લખી હોત તો તે ઓટલી સફળ અને સરસ લખાઈ ન હોત એમ આ અદના લખનારનું નક્કી માનવું છે.

પણ આ લખનારની સાક્ષીની યે અત્રે શી જરૂર છે ? ખુદ વાર્તા જ આપી એની પૂરી ખાતરી આપી શકે. છે: જુઓ પૈસા કે પ્યાર ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કેટકેટલી વિસ્તૃત માહિતી સાથે એમણે આપણને આપ્યો છે ! પૈસા અને પ્યાર વચ્ચે એમણે કેટલી હદ સુધીની પ્રખર અને વ્યાકર્ષક અને વાંચકને ઈતેકતરોમાં રખાવે એવી ‘ટંગ ઓફ વોર’ બાને એજતાણ અને તે પછું કેટલી રસિક રચનાપૂર્વક કરી દેખાવી છે ! પાત્રા-લેખન (Characterisation) વણું દ્વારા તેમજ ખાસ કરી સંવાદ દ્વારા એમણે કેટલું ચણેટ ચીતાયું છે ! પૈસાની શોખી રતન અને પ્યારની ભૂખી શીરીન એ બે વચ્ચેનો યુગ્મવિશેષ (Contrast) કેટલો અસરકારક દર્શાવ્યો છે ! શેઠરવાડીનાં ધરડાં શુના મોસીના પાકટ અનુભવસિદ્ધ વિચારોવળાં ચલકાદાર સંભાષણો, તમતમતાં ટીકાઓ, અને કાવકો દબાઈએનું એમાં કેવું સમતોલ ક્ષાપણ દેખાડ્યું છે. આઘેક વયના પણ

એણા સુધરેલા પરંતુ ઉદાર સ્વભાવના વિકાળની આહરથી શાંત પણ અંતરથી અશાંત હાલતનો, અને છતે પૈસે પાછળથી પ્યાર માટે ટવળતી રતનની આંતર-અચડામણ દાખવતું જગે જગે કેવું સચોટ વર્ણન રજુ થાય છે તે, અને પૈસાની અગવડ તથા મુશ્કેલી પણ કેવી તથા કેટલી હદ સુધી બાલી શીરીનની અને ભક્ષા કેદુનની કપરી કસોટી કરાવે છે તે, તેમજ ખરા પ્યારને નહીં સમજનાર ઉછાછળા એરચની અશુદ્ધ પ્રેમાવેશ તે, તથા છેવટ વાર્તાને પરાકાષ્ટા ઉપર લઈ જતી વિકાળની વિચિત્ર દિવાનિયત અને રતનની શુદ્ધ રાહે બદલાતી સ્થિતિનું જે તાદશ ચિત્ર પુતળીબાઈએ ચીતાયું છે તે ખરેખર ચિંતાકર્ષક અને હૃદયદ્રાવક જ નીવડવા પામ્યું છે એની કોઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી.

પૈસા કે પ્યાર ? એનો આખર જવાબ પુતળીબાઈએ પ્યારની જ એષ્ટતા સિદ્ધ કરીને આપ્યો છે. પણ તેમ કરતે, લગભગ ૨૫૦ પાનાના પોતાના આ પુસ્તકમાં એમણે પોતાના સાચા સમતોલ અનુભવી કલાપણનો વાંચકોને વિશાળ લાભ મનોદારંજક રીતે આપ્યો છે. પૈસા કે પ્યારમાં આંધળા સુધારાની દિમાયત નથી. જેમ સદ્ગત વાર્તાકાર શ્રી કેળુશરે કાબરાણ્યે પોતાની પ્રખ્યાત વાર્તાઓ મહીં સોતેરી મખમ માર્ગ સ્વયંવતો સમજદાર સુધારો દાખવ્યો છે તેમ તેમની આ પુસ્તક પૂર્વ વાર્તા લેખિકાએ પણ, કેવળ પ્રિય લાગે તેવા નહીં પણ શ્રેય યર્ષ પડે તેવા જ સંગીન સુધારાની તરફેણ કરી છે. પુતળીબાઈની આ વાર્તા જ તેનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છે, જુઓ, જેમાં જેમાં પારસી કામ છટાપણને જીરવી ન શકતાં તેના અપચાતો રોગિષ્ટ ભોગ યર્ષ પડી છે તે તે વાંતો ઉપર પુતળીબાઈએ એકદમ વિરૂદ્ધ ટીકાઓ કરી બતાવી છે, અને ખરો સુધારો શોમાં છે તે સાફ સાફ કહી આપ્યું છે.

બિન્ન બિન્ન વર્ગોમાં વહેંચાયેલાં પારસી કુટુંબો, હિન્દુ કુટુંબો અને આ દેશમાં આવી વસેલાં અંગ્રેજ કુટુંબોના બાલ તેમજ આંતર રાહલાટનો આરીક અનુભવ “ પૈસા કે પ્યાર ” ની બાત-કર્તાને થવા પામ્યો છે. અને એ અનુભવે એમની આ વાર્તાને ધરખમ બનાવી દીધી છે એમાં કોઈ શક નથી. એ વાર્તા વાંચીને પારસી સમાજ હિન્દુ સમાજ પાસેથી શું શીખી શકે, અને હિન્દુ સમાજ પારસી સંસારમાંથી શું મેળવી શકે તેનો સરસ ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે.

સમાજ-સુધારક આ સુંદર કથાએ સને ૧૯૧૩માં ‘ સ્ત્રીબોધ ’માં જન્મ લીધો તેને આજે ૩૦ વર્ષો જેટલો લાંબો કાળ વહી ચયો છે. એ દરમિયાન પારસી-હિન્દુ જનતાની બે નવી પેઢીઓ પેદા થઈ ચૂકી છે. છતાં પુતળીબાઈની આ વાર્તા સમાજ-સુધારાની દૃષ્ટિએ ભેતાર લગારેય જુની લાગતી નથી. જેવી ને તેવી નવી વંચાય છે. એનું કારણ જ એ કે પુતળીબાઈએ ૧૯૧૩માં આપેલા સાચા સુધારાના વિચારોને હજીયે આપણી પારસી-હિન્દુ સમાજે જેવા ભોધ્યે એવા અપનાવ્યાં નથી. સુધારાનાં વહુન સરખો દિશાએ (પુતળીબાઈએ સમજાવેલાં તેમ) વહ્યાં નથી. હિન્દુઓમાં હજી અનેકાનેક કુધારા આલ્યા આવે છે-અને પારસીઓ નક્કી સુધારાને પકડી બેસી સુધારો જીરવી શકવા નથી, એટલે આજે ૧૯૪૩માં પણ પુતળીબાઈની “ પૈસા કે પ્યાર ”ની ઉપયોગિતા તથા સુંદરતા જેવી ને તેવી આપણાં પારસી-હિન્દુ લોકો બહેતોને જણાયા વિના રહે એવી નથી. આ બોધક કથાનો લાભ આજનાં ઉછરતાં જુવાન બચ્ચાંઓને આજે અને હવે પછી પણ મળવો ભોધ્યે, કે જેથી તેઓ સમજી શકે કે ખરો પ્યાર કયો અને બોટા પ્યાર કયો ? તથા પૈસાથી પ્રાપ્ત કરેલી સરવડનું સુખ કેટલું ? અને ગ્રવા (કલાપણ)થી

મેળવેલાં સુખની સગવડ કેટલી ? અને ખરો સુધારો તે શું ? અને સાચા સુધારાનો ધ્યેય શું હોવો ઘટે ?

સદ્ગત પુતળીબાઈએ પોતાની આ વાર્તામાં સુધારાનો ધ્યેય અને લક્ષ્ય સેવામાં જ આણી બતાવ્યું છે. ગરીબોનો સેવા-અનાથ બાળકોની સેવા-દુઃખિયાંઓની સેવા. જે સુધારો બાહરના દેખાવ પુરતો હોય, જેનાથી બાઈબાઈ મનુષ્યોને ફાયદો ન પહોંચતો હોય અને જે જનસેવાથી જુદો-હોય તે સુધારો કાઢીની કિંમતનો નથી. એટલાજ મટિ વાર્તાને અન્તે તેના કર્તાએ રતન તથા વિકા-જીને પોતાના ગામઝાંઘરામાં એક બાળાશ્રમ સ્થાપતાં દેખાડ્યાં છે, અને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે સુધારો એટલે સુસેવા-ધર્મ સેવા એટલે જનકલ્યાણ. એ વિષેના શ્રીમતી પુતળીબાઈનાં વાર્તા મંહેલા શબ્દો આ રહ્યા:

“ સાળ થવા પછી બન્ને (રતન અને વિકાજી)એ પોતાને મળેલા નવા જન્મ ધર્મ-રની સેવામાં શુભરવા એવું એ દંપતિને લાગ્યું, અને ધણું વાંચતાં અને વિચાર કરતાં તેમજ મુનામાએ સાથે વાત કરતાં તેમને જ્ઞાન થયું કે ખરી ધર્મ સેવા તો તે છે કે જેનાથી ધર્મરનાં પેદા કોષિલાં માનવીનું કલ્યાણ થાય, પૃથ્વી ઉપર સુખ વધે, સતોષથી પાપ ઘટે, આરથા વધે, અને પ્રુદાની કીર્તિનાં કીર્તન આવાસી હૈઝગાંથી આપોઆપ નીકળે.”

પૈસા કે ખ્યારની કહાણીના બાતુ-કર્તાનું પોતાનું જીવન સેવામય હતું. એમની સેવા-ભાવનાઓમાંની એક તે પારસીઓને જેતીએ લગાડવાની હતી. એટલા માટે એમણે આ વાર્તાની પ્રસ્તાવનામાં દાદર કેલોની તથા ગ્વાલીઅર સ્ટેટ અને નાસિક ખાતેની જેતી-વાડીની યોજનાઓનો ઉલ્લેખ કરી, છેવટે એઓથી પોતાની આ ઉમેદ બહાર કર્યા વિના રહી શક્યાં નથી કે “ એટલા માટે એ સવાલો ઉપર આ વાર્તા પારસીઓનું વધુ ધ્યાન

ખેંચી શકશે તો મારો હેતુ સફળ થયેલો હું ગણીશ ”

પણ આ વાર્તાની ઉપયોગિતા અને સુંદરતા માટે મહારે બાર મૂકીને વિશેષ વિવેચન કરવાની કોઈ ખાસ અગત્ય હું જોતો નથી, કારણ એક નહીં પણ બેબેવાર એ જુદાં જુદાં માદવારીઓમાં છપાયા પછી જ પુસ્તકાગારે પ્રકટ થવા એટલી લોકપ્રિય અને સફળ બની ચૂકી તો છેજ.

પુતળીબાઈની આ કાંઈ એક જ રસબોધક વાર્તા નથી. “ શુભાર્થનાની મની ” આદિ એમની બીજી વાર્તાઓ આ “ સ્ત્રીબોધ ”ના આગલા સફાઓમાં આવી ગઈ છે. “ સ્ત્રીબોધ ”ના ધર્મ પ્રમાણે તો સર્વેમાં એમણે સુધારાનો અને સેવાનો જ માર્ગ બતાવ્યો. સુધારો અને સેવા-કે જે બહો યાદના બહાં બાતુ સદ્ગત પુતળીબાઈનાં જીવનમંત્રો હતાં. કે જે એમનાં જીવનશૈલ્ય અને જીવનકાર્ય હતાં.

આ અદના લખનારે, જીવનમાં માત્ર એકજવાર પુતળીબાઈનાં પુનિત દર્શન કર્યાં છે એટલે એમનાં પોતાનાં સફળ સુંદર સેવા-ભાવી જીવનનો પૂરો ખ્યાલ આ લખનારને મતલબ રીતે થયો નથી. પરંતુ એમની “ પૈસા કે ખ્યાર ”ની વાર્તામાં તેનું પ્રતિબિંબ ખુલ્લું જગતી રહેલું જણાઈ આવે છે, એક સુગ સ્ત્રી લેખે, એક આદર્શ શ્રદ્ધાળી લેખે, એક સમાજ સુધારક લેખે અને એક સેવાભાવી કાર્યકર લેખે શ્રી પુતળીબાઈ એમાં સાવ વર્તાઈ આવે છે.

પુતળીબાઈ પોતાનું જીવનક્ષેત્ર સારી રીતે ખેડીને આપણા વચ્ચેથી પસાર થઈ ગયાં છે, પરંતુ એમની યાદ એમનાં નામ કાગથી અમર રહેશે. સતજન સ્ત્રી પુરુષો કાળને શરણ થઈ અનંતમાં બળી જાય છે. શુભાશ્ય કેમીય છે, એનો મુલાકા સદા રહી જાય છે.

સુનામાસાં

(“પૈસા કે પ્યાર”માંથી ઉતારો)

[રતન પૈસાદાર વીકાજ સાથે તેના પૈસાને ખાતર પરણી છે, બ્યારે તેની નાની બહેન શીરીન ખરા પ્યારથી એક મધ્યમ પગારના સરકારી અમલદાર સાથે પરણીને સાદાઈથી સંસાર નિભાવી સતોષ પામે છે. સુનામાસી તેમનાં બેથી, છે અને બન્ને બહેનો પર નજર રાખે છે અને જરૂર પ્રમાણે ટીકાખાણુ છોડે છે.]

વીકાજએ નવો લીધેલો વજીર પારસી હાથેમાં પહેલો જ હતો એમ નહિ. આ વાર્તાની શરૂઆતમાં જે બહુબોલાં ડોસાં નામે સુનામાસી સાથે વાંચનારને ઓળખ કરાવવામાં આવી છે તેમના મરનાર ધણી શેક કુંવરજીના બાપને કેટલીક સેવાઓને માટે સરકાર તરફથી મળેલી જાગીરનો એ એક ભાગ હતો. તેમની કરજદારીને લીધે તે કાંઈ દેવચંદ નામના સાહુકારના હાથમાં ગયો હતો, જેણે ત્યાંનાં સુંદર ઝાડો કપાવી નાખ્યાં હતાં, કુવા રદ કર્યાં હતાં, પાણીની પનાળો ભાગી પુટી જવા દીધી હતી. તે વજીર જેતાં સુનામાસીની છાતી બરાબ આવતી હતી અને તેઓ તે સાહુકારને “મુવા દેવ” નેજ નામે ઓળખતાં હતાં એટલો તેમને તેના પર કેહર હતો, અને તેથી રતન પરણવા પછી તેના ધણા આગ્રહ છતાં તેઓ તેને મળવા આગ્યાં નહોતાં. તો પણ તે વજીર ફરી વીકાજ જેવા બહા ગૃહસ્થના હાથમાં ગયેલો જેવાથી તેઓ રાજ રાજ ચર્ષ ગયાં હતાં અને તેને હાજરો કુવા દેતાં હતાં. ત્યાં કરવા મોકલો નવી દમની ખેતીની વાતો જાણી તેઓ વિશેષ ખુશ થતાં.

જુનું ફરનીચર

વળી ત્યાં શેક કુંવરજીએ બાંધેલો કુચાદે બંગલો અને તેનું જુનું નકશોદાર સીસમી ફરનીચર વીકાજએ અતિ ઉલટથી ખરીદી લઈ મોટે ખર્ચે સમરાવી નવું કીધું હતું,

અને તેમ કરી એક પડી ભાગેલા ગૃહસ્થનું નામ અને કીર્તિ સજીવન કીધાં હતાં. મુંબઈનાં લોક રતનને મળવા આવે ત્યારે એ સર્વ જુની વાતો યતી, એ અસહી પારસીઓના સાહસ અને શોખ વખણાતા, અને આજે કેમ એવા મોટા જાગીરદાર નથી અને આજનાં લોકોને પૈસો મુંબઈની બહાર વજીરજીઓ રાખવામાં કાં વપરાતો નથી એ વાતો પર વાદવિવાદ થતો, મતો ઉચ્ચારાતાં અને કારણો સમજાવવામાં આવતાં. પણ રતનને આ સંધુ અસહી પસંદ પડતું નહિ, -તેમાં અસહી નકશોદાર કોચોને વીકાજએ લાલ કમારકે જડાવેલું હતું અને અસહી નકશીના કેટલાક રકીને લાલ કુસબો જડાવ્યો હતો તે જોઈને તો રતનનાં પેટમાં જ દુઃખી આવ્યું હતું. વળી સીસમી નકશોદાર પણ અલગત ખખડી ગયલી કમટો રતનના આજની દમનાં એકસે ને એક “બજાઉઝ” ટાંગવા માટે નિરૂપયોગી હતી; સારીઓ મુકવા માટે નોઈએ તેવી મજબુત કળ કુંચીવાળી નહોતી. મોટાં પેટાવાળી અસહી નકશીની ટેબલો આજની આ પાર્ટીઓને માટે નોઈએ તેવી નાજુક કે નાની નહોતી, અને એવાં એવાંથી એરડા લારાઈ ગયલા એટલે આજની સમ-વડની ચીજો મારાઈ મૂકાતી નથી એ રતનની ચાલુ ફરીઆદ હતી.

પણ રતને પોતાની એ ફરીઆદ તક જોઈ જાહેર કરવા ધારેલું તેટલાં એક વખત

મુંઝવણના ગવર્નર સાહેબ અને તેમનાં બાનુનું પનવેલ આવવું થયું. અને તેમનાં માનમાં રેહવાસીઓએ કીધેલી જાહેર મીજલસ એ બંગલામાં બારાઈ ત્યારે આ અસલી ફરની-ચરનાં તેમને મોટે જે વખાણ થયાં તે સાંભળવા પછી રતન ચુપ જ રહી હતી. ગવર્નર સાહેબે મિસીસ વીકાણને મુગારક-બાદી આપી કે આવો અમૂલ્ય સામાન તેમને હાથ આવ્યો, અને લેડીએ કહ્યું કે ‘ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં એવો સામાન છે તે અમે ધણી ઉગ્રટથી જાળવિયે છિયે, અને બનતાં લગી સાથે નવી ઢખને ન બેળતાં જુનો જ સમ-રાખીને વપરાતો કરવાની કોશીય કરિયે છીયે.’^૧ તે જાણી મી. વીકાણ મગન મગન ચર્ચ ગયા. એ પછી એ જુના સામનનો કંટાળો રતને જેખાડયો જ નહિ, પણ મન સાથે એટલો ઠરાવ તો નક્કો કીધો કે ફરીને સામાન ઉપર કપડું જમાવવાની જરૂર પડશે ત્યારે હું મારી મરજી પ્રમાણેના રંગ પસંદ કરીશ.

+ + +

“આજે સકાલેથી તમને કાર નહિ નોંધતી હોય તો મને આપો,—હું સુગ્રામસીને મળવા જાઉં,—મારાથી જવાયું જ નથી અને તેઓ તો આવેજ નહિ, એટલે મૂલાકાત થતી નથી.” આમ રતને એક સવારે ઉકેતાવાર પોતાના ધણી પાસે મોટરકાર માંગી.

“તારીજ છે મોટરકાર અને ખીજું તને જે નોંધ્યું તે,” અતિ પ્યારનાં ચિન્હો જેખાડી વીકાણએ જવાબ દીધો, જોકે રતને તે જોયાં ન જોયાં કરવા આખ ફેરવી નાખી.

“વાઈ ત્યારે, તમે જેતરમાં ફરવા નિકળો

૧. પુતલીબાઈએ આ બાબત મુંઝવણના ગવર્નર લોર્ડ અને લેડી વીલિંગ્ટન બીન્નપુરે એમને ઘર પધારેલાં તે વખતે વાતચીત થયેલી તે ઉપરથી કીધી છે, તન્વી

તે વખતે મને લઈ નિકળ્યો,—હું શેઠારવાડી જઈ આવીશ.....”

શેઠારવાડીમાં મરદુમ કુંવરજીની કંઈ થોડી જમીન હતી, અને ત્યાં તેમનો એજન્ટ કોઈ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો તે ઘર ખાલી કરાવી મુનામાસીએ આજ વીસ વર્ષથી ત્યાં આશ્રય લીધેલો હતો, અને જેટલાં માંગનારની સતાવણીથી તેટલાં મંડળીમાં-સોસાયટીમાં બેળાવાની ફરજથી છટકી એકાંત રહેતાં હતાં. ગામનાં એકુત લોકો, જેઓ તેમને માજી, માજી, કહી બોલાવતાં અને જેઓએ તેમની જાહેજલાલી જોયેલી હતી, તેઓ તેમને ઘણું માન આપતાં, અને એમને સંજાળવાની જવાબદારી પોતાને સર રાખતાં હતાં, તેમજ મુનામાસી તેમને હરપ્રકારે મદદ કરતાં. કોઈને કાગલ, અરજી કે લખત જેવા દસ્તાવેજ લખી આપતાં, કોઈને કાપડાની સલાહ આપી વકીલના માર્ગમાંથી ઉગારતાં, નાનાં છોડરોછોડરીને એકઠાં કરી લાણુવતાં, અને જવાન સ્ત્રીઓને છોડરાં ઉધારવામાં, સાચવવામાં મદદ કરતાં, અને ફેટલીક વાર તો મારી માતાઓને વર કે સાસુના જીવમ-માંથી છોડવી લાવી પોતાને ધરે રાખી નોંધતી આશાએશ આપતાં અને તેનાં બાળકની સંજાળ પોતે લેતાં. કમમાગ્ય વિધવાઓને બાળકવાનાં પાપમાંથી બચાવવા માટે તેઓ તેમના પર-નજર રાખતાં અને તેમનાં નિર્દોષ સંતાનને પોતાને ગળે લગાડી પુને લઈ જઈ મીઠાનરીઓતે હવાલે કરતાં, અને લોકને સમજાવતાં કે ‘તમે કસારીને બારણેથી ગાય છોડાવવાનું પ્રયત્ન કરવામાં સતોષ માનો છો. હું એક સ્ત્રીને પાપી કર્મ કરતી અટકાવી એક આત્માનું તારણ કરવા સાથ એક માણસનો જીવ બચાવું છું.’

+ + +

રતનની મોટરકાર એવી તો સડસડાટ

ચાલી આવી કે છેક તેમની સીંદડી આગળ આવી ઉભી ત્યાં મુઠી સુનામાસીએ જાણ્યું નહિ કે તેમનાં એકાંત તપોવનમાં બહારની દુનિયાની મોજનું એક સાધનરૂપ સાંચાકામ પોતાના મરનાર પૂજ્ય બેશીની બેઠીને તેમનાં બારણામાં લાગ્યું હતું.....

અતિ ખુશાલીથી તેઓએ રતનને આવકાર દીધો, જો કે એમ તો બોલ્યાં કે ‘મેં તો તને તેડેલી નહિ ને તું કેમ આવી ?’ તેને પકડીને તુત ઊઠીએ દાખી, જરા પોતાના વહાલા બેશીની યાદ થવાથી બે આંસુ ટપકાવ્યાં, અને પછી હાથ ધરી રતનને મંદિ લઈ ગયાં. તેમનું દીવાનખાનું એજ તેમની રાંધણી અને એજ તેમનો સુવાનો ચોરડો હતો. પાસે કપડાં બદલવાનો અને નહાવાની કોઠડીઓ ફક્ત હતી, જમીન ચોરડાંની હતી, ફેવાલો કુર કાવરાંની હતી, ટેબલ ખુરશીઓ ગામડી બનાવટની જડી અને મજબુત હતી, અને પાટીના ખાટલાઓ પર પતલાં મોદડાં નાખી ચારસા બીજાવેલા હતા, અને પછી મોદડાંની ધડી વાળી મૂંઝીલી હતી. રાત્રે સુતી વખતે ગોદડાં બીજાવવાનો અને દિવસે પાટીના ખાટલા બેસવા માટે વાપરવાનો સુનામાસીનો ધારો હતો. પણ એવા સાદા ગરીબ લોકને લાખકના સરસામાનની વચ્ચે સુનામાસીની ચોપડીઓના બે મોટા શુક-કેસ ભરેલા હતા, ટેબલોપર ચોપાનિયાં પડેલાં હતાં, એક લખવાની ટેબલ ઉપર લખવાના કામગીના તાવ જાણે લખતાં મૂંઝીને ઉઠ્યાં હોય તેમ પડેલા હતા, અને ફેવાલો પર સારાં ચિત્રો હતાં.

“આવ દીકરી, બસે આવી ! તારી તો હું વાટજ જોતીતી. મને તારું તો કામ હતું. તને કેમ મૂંઝ્યું મને ગળવા આવવાનું ?” રતનને બેસાડી તેમણે સવાલ કીધો.

“માસી, તમે તો તેડીજ નહિ પણ જીવો

હુંજ આવી—મને પ્યાર હશે ત્યારે ? પણ તમને મારું શું કામ પડેલું કે તમે વાટ જોતાં હતાં ?” રતને હસતે મુખે પૂછ્યું.

“મને તારું કામ મારી ચોપડીમાં એક પાત્ર તરીકે દાખલ કરવા માટે પડ્યું, રતન,” જરા તેની આંખો સામે જોઈ હસતાં સુનામાસી બોલ્યાં, “પણ આ ધેરા જાંજીરા રંગની સાડી તને ધણી શોભે છે,—એ શું કપડું છે કે એવો સરસ રંગ ચઢ્યો છે ?”

“શીફાં છે, માસી: પણ તમને કપડાંમાં ક્યારે રસ પડતો હતો ? બીજી વાત કરોની.”

“શીફાં ? અરે મરેરે ! ‘શીફાં’ એટલે તો ફેંચમાં ‘ચીફકું’ અને શીફાં તો આજે અહીં ભપકામાં વપરાય છે !” સુનામાસી મોટા સાદ કાઠી હસ્યાં; “મોઘી તો ધણી હશે નહિ ? રતન, હવે તો તું મન ચાહે તેવી સાડીઓ લઈ પેદરી શકે એવી તારી હાલત થઈ, ખરે ?”

“હા, માસી,” રતને હુંકમાં જ જવાબ દીધો—તેને જરા યરમ લાગી કેમજે તે ચમત્ત ગઈ કે માસી મથકેરો કરે છે.

“બેસ, સરખી બેસ, દીકરી ! લે આ ખુરશી,” એક ચાસલવારેની પાટી ભરેલી લીલા લાલ પટાની સુરતી ખુરશી દેખાડતાં સુનામાસી બોલ્યાં, “આ મારે ઘેર તારે લાખકની ખુરશી તો નથી, કેમજે તારા જેવાં મારે ઘર આવતાં જ નથી. પણ તું તો હવે પનવેલ ને મુંઝઈ વચે દોડતી થઈ છે તો જરા વાતો તો કર,—લગ્ન પછી શું શું મળદ કીધી ?”

“ધણી કીધી, માસી,—મુંઝઈમાં મળ્લનો શો ટોટો પડ્યો !—નાટકો જલસાઓ—”

“તારી સાચ વીદાજ જલસાઓમાં બી આવે છે કે ?” અજબબીના ડોળથી સુનામાસીએ

પૂછ્યું, “ને સંગીતની સમજમાં તો મારા જેવો છે બિચારો.”

રતનનાં મોંપર જરા રતાશ ચઢ્યો, “બધે આવે છે ખુશીયો,” તે બોલી.

“છે,—ધણે તારીફ લાયક માણસ છે,—હું બાણું છું. તને ખુશી કરવા કંઈથી કરે એવો છે, પણ એને મુંબઈમાં સોદવાય છે કે ખેતીમાં ધકધ્યાન ભરાઈ રહે છે?”

“તે તો ખરું જ તો! એમને પનવેલ વધારે બને છે.”

“ને તને કયાં ગમે. છે—પનવેલમાં કે મુંબઈમાં?”

“પનવેલમાં ખાસ ગમવા જેવું તો કંઈ નથી, માસી—જ્યારે મુંબઈથી લોક આવે છે ત્યારે જરા મગનું લાગે છે.”

પણ રતનને આ સવાલો રૂચતા નહોતા એટલે વાત ફેરવી—

“પણ, માસી, તમારું ઘર કેવું સરસ છે! મને ખ્યાલ નહિ કે એવું હશે,—તેમાં તમારા બાગના આ મુકાબ અને માલિકીઆ કે? કેવા સરસ છે!”

સાદાઈમાં મુખ

“છે, માય, સાધારણ મારે હાથે જેટલી થાય તેટલી મહેનતે ઉગાડેલા બે પાંચ છે,—હું કંઈ માત્રી રાખી શકું છું?” સુનામાયે સાદાઈ દેખાડી. “પણ ઉઠ, દીકરી, ને ફરીને બધું જો, ને કહે કે એવી સાદાઈથી રહેવામાં શું દુઃખ છે કે લોક રામરમીલાં મંગે છે? કાં સર્વ લોકથી એવી સાદાઈથી ન રહેવાય? મારા ઘરમાં શું મુખ નથી? સગવડ નથી? છે, પણ કાળી ફીશીઆરીનું કંઈ નથી. હું છે કે સર્વ ચીજ ગોઠવેલી રાખવાની ને રેવ નથી,—હું જરા આડુંતીકું બોળા-પણું રાખું છું. પણ કોઈ બીજું મારે જોયે હોય ને મગનું બધું ગોઠવેલું રાખે, ને ધારે

કે ઘર એવી જગ્યાએ હોય કે કુદરતની કંઈ સુંદર રચના બારીઓમાંથી દેખાતી હોય—તો આવાં ઘરની શોભામાં કંઈ મણા રહે? હું ગદીજ છું પણ દુઃખી તો નથી,—વરસાદમાં બીણાતી કે ટાઢમાં ઠંડરતી તો નથી? વળી મારા શોખની ચીજો તો હું ઘરમાં રાખી શકું છું—ગોપડીઓ જે માણસના મોઢા મિત્રોની ગરજ સારે છે તે હું ઘરમાં રાખું છું,—મારો ગાયનનો શોખ તમ કરવા જોયું પેલું મારું મામેફાન! અને ચિત્રો માણસને હેવાનિયતમાં ઉતરી પડતું અટકાયવા માટે અવશ્યનાં છે તેથી તે બી ચોડાં હું ઘરમાં રાખું છું,—પણ કલામાંબી કાલો બપોડો રાખતો નથી તેથી શું ચાલતું નથી? બળે રે બળે તમારા બપોડો! ખાલી ને ખોટા! મહિયો તો ચેટ બળે અને બહારના દેખાવ! છુટ પર દીગડાં હોય તો ખચરાખ લાગે!” તેઓ ખીચ પાડી બોલ્યાં. “સાડી જરા ફટલી સીવીને પહેરી તો લોક શું કહેશે! પાટીના પલંગ ઉપર કેમ સુવાય! રાંધણીમાં જમવા કેમ બેસાય! સુવાના ઝોરડામાં પરાણીઓને આવકાર કેમ દેવાય!—તો જુએ મરો! ખરાં સુખોનો ભોગ આપો, અને કાલી ફીશીઆરીમાં અટવાઈ ને મરી જવો!” અતિ ઓટથી સુનામાસી બોલ્યાં. “બા મેં તો ઘણાં વર્ષથી મારી ગરીબાઈ કમીલ કરવામાં અને સાદું વાપરવામાં ચરમાવાનું જ છોડી દીધું, એટલે હું તો સુખી થઈ ગઈ. લોક ગમે તે કહે, પણ મને ફાવે પરવડે તેમ હું તો રહું છું. બા, હવે મને કોઈનું કરજબી નથી... સંધું ફર્યું એટલે હવે જરા રતી પૈસો બચે છે તો આસપાસનાં ગરીબોને માટે તો ખરચી શકું છું! તમારાં ફીશીઆરીમાં અટવાયલાંઓ તો એક રાત્રે કાઢના એક બાળકની જગ્યા નહિ કરે અને સગા બાપને ઉતારો આપવા ના કહે કે ઘરમાં જગ્યા નથી! સમજ્યાં! આજે મુંબઈમાં એવાં ઘણાં છે.”

સાદાં કપડાંની ફીલગુફી

પણુ તેમના આ બોલવાથી અને હાવ-
બાવથી રતનના મુંદર એટલા ઉપર હાથ
છવાયું તે જોઈ મુનામાસીએ પૂછ્યું, “કાંધે !
હસે છે કાંધ, પોરી ? હું કંઈ મજાકરી કરું
હું કે ?”

“પણુ, માસી, હસું નહિ તો શું કરું ?
તમે ધારો છો કે કાંઈ બધરિં તમારે દાખલો
લીએયો !” મુનામાસીની સુતરાઉ મજમલની
સાડી અને પીંખાવલી બેઢિનાં સાદાં સફેદ
બદીઅન ઉપર બાડી નજર ફેંકતાં રતન
બોલી.

“તું મારા પોષાક ગમ જોય છે—નહિ ?
હવે હું તો છેક અહિં જંગલમાં પડી તે ગમે
તેવું પેહરું અને ગમે તેમ રહું તેમ કંઈ હું
કહેતી નથી કે બધાજ રહે : સામે મને તો સારાં
કપડાં ધરેણું પેહરેલાં બૈરાં ને બગ્યાં જોવાનો
શોખ છે—પણુ કંઈ હદથી જોઇએ તે કાંઈ અક-
લથી વપરાવી જોઈએ કે નહિ ? ગરીબ હોવા
છતાં પેલાં વગર ન ચાલે ને આલાં વગર ન
ચાલે કરે છે તેમની સામે હું ફક્ત છું. ગરીબનેયો
રેશમી સાડી, તવંગરનેયો રેશમી,—ધરમાંયો
રેશમી, બહારથી રેશમી,—નિશાળે જતી છો-
ડીઓ વટીક સુતરાઉ સાડી પેહરે નહિ—કાર્પની
આપેલી પેહરે,—માંગીટાંગોને પેહરે, પણુ રેશ-
મીજ પેહરે,—ને બધાં જુઓ ત્યાં “ફેશન”
નાં બ્લાલિકા ! ગરીબની દીકરીથી ધણું
નહિ તો એક સોવાડશે પણુ ‘ફેશન’નું જ
સોવાડશે, અને વળી આસપાસનાં એ તેને
ઉત્તેજન આપશે કે ‘મોટાં પેહરે ને ગરીબનો
જીવ નહિ !’ પણુ ગરીબનો જીવ તે ક્યાં
મુધી ચાલે ? મોટિરાંના પહેરવાયની બાડી
ખોટી નકલ થાય તેજ તો ! મોટાં બે રૂપિયા
વારની લેસ લગાડે તો ગરીબ બે આને વારની
પણુ પેહરે, પણુ ધોવાઈને લેસ લટકે અને

સીવાઈ ફોટ જાય ! મોટાં સો પચાસની
માફે એક પેહરે—ગરીબને તો એકનું એક
ધસવાનું,—પગે ચાલતાં જતાં પેહરવાનું—
છોકરાંને રાખતાં પેહરવાનું એટલે મેહું તો
જલ્દી થાય, તો ધોવાયહું વપરાય તેવુંજો
નહિ ! રેશમી કપડાં પર સુતરાઉ લેસ ને
સુતરાઉ કપડાં પર રેશમી રીખતો અને એક !
એટલે ધોવાઈને બેરંગ થાય, છુંછા થાય ને
બહું રદ ! એ આપણાં લોકનાં હંમે છ. પગ-
માંની તેવુંજ, ઉંચી એડીનાં જ શુક બધાં
પેહરે,—જેવું મુરોપિયનો જરા સાંજના પોષાક
સાથ પેહરે તેવું આપણાં લોક ચાલતાં ફરતાં
પેહરે,—પણુ નહિ પોતાની સ્થિતિ જોય કે
નહિ થરીરની પહોળાઈ જોય ! પાઘ જોવાં
થરીર સાથે ઉંચી એડીનાં શુક પેહરી ફટક
ફટક ચાલે છે તે બધરિં કેવાં રમુજ લાગે
છે !” કરી મુનામાય ચાળા કરી મોટ મોટ
હસ્યાં અને રતનને પણુ એક દાખલો યાદ
આવવાથી ખુબ હસીને બોલી, “અરે મારાં
લગ્ન વખતે પેલી બીખાઈને જોયલી હતી ?
મોટું આંગ, ઉંચી એડીનાં શુક, ને વીકાછના
વાગાનો મસમોટો યાજો ઉપાડી ચાલવા ગઈ
તે પગ મરડાઈ ગયો !”

“તોખાહ ! તોખાહ ! સાડી સાથે એવાં
શુક તો ખચિત નથી શોભતાં જા ! સાડી
તો અસલી ઓક પોષાકને મળતો પોષાક છે,
અને તે પહેરનારીઓ તો મુંદર ધાટના પગ
સે-રૂઢમાં જોસતી હતી અને મોખાં જાણતી
નહોતી ! તેવું કંઈ સાડી સાથે તો પેહરવું
જોઇએ, પણુ હવે સમજનાં કે સ્થિતિ કાળ
પ્રમાણે ફેરફાર થાય,—પણુ કંઈ અકલ તો
વપરાય !”

આમ વાતો થાય છે તેટલાં મુનામાએની
એકપૂરી ઘસી ચોરડામાં આવી મુલાપર ચાહ

કરવા લાગી, તો રતનનું ખાસ ધ્યાન એનાં કપડાં પર ખેંચાયું.

“માસી, ” તે બોલી; “હવે આ તમારી ચંદાનો પોષાક કેવો ધારો છો? જુઓ ધાધરો કેવો મળતો ફરતો ધેરવાળો છે,—મારવાક-ણના અતિથણી ધેરવાળા હોય છે અને તેમને ચાલવામાં કે ધરકામમાં હરકત કરે છે,—આ તદ્દન મધ્યમ છે. વારું ચોલી કેવી સારી છે! મરાઠી કે ગુજરાતી બર્ધનાં તો પેટ ઉઘાડાં રહે તેવી ચોલી હોય છે,—આ તો બદીઆ-નની પેઠે પેટ ઉપર બેસે છે અને ઉપરથી જાણે શોભાને માટે હોય તેમ સાડીનો છોડા છે,—એ છોડા શીફ્ટિ હોય તો કેવો શોભે!”

“હા, ચંદા તો બિચારી રજપુતાણી છે પણ કોઈ મુસલમાનને હાય ફસવાથી વટણી છે, અને સર્ગાબાલને પણ બોલી બેઠી છે. એનો પેઢરવાસ ઉત્તર હિંદુસ્થાનની ધણી જાતોમાં જોવામાં આવે છે, પણ મારા ધ્યાનમાં એક બીજો પોષાક છે તે ત્યાંની મુસલમાન સ્ત્રીઓને છે કે જેઓ આ રીતે ચોલી પેઢરતાં નથી, પણ ધાધરાની ઉપર ચોટળી બેઢિનાં સદરા જેવું પેઢરણ પેઢરે છે કે જે આ ધાધરાની ઉપરથી કમરની આસપાસ પડે છે, અને કમર પટો બાંધવામાં આવે છે,—તે જો મુંબઈના મરહૂમ જજ મી. બર્ડફીન લેખજીના કુટુંબની કોઈ જાતને જોઈ હશે તો તને એ પોષાકનો ખ્યાલ આવશે.”

“હા, માસી, અને બીજાપુરમાં હતાં ત્યારે ત્યાં એ ખાનદાનની એક જાત હતી, અને માતાજી તેના પોષાક જોઈને કહેતાં ત્યાં કે પારસીઓને વધારે અનુસરતો એ પોષાક છે. તે બાઈ મુંસાફરીમાં કોઈ જાડા પડતો ધાધરો પહેરતી, ઉપરનો કળને મંજૂર ન કે છોટો સાદો રીતે જેમ આપણે લમલમના સદરા સીવિયે છીએ તેમ હાથે ડિવેશો પહેરતી, અને બહાર જવે આવે

યા સારાં ટાંકણાંઓ પર એક સુંદર મખમલની કસબી પેટી પહેરતી કે જેને બેઢિ નહિ, એટલે કળનની બેઢિ ઉપર તેની કસબી ઝાલર આવી પડતી; ઉપરથી મલમલની સુતરાઉ સાડી અથવા ઝોલણી આ તમારી ચંદા નાખે છે તેમજ નાખતી, જે જોઈ અમે કહેતાં કે આ પોષાક સારો કે ધાધરો જાડાં મજબુત કપડાંનો પેઢરી શકાય અને ઝોલણી જોઈએ તેવી બીજાં કપડાંની વપરાય. અમારાં મિત્ર મીસીસ અ—મુસાફરીમાં મલમલની ઝોલણી પહેરતાં તો મીજલસમાં ગાજની કે શીફ્ટની કસબી કારવાળી પેઢરતાં. આપણાં પારસી કપડાં તો એ દુઃખ કે ઉપરથી નીચે સુધી એક, તે જાડું પહેરિયે તો માથાપર રહે નહિ, અને બીજું પહેરિયે તો માથાપર શોભી રહે પણ પગ બાગળ કચકચ ને મેલું થાય. માતાજી તો અમેને કહેતાં કે તમે એ ફેસ પેઢરવા માંડો કે આપણાંમાં ચાલુ થાય, પણ અમે પારસી સાડી પેઢરી તે પેઢરી તે કેમ છોડાય, કરી અમે તો શરમાયાં.”

“એજ છે તો, પોષાકમાં ફેરફાર કરતાં શરમાવાનું માણસના સ્વભાવમાં જ છે, સર્વ લોકથી જુદાં પડો કંઈ કરી શકાતું નથી; માટે તો હું કહું છું કેની કે એ સવાલો ચર્ચાવા માટે કમિટીઓ થવી જોઈએ અને જાહેર સભાઓમાં એ સવાલ ચર્ચાવા જોઈએ. કેમકે કપડાં તે કંઈ હસી કાઢવા જેવી બાબત નથી તો! માણસનાં દુઃખ સુખનો મોટો આધાર કપડાંને લગતા ખર્ચ ઉપર રહે છે. આપણી દોકરીઓનાં કપડાં ઉપરના ખર્ચ જેમ જેમ વધતા જાય છે, તેમ તેમ આપણા જવાનિયાઓ લગ્નથી ન્દારતા જાય છે—ખર્ચ ને? અને છોકરીઓ પછસાદરો પર દુટ્ટાદુટ્ટ પાડે છે, અને ખરી ખુબીવાળા, લાયકીવાળા, પણ ગરીબ જવાનોને તરછોડી કાઢે છે—ખર્ચને? બળે તમારા કપડાં! હું

તો મારી નવલકથામાં એ વધતા જતા વૈભવના શોખ ઉપર સખ્ત ટીકા કરું છું, અને તે ચોપડીનું નામ પણ 'વૈભવને બલીદાન' એવું કંઈ આપનાર છું. કાઈ દહાડે તું એ ચોપડી વાંચશે, દીકરી,—જે પેલી ટેબલ પર કાગળના તાવો પડ્યા છે તે.—જેમ ધ્યાનમાં આવે છે તેમ એકેક પ્રકરણ લખતી જઈ છું, અને ખુદા કરશે તો આપણામાં વધી ગયેલી ફીશીઆરીઓનો દાર તોડવામાં એ ચોપડી ધણી ઉપયોગી થઈ પડશે !”

આ વાત ઉપરથી સુનામાયને રતનની બહેન શીરીની યાદ થઈ કે જે પૈસાની પરવા ન કરતાં ખરી ખુખી અને લાયકાત જોઈ પરણી હતી, અને તેઓએ રતનને તેની ખબર પુછી. રતનને જવાબ દેવો ભારી પડ્યો, કેમજે લગ્ન પછી તે શીરીને ઘેર મળવા ગઈ જ નહોતી, માટે તે એટલું જ બોલી કે “મારાયી તો શીરીને ઘેર જવાયું જ નથી, પણ હશે—પ્રયત્નમાં હશે.”

“અલખત, અલખત, લાખ વખત ! એક વખત નહિ—સમજ, માએ ? એના સુખનું તે કંઈ પૂછવું પડવાનું કે ? એણે તો દુનિવાનું જે ખર્ચ સુખ, જે પવિત્ર પ્રેમ, તેજ પસંદ કીધો છે—એ થોડી દુનિયાના કાલા દમામ ઉપર લોભાઈ છે જે !”

રતનને લાગ્યું કે જણે સુનામાએ મને બોલી સંભળાવે છે,—તેથી જરા ઝંખવાણી થઈ, તે જોઈ ચક્રાર ડોસીએ વાત ફેરવી, “ચાલ, રતન, તને દૂર સુધી જવાનું તે મોઢું થતું હશે,—હું ચા લાવું ;” અને એમ કહી તેઓ સુક્ષ્મા આગળ દોડ્યાં અને દાસીએ મૂકેલું પાણી એક કાચની ટીપાટમાં રેડી લાવ્યાં, અને ચંદાએ એક નાની સ્વચ્છ ટેબલ રતન

આગળ મૂકી તે ઉપર સફેદ સોણું કપડું ખીજાવી ખાલાં ગોઠવ્યાં, અને રતને ધણી હોંશથી ચા પીધી, અને પછી જવા બેઠતાં બોલી,—

“માસી, મારું આવવું તમને ગમે છે કે ? હું ફરી આઉં કે ?”

“અલખત, દીકરી, ધણું ગમે છે, ને વળી એ કહ્યું તેમ મને તો તારું કામ છે માટે તારા પર મને નજર રાખવી છે,—ને જે દીકરી, મારે લાયક કંઈ કામ હોય કેની—?” તેઓ જરા રતન પાસે જઈ મંભીરાઈથી બોલ્યાં, “કંઈ સલાહ પુછતી હોય, કંઈ મદદ જોઈયે તો જરૂર મારી પાસે આવજે—અચકાતી ના.” અને પછી રતનને ગળે લગાડી ધણી મંભીર ડોળે પણ પ્રીતભરી આંખોએ પૂછ્યું, “રતન, તું ખરી સુખી છે ?”

“કાં નહિ, માસીજી, કાં નહિ !” આ સવાલથી જરા ચમકી રતન ઉતાવળે બોલી પડી, “અલખત હું સુખી છું,—મારા વીકાજ કેવા માયાળુ મમતાળુ છે ! કે હું કાં નહિ સુખી હોઉં ?”

રતનના આ શબ્દોથી મારીએ મોંપર સંતોષ તો દેખાડ્યો, પણ તેમનાં મનની ખાતરી નહિ થઈ હશે ! “નવું છે હજી, આવે છે વખત ! માણસ કંઈ ફીરતો નથી !” એવા વિચાર તેમના મનમાંથી પસાર થઈ ગયા અને રતનને તેનો “ડસ્ટ કલોક” અને “મેટરવેલ”^૨ પહેરાવી સીંદડી ઉતરી તેની કારમાં બેસાડી આવ્યા પછી તેઓ પાધરાં પોતાની લખવાની ટેબલ આગળ ગયાં અને પોતાની લખવા માંડેલી નવલકથામાં એક પ્રકરણ ઉમેર્યું.

એક નમુનેદાર બાનુ

લખનાર:-બહેન ખારશેદ ફીરોઝ કોટવાલ (પંચગની)

સુખઈ શહેરમાં જાણીતા યએલા દખાનુના નામીયા બહાયા ખાનદાનના મરહુમ શેઠ ધનજીભાઈ હોદમસજી (નશરવાનજી) બહાયાનાં એટી તે શેઠ જહાંગીર કેખરાઈ નવરોજી કાબ્રાજીનાં ધણીઆણી બાઈ પુતળીબાઈ ત્રણ દીવસની હુંક માંદગીમાં પંચગની ખાતે તા. ૧૯-૭-૪૨ ને દીને બહેસત મુકામ પામ્યાં છે.

એમનો જન્મ પુનામાં યએસો. એમના પિતા તથા કાકાઓ જુવાન વયે મુંબઈ આવી શરૂઆતમાં કેળવણીના કામમાં પડ્યા હતા. તેમના સરકાર કુમારી પુતળીબાઈ પર પડેલા હોવાથી પુતળીબાઈએ મેટ્રીક્યુલેશન સુધીનું શિક્ષણ ધણુખડું પિતાના હાથ હેઠળ લીધું હતું, જે પછી પોતાનું બહોળું વાંચન બધા દહાડા ચાલુ રાખી તેનો લાભ પોતાની બહેનપણીઓને “ઓબોધ” દ્વારા અને પુસ્તકો લખી આખર પથ ત આપ્યા કીધા હતા.

એમનાં માતા

એમનાં માતા બાઈ જરબાઈ પણ પોતાના વખત પ્રમાણે થોડું બણ્યાં હતાં, અને વારં-વાર “રાસ્ત ગોફતાર”માં પત્રો લખી સુધારા અને કેળવણીને લગતા સવાલોમાં ઉત્તરથી ભાગ લેતાં હતાં. જરબાઈના પિતા પડોયાળાનો ધધો કરતા હતા પણ પોતે અઝણ કાવાથી બાળકો જરબાઈને પાસે બેસાડી રતે માન પત્રો વંચાવી ખચરદાર થતા અને સુધારા પ્રત્યે ઉત્સુક હતા. બાઈ જરબાઈએ ૧૯૦૭માં ‘ઓબોધ’ની જબુલિથી વખતે નીકળેલા ગ્રંથમાં એક લેખ લખેલો તે આજે પણ વાંચવા લાયક હોવાથી પાછલાં પાનાં પર જિતાપો છે. બાઈ જરબાઈ વૃદ્ધ ઉંમરે ૧૯૩૪માં પ્રણે મુજબાં. એમનીજ કેળવેલી દીકરીઓ એમના જંચ જીવનનો વારસો પામ્યાં.

સ્વ. પુતળીબાઈના આઃશી પુતળીબાઈ પોતાની રહેણી કરણીમાં એક

સામ્યાં દીનદાર જરથોસ્તી બાનુ હતાં, પોતાની બહાલી કામની બહેતરીમાં બહુજ ઉચ્ચ-ભર્યો ભાગ લઈ ગરીબોને દીલરો જ મદદગાર થતાં. એમનું હંમેશનું હસતું વદન અને હંમેશનો નમ્ર આવકાર માન અને મોહખતથી ભરપુર હતાં. ૭૭ વર્ષની આવી જુનેર્ગ ઉંમરે એક જવાનોવાને પણ શરમાવે તેવોજ આશીન લાયક સ્પીરીટ અને ઉત્સાહ ધરાવતાં હતાં. એમના ઉત્તમ ગુણો, નિખાલસજીવ, સેવા, સાદાઈ, સામેસાઈ, ખચરદારી, તાબેદારી, કરકસર, ઉલોગ દરેકને ધડો લેવા બેગજ હતાં. એક નમુનેદાર એટી, વફાદાર મહેરદાર, સ્વાણી માતા, અને કુનેહખાજ ગૃહરાણી તરીકેની સધળી ફરજો હસતે મ્હેડે અદા કરી નારીના નામને ખચ્ચીતજ દીપાવી ગયાં છે. પોતાના સુધારક સમ્રાજી બહેસ્તી કેખુરાઈ કાબ્રાજીના આગળ વધેલા વિચારો સધળા એમને માન્ય હતા, તેને જ અનુસરીને બાળ, નારી, રંક કેળવણી, ખાનપાન, આશાગ્ય, સમાજ અને દેશ સુધારાના એમના આશીન લાયક પ્રયાસો છેવટ સુધી ચાલુ જ હતાં.

એમની લોકસેવાઓ

એમના નેક ખાવીંદ સાથે જુદાં-જુદાં ડીજીટોમાં ફરતી વખતે એઓએ લોકસેવાનાં બધાં જાતો કરી હતાં.

“સુખ તેને કે જેનાથી સુખ ખીજને” એ ઉમદા સત્યને અનુસરી ચાલનારાં પુતળીબાઈ કામ પરકામની દાઝ હૈયે ધરનારાં એક સામ્યાં સેવાલાલવી બાનુ હતાં.

આપણા જાણીતા પારસી ઇતિહાસકાર ડ. બે. પેમાસતરે નોંધ્યું છે કે “મહુમ સર ફીરોઝશાહ મેહરવાનજી મહેતાના મરણ માટે દિલ્લીરીનો કરાવ પસાર કરવા તા. ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૯૧૬ ને દિને બાનુઓની સમા

એણેલસીયેર થીએટરમાં લેડી મેહરઆઈદર-
બજા તાતાના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી.
તેમાં બીજાઓ જોડે બાઈ પુતળીઆઈએ પણ
ભાષણ કીધું હતું.

“૧૯૨૦ માં સુરતની નજદીક આવેલા
અડાજણ ગામમાં લાગેલી આગથી લાચાર
બનેલાઓ માટે બાઈ પુતળીઆઈએ એક ફંડ
ઊપાધ્યું હતું તેમાં એકંદર રૂ. ૫,૧૪૮ ભરાયા
હતા.”

સુરત સેવા મંડળનાં સ્થાપક

“૧૯૨૦ માં બાઈ પુતળીઆઈના પ્રમુ-
ખપણા હેઠળ સુરતમાં પારસી બાનુઓની
એક સભા મળી હતી, જેણે “જરોતસ્તી
બહેનોનું સેવા મંડળ” એ નામનું એક મંડળ
સ્થાપવાનો ઠરાવ પસાર કીધો હતો.”

પુતળીઆઈની વાર્તાઓ

પોતાના બાહોશ સસરાજી બહેસ્તી કેમ-
સર કાઢાજીનું “સ્ત્રીબોધ” મોપાનિયું
તેમની પાછળ ધણી જ કહેલીયતથી
ચલાવી એઓ બાનુઓનાં સામ્યાં રાહજર
બન્યાં હતાં. વળી “સ્ત્રીબોધ”માં વર્ષો સુધી
કેટલીક બોધદાયક વાર્તાઓ લખી હતી. જેમાં
‘પૈસા કે પ્યાર’ ‘બીનોએહેર મીચનરી,’ ‘યુ-
માસ્તાની મતી’ મુખ્ય છે. એ ઉપરાંત કેટ-
લીક જાણીતી અંગ્રેજી વાર્તાઓના તરજુમા
કરી ‘સ્ત્રીબોધ’માં તે નીચલાં નામથી લખ્યા
હતા. ‘ગાંધીની દીકરી’ (‘Old St. Pa-
ul’s’); ‘બે નમરની વાર્તા’ (‘A Tale of
Two Cities’); ડોક્ટર જેકીલ અને મી.
હાઈડ, ‘વગેરે. વળી ‘A Montessori
Mother’ નામના પુસ્તકમાંથી કેટલકેક
લખાણો ‘સ્ત્રીબોધ’માં આપ્યાં હતાં.

“પૈસા કે પ્યાર” નામની વાર્તામાં મર-
હમ ધણાજ ઉમદા વિચારો સમાવ્યા હતા; જેવા
કે વહેમો સામેની લડત કરવી, કપડાં ચપડાંમાં
અને રહેવા વસવામાં સાદાઈ રાખવી, ઉદ્યોગ,
કરકસર કરવી, બર્લા કામો માથે લેવામાં
એકદીલી રાખવી, કામના બક્ષા માટે સર્વેએ
સાથે મળીને કામ લેવું, સદા સેવાભાવી થવું

કારણ ‘ખરું’ સુખ સેવામાં જ છે, માટે
કંઈપણ સેવા કરવામાં તન ધસવું અને
મન રોકવું કે જોથી મન નિરાગી રહે, તન
કુવતમંદ રહે, હૈયામાં દીમત રહે કે ‘હું
આટલું કરી શકું છું. અને તેથી જીવનમાં
મીકાસ અને રસ આવે.’

વળી લગ્ન સંબંધી મરહમના વિચારો
ધણાજ સુંદર હતા, જેવા કે ‘અસલ દીક-
રીને પરણીવતી વખતે માતૃપિતા ખાન-
દાની, ડહાપણવાળો બહાદુર લાયક જવાન
જોતાં, અને સ્થાણી દીકરીઓ પોતાના
ખાતીંદને તેના ગમે તેવા સ્વભાવ વચ્ચે
પણ તેનેજ ખરા જીવરથી ચાહી, તેનીજ
સેવા કરી, જીંદગી સુખી ખરા પ્રેમથી સામ્યી
રહી સુખી થતી, પણ આજે શું નગર પડે
છે? પ્યાર ઉપર પૈસાને સરદારી આપવામાં
આવે છે. સહુ પૈસા જોય છે પૈસા! એ શું
લગ્ન? એ તો વેચાણ ગુલામી! જરા તલમાં
તમ્મ જોણું પડતાંજ વરવહુ રીસાઈને છુટા
પડે, એ શું લગ્નના પવિત્ર નામને શોભે?”

“વળી આજે લોકોએ પોતાની હાજતો
છેકજ વધારી મુકી છે. જાણે સુખસમગ્ર
એજ જીંદગીની હાજત દષ્ટ પડી છે. ‘આ
મને નહિ ગમે, પેલું મને ન આવે, આ વગર
તો મારાથી ન રહેવાય અને પૈસા વગર તો
ન જીવાય,’ એવું એવું ધણું કરીએ છીએ, અને
પરિણામે સંસારના નાવનો કચકચાણ કાઢીએ
છીએ.”

“ત્યારે શીશ્યારી ઓછી કરીએ, સાદા-
ઈમાં શોભા સમજીએ, ગરીબાઈમાં શરમ નધો
એમ માનીએ, બહારના લપકાની ઓછી
પુખ કરી, અંદરનું સંગીન વધારે મેળવીએ;
જમાનાની રાહરસમના ગુલામ થવાને બદલે
તેના રોક શોધાણી બનીએ તો પછી દુઃખ
શાનું રહે?” વગેરે, વગેરે ધણાક કિંમતી
વિચારો સમાવ્યા હતા, અને તેનેજ ચાનુસરીને
મરહુમ એક ધણુંજ ઉમદા અને નમુનેદાર
જીવન ગુજારતાં હતાં.

આવાં નમુનેદાર વિદ્વાન બાનુ પોતાની
મીઠી યાદની પમરતી પુરોગા સર્વેનાં જીવનમાં
હંમેશને માટે મૂકી ગયાં છે.

‘સ્ત્રીબોધ’ શરૂઆતથી વાંચનારી એક બાઈનો અનુભવ

(લેખક:—જરબાઈ ધનજીભાઈ હો. વાડીયા)*

“સ્ત્રીબોધ”ની પહેલી વાંચનારી-
જોમાની એક લેખે આજે એ ચોપાનિયાની
જુબિલિની શુભ પ્રસંગ આવેલો જોઈ મને મોટો
આનંદ થાય છે. ચોપાનિયાં તો ઘણાંયે
નિકળે છે, પચાસના સો વર્ષ પછી જીવે છે,
પછી તે પૈસા પેદા કરવાના હેતુથી આરંભેલાં
અને ચલાવેલાં હોય છે, એટલે જાહેર પ્રખ્યાત
તેમની જુબિલી કરવાની કશી ઉલટ આવતી
નથી. પણ આ ચોપાનિયું તો સ્વતંત્ર દિલના,
મજબૂત મનના, વિરલા સુધારાવાળાઓએ
સ્ત્રીજાતીની મારફતે સુધારાનું કાંઈ મોડું કરવા
માટે સ્થાપેલું અને ખર્ચા જીવર તથા ઉલ્ટે
ચલાવેલું ચોપાનિયું છે. વળી એ ચોપાનિયું
નિકળ્યું તે વખતનાં આપણાં બૈરાં કેવાં હતાં
ને આજનાં કેવાં છે તે જોવાની મને ઇચ્છે
તક આપી છે, એટલે હું તો માનું છું કે
એ ચોપાનિયાનો જન્મ દિવસ આજ પચાસ
વર્ષે આપણને આનંદમય યજ્ઞ પડવો જ
જોઈએ.

એવી રીતે કહેતાંયકું છે કે અશી પેગ-
મખર જરથોસ્તે પોતાનો ધર્મ ફેલાવવામાં
સ્ત્રીઓની મદદ માંગી હતી, અને બાદશાહ
વિસ્તારપતી રાણીને પહેલાં પોતાનો ધર્મ
શીખાડ્યો હતો. તેમ આપણા સુધારાના
અગ્રેસરોએ કહ્યું કે સંસાર સુધારા પોતાની
વચ્ચે કાલમ કરવાને માટે તેઓએ સ્ત્રીઓને
શીખવવાની જરૂર જોઈ. હવે તે વખત એવો
હતા કે છાંડીઓની નિશાળથી કેળવણીના
આરંભ કરતાં જે દીલ પડે તે દીલ ચાલી
ચાકે એવું નહોતું. પ્રુપો પશ્ચિમની કેળવણી
પામીને પોતાની શહેરસરોમાં બેળાવકું વહે-
મનું, છુતપરસ્તીનું અને અપદાર્થનું વ્યવહાર

કરવા માંગતા હતા તે વખતે તેમને ધરતી
અને કુટુંબની ખાનુઓની મદદની જરૂર હતી.
તે મદદ વિના ઘણાંઓ ધરધેલા અને બહાર
કાળા ગણાવાના અપમાનમાં આવતા હતા.
એટલે જોયો જાહેરમાં ઉઠા રહી જે ચાલોને
વખોડતા અને જે સુધારા માંગતા તે ચાલોને
પોતાના જ ધરમાં ચાલુ રાખવા પડતા, અને
તે સુધારાઓનો આરંભ પોતાથી કરાતો
નથી, એવું જોઈ તેઓએ પોતાની અર્ધજા-
નાઓ તેમજ વડીલ માતાઓની ખાતરી
કરવા સારુ સ્ત્રીઓને માટે જ ખાસ ચોપડી
ચોપાનિયાં લખવા માંડ્યાં, જેઓમાંનું એક
“સ્ત્રીબોધ” હતું. તે વખતમાં ઘણાંયે થોડાં
બૈરાં વાંચી જાણતાં હતાં, પણ સ્ત્રીબોધમાં
લખાણો એવી રસીકી હોય લખાતાં કે જેઓ
વાંચતાં તેઓ બીજાને કહેવાની ઉશ્કેટમાં
આવી જઈ સ્ત્રીઓનાં મંડળ સામે વાંચી
સંજાળાવતાં. તે વખતે ચાલતા વહેમો ઉપર
અજવાળું પાડવા માટે ઘણી કુનેદથી તે
વખતના લખનારાઓ વાર્તાઓ વૃત્તાંતો વિગેરે
લખતા, જેથી ધરડાં તેમજ જુવાનોને વાંચ-
વામાં રસ પડતો, એટલું જ નહિ પણ સર્વ
પર અસર થતી, અને ધરડાંઓ જેઓ જુવાન
દીકરા દીકરીના સમગ્રવયે પોતાની હાં નહિ
છાડતાં તેઓ “ચોપડીમાં જુઓ શું લખ્યું
છે” એમ એકબેકની આગળ ફરી પોતાની
ચાલમાં સુધારા કરતાં. તે વખતનાં લોક
સદિશ, ગોવરાં જેવા મંદવાડને છુત કાંકણ
સાથે સંજો ધરાવતો સમજી, દવા કે માવ-
જતની કાળજી રાખ્યા વગર જોવાર પોવાર,
જંતર મંતર અને ચોક્કી દોરાપર બસો
રાખતાં હતાં. તેવાં તેવાં બૈરાના બેમો તોડ-
નારી એવી તો ચાલાકોબરી વાર્તા આ

“શ્રીભોધ”માં આવતી કે તે વાંચતાં ધરડાંઓની પશુ ખાતરી થતી કે તેઓ પુતારાઓને હાથ વેચાતાં હતાં, અને હુચ્ચાઓને પોતાનો પૈસો ખવાડતાં, એટલે તેવાંજી પશુ પસ્તાઈને ઠેકાણે આવતાં અને વહેમો છોડતાં. અલગત આજે પશુ પારસીઓમાં વહેમો છે, પશુ તેવાંઓની સંખ્યા ઘણી જુગ છે, જ્યારે “શ્રીભોધ”ના જન્મ વખતે તો ઘેરઘેર બૈરાં વહેમો સિવાય ખીજું જાણતાં જ નહોતાં.

આજ પચાસ વર્ષની વાત ઉપર પારસીઓમાં હડાપણવાળાં બૈરાં નહોતાં એમ હું કહેતી નથી. કેટલાંક એવાં ચતુર ને એવાં હડાપણવાળાં હતાં કે હજી તેમની હુશિયારી અને લલાદની તારીફ થાય છે. તેમજ વળી સારાં સારાં ઘરોમાં શ્રીઓને વાંચવા લખવા શીખવવાનો આદ્ય હતો,—ગરીબ, મહેનત મજૂરીમાં પડેલાં જ તદ્દન અણણું રહેતાં. પશુ તે વખતે સારી વાતાંજી, નીતિકર્મો વૃત્તિ, એવું બૈરાંના વાંચવામાં આવતું નહિ, કેમકે તેવાંની હસ્તી જ આપણી તરફ નહોતી. શાહનામા જેવી થોડીક ઇતિહાસને લગતી ચોપડીઓ ગુજરાતીમાં પારસીઓને બરની ગણાતી, તેમજ કેટલીક કંઠાણી કિસ્સાની ચોપડીઓ હતી, પણ ઘણાં જ થોડાં તે વાંચવાની ઉલટ રાખતાં. બૈરાંઓમાં વાંચવાનો શોખ જે વખતે તે “શ્રીભોધ”થી વધ્યો એ મહારી નજરે મેં જોયું છે. બાંબોતો બધી શ્રીઓને પસંદ આવે તેવી લખણમાં આવતી, એટલું જ નહિ પણ એ બાબત સઘળી વખતે જેવી અશુદ્ધ ગુજરાતી પારસી બૈરાં સમજી શકે તેવી જ વાપરવામાં આવતી, જેથી થોડું વાંચવા શીખેલાં પશુ બહોળું જ્ઞાન મેળવી શકતાં. “સદ્ગુણી શ્રીઓ, x” “દાય-

કીવાળી બોરતો.” વિગેરે વિષયો ને અધરી બાપામાં લખી પોતાની હુશિયારી દેખાડવા મહંમ મી. કામરાજ મહેલા હને તો તેમ કરી શકતે, પણ ત્યારે “શ્રીભોધ” થયું તેટલું લોકપ્રિય નહિં થતે. હવે એ લીપી વખતને અનુસરી જે સુધારવામાં આવી છે તે તદ્દન વાજખી છે, પણ તે વખતે તો વાંચનારને લાયકનાં જ લખાણ કરવાનું હડાપણ એ મહંમ દેખાડતા હતા. વળી સંગીતનો અભ્યાસ નહિં કીધેલો એવાં બૈરાં ફક્ત ગાયનના શોખથી ગાવા શીખે એવા સહેલ રાગોમાં દર ચોપાનિયાને છેડે ગીતો મુકતા. એઓએ ગાયનનો શોખ પારસીઓમાં વધાર્યો. તે વખતે કીણા રાગે ગીત ગાવાં એ આશ્ચર્યથી શરમ વગરનાં બૈરાંનું કામ ગણાતું. અને તેથી ઘણાં મીઠાં હલકવાળાં બૈરાં પશુ પોતાના અવાજને નહિં ખીલવતાં, સામાં ત્રિશાગીને લગ્ન વખતનાં ને એવાં ખીજાં ગીતો ગાતાં. સારા, મીઠા અવાજે ગાવાનું તો હલકા વર્ગની નીચ શ્રીઓને જ માટે હતું, અને પરિણામમાં જે જવાનોને ગાયનના જાદુઈ હુન્નરનો શોખ હતો તેઓ એવી દુર્ગુણી શ્રીઓની સોબતમાં પોતાનો શોખ પૂરો પાડતા. પણ તેની અસર સંસાર ઉપર મારી થતી. જવાનો બગડો જતા, જવાન શ્રીઓ દુઃખી થઈ પડતી. માટે સ્ત્રી કળવણીની સાથે-સાથ ગાયન સામેના બોટા વહેમો તોડવાની મહંમ મી. કામરાજએ બાંધ બીડી, અને “શ્રીભોધ” મારફતે તેમજ પોતાના કુર્કુજના જાતી દાખલાથી ઘણી ગીત અને લોક-ચર્યા તેમજ હસીનો જુદમ ખમીને પણ એ અવસ્યનો સુધારો તેઓએ પારસીઓમાં કીધો.

માટે હું, જેણે પચાસ વર્ષ અગાઉનો પારસી સંસાર જોયો છે, ને જે આજનો જોઈ છું, તે દિગ્ગતથી કહી શકું છું કે

x “શ્રીભોધ અને સંસાર સુધારો” (ન્યુ-બિલ્ડ અંચ)માંથી, (૧૯૦૭)

આપણે સુધારે ઝડપથી આગળ વધ્યો તે સ્ત્રીઓને જ્ઞાન આપવાથી વધ્યો. ‘સ્ત્રીબોધ’ ને બીજાં ચોપાનિયાં વચ્ચેનાં યવા પછી છોકરીઓને નિશાળે મોકલી લાણાવવાની માતાઓની હેંશ વધી, નાની છોકરીઓને પરણાવી આપો જન્મ અપટ જેવી રાખવાનાં પરિણામ તેઓ સમજવા શોખી, અને મોટી ઉંમરે પરણેલી અથવા જન્મજર કુંવારી રહેલી બીજા દેશોની સદ્ગુણી સ્ત્રીઓનાં વૃત્તાંત વાંચી જવાન સ્ત્રીઓ પણ હિંમતવાળી થઇ, અને લગ્નમાં ઝંપલાવવાની ઉતાવળ કરતી અટકી, જેના પરિણામમાં તેઓ લાંબો વખત વિદ્યા-વ્યાસમાં ગાળતી થઇ. વળી સાસુ વહુના કનિયા જે ધરેધર સાધારણ હતા તે “સ્ત્રીબોધ” ના ફેલાવા સાથે ધટતા ગયા. વડીલને માન આપવાની ફરજ વહુઓ સમજતી ગઇ, જુવાનોના મતને અનુસરી ચાલવાની જરૂર સાસુઓ જોતી ગઇ. એટલું જ નહિ, પણ પુરુષો સ્ત્રીઓ તરફ વધારે વિશ્વાસ અને માનની લાગણીથી જોવા લાગ્યા; ધણીધણી-આણી વચ્ચે સંપ વધ્યો, અને પરિણામમાં ઉપલી કીસમના કનિયા બધે પડ્યા. ધણીકો આજે કહેવા નિકળશે કે “સ્ત્રીબોધ” જેવાં ચોપાનિયાંની હરતી પણ અમે તો જાણતાં નહિ હતાં તો પણ અમે કેવી રીતે સુધાર્યાં? પણ તેઓને ખજાર નથી કે એક પુલની સુગંધ જેમ ચોમેર પથરાય છે, તેમ એક શુભ પગલાંની અસર, એક સારા કામની ખજાર ચોમેર ફેલાય છે, અને એક આઈએ વાંચીને જે સુધારો કર્યો તે બીજા સ્ત્રીઓએ

તેણીના દાખલાથી કીધો; અને એ રીતે આપણા લોકોમાં સુધારાનો ફેલાવો થયો.

જે વખતે રાજનાં વર્તમાનપત્રો નહિ હતાં તે વખતે પારસી આઈએને દુનિયા-દારીનો જે કાંઈ ખ્યાલ મળતો તે “સ્ત્રીબોધ”થી મળતો. પ્રતિદાસ, ભુગોળ જેવું જેઓ કાંઈ જ નહિ જાણતાં હતાં તેમને પણ દુનિયાના બીજા દેશોનું જ્ઞાન “સ્ત્રીબોધ” મારફતે મળતું. કેમકે એવા વિષયો ધણીજ રસોલી જવાનમાં મહંમમી, કાબરાજ અને બીજાં ઉમંગી ગૃહસ્થો “સ્ત્રી-બોધ”માં લખતા. કદી કદો પણ સ્ત્રીમતને શરમાવે, હિંજીપરતી લગાડે ને ખેટો દાખલો બેસાડે એવા વિષયો તેઓએ “સ્ત્રીબોધ”માં દાખલ થવા દીધા નથી કે કાલાં વાર્તાઓનાં ટાહેલાં લીધાં નથી. અમુક વાર્તાથી બેરો ઉપર કેવી અસર થશે તે વિચાર કરીને જ મહંમમ અધિપતિ બહારની આવેલી આખતો પણ દાખલ કરતા. એક વખત એવો હતો તે “સ્ત્રીબોધ” સિવાય બીજું ચોપાનિયું જ મારા જોવામાં નહિ આવતું હતું, પણ હવે તો બીજાં ધણાં જોઈ છે. તે છતાં “સ્ત્રીબોધ”નું એ એક લક્ષણ “સ્ત્રીબોધ”માં જ જળવાતું મને લાગે છે, અને હું મારાં જુવાન દોકરા દોકરીઓના હાથમાં તે તફન દિમતથી આપતી હતી, અને હવે તેમના કુમળાં અંગ્યાંઓને વાંચવા દઉં છું. બીજાં ચોપાનિયાંમાં પર હું વિશ્વાસ રાખી શકતી નથી. માટે “સ્ત્રીબોધ”નો આનંદનો પ્રસંગ આવેલો જોઈ તેની પહેલી વાંચનારીઓમાંની એક તરીકે હું મગ્ન થાઉં છું.”

આપણાં બહાલાં માંદાં પડે ત્યારે

(શ્રીમોષ એપિસ્ટ ૧૯૧૫માંથી ઉતારા)

બહાલાં બેન રતનખાઈ,

તમારા હેલા કાગલમાં તમે તમારી ગરીબ બેનની દીકરીની માંદગી વિષે લખો છો અને બળાપો કરો છો કે “જિઆરી મારી બેન પોતાની દીકરી મરવાની તે અજુવા છતાં કેવી હિંમતથી તેની માવજત કરે છે.” અને નર્સ રાખી એ કાર્ય કરાવવાની તેની શક્તિ હોત એમ તમે ઈચ્છો છો.

તમારી એ લાલી ને ગરીબ બેન ઉપર આવી પડેલાં એ દુઃખને માટે મને ઘણો દિશ્ગીરી લાગે છે, બેન, પણ તેમાં તમને જે બળાપો લાગે છે તેને માટે હું એક રૂઝ વાગનારા અને કંકક આપનારા મહત્તમ તમને સીખવી શકું છું. મારા પર પડેલાં દુઃખના અનુભવથી હું કહું છું કે એક અતલજનનાં બહાલાં નર્સને સોંપી ને માતાને બેસી રહેવું પડે છે તેની મને તો દયા લાગે છે. સારા દિવસ માંદાની માવજત નર્સ કરે, માંદાની કાંજપાણી તોફાર કરે, અને જેના દિલને ઘણું દુઃખ લાગે તે—માંદાની મા પોતે—આખા દિવસ નકામી બેસી મળવા આવનારાંએ આગળ પોતાની દીકરીને શું દુઃખ થયું છે તે કહેતી રહે—એ મારે મનથી દુઃખને ચોવડું વધારવા જેવું છે, ત્યારે પેલી મરીમ માતાજી નથીખવાન છે કે તેનાથી નર્સ રખાતી નથી, પણ પોતાની દીકરીનું ચોટું કામ—તેની ચોરી માવજત—પોતાને હાથે કરે છે, અરે બેન ! આજે લાલી લાલી ઉગરા-વજીદોએ ધાવલ યથેલા સિપાઈઓની માવજત પોતાને હાથે કરે છે, ત્યારે એક ખરી માતા પોતાની દીકરીની માવજત કેમ ન કરે ? તે

કરવામાં તેને કેટલો સતોપ થશે નોંધો ! તેના જીવની કેટલી ખાતરી થવી નોંધો !

આપણા લોકમાં આજે નર્સ રાખવાને યાચ વખો છે તેથી હું પૈસાદારોનાં ધરમાં નોંધું છું કે જે કામ અતિ બહાલા હાથેએ થવું નોંધો તે પારકે હાથે થાય છે, અલગત ઘણું બૈરને માંદાની માવજત કરતાં આવડતી નથી,—તેવાંએ નર્સની મદદ લેવાની જરૂર છે. વળો એરી તાવ કે કઈ બહાકાપના ફેસમાં એ નર્સ ન હોય તો ડાક્ટરને નોંધો તેવી મદદ મળતી નથી, અને તે પોતે જ નર્સ રાખવા કહે છે. પણ કેટલીક માંદગીઓમાં ખાસ કુશળતાની જરૂર ન હોવા છતાં પણ હવે તો જરૂર ધારોજ પડ્યો છે, કે જેમ માંદગીમાં ડાક્ટર તેડવો તેમ નર્સ પણ રાખવી નોંધો. ત્યારે મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી કહું છું કે મને તો જેમને નર્સ રાખવી પડે તેમની દયા આવે છે, અને જેઓ પોતાનાં બહાલાંનાં મ્હોતનાં જિજાનાં પોતાને હાથે સંભાળે છે તેઓ સુખી છે એમ મને લાગે છે.

પહેલું તો માંદાં માણસને નર્સ ગમતી નથી. જે તેને અતિ બહાલું હોય તે જ તેને દયા આવે—તે જ તેનું માથું પસવાર—તે જ તેના સરીરને હાથ લગાડે એમ તેને ગમે છે, તેમાં અવસ્થ માતાનો હાથ ખચ્ચાને ગમે છે. પણ એક પૈસાદાર માતા આજે જેમ દાયા-એને હાથે જાકરનું બધું કામ કરાવે છે, તેમ માંદગીમાં તેમને નર્સને સોંપે છે; એક બહાલા ભાઈને તેની જહેનને હાથ લાગતો નથી,—એક હેતાણુ જર્તારની સારવાર કરવા તેની પ્રિય પત્ની પોતાનો હાથ વાપરતી નથી.

લોક હંમેશા ગરીબની દયા ખાય છે અને પૈસાદારોની દયા ખાવાની જરૂર નથી એમ સમજે છે, પણ આ ખાખતમાં હું પૈસાદારોની દયા ખાઉં છું! તમારા બહેન ને પોતાની દીકરીને માટે કાંઈ વગેરે હાથે ખનાવતાં હશે, દોડ્યાં જઈ ઉનું પાણી, ટાઢું પાણી લાવતાં હશે, દવા પોતે પાતાં હશે અથવા તેનું ચરીર પોતાને હાથે સાફ કરતાં હશે તો તે વેળાએ તેમનું દુઃખ શુદ્ધાતું હશે, અને જેટલો તેમને આનંદ તેટલો દીકરીને મળતો હશે. અલગત તમે કહો છો તેમ એ બિચારાં ધરમને પોતાની દેહ ધસી નાખવા દેવાં નહિ જોઈએ, તેમને બીજાઓએ મદદ કરવો જોઈએ, પણ તેમને છેક જ પોતાની માંદી દીકરીથી દૂર પણ કરવાં નહિ જોઈએ.

આપણા લોકમાં એક ખામી હું એ જોઉં છું કે જ્યાં નર્સ નથી રાખવામાં આવતી ત્યાં ધરનાં જો માવજત કરે છે તો માવજતના કાયદા સમજ્યા વગર કરે છે. દાખલા તરીકે એક માંદા માણસની માવજત ત્રણ બહેનોને માથે હોય તો તેઓ ત્રણે એકી વખતે તેની આગળ રહેશે, એક દવાનો ભાગ આપતા ત્રણે તણે ઉપર ચરે, એક પાણીનું ગલાસ લાવવા ત્રણે દોડશે,—ત્રણે સાથે બધું કામ કરશે,—ત્રણે સાથે જાગ્રણ કરશે, અને જ્યારે ત્રણે થાકશે ત્યારે ધણી કાસિય કરવા છતાં કાઈ રાત્રે બાર ઉંઘે કંઈ જશે! માટે જો ધરનાં માણસે માંદાની માવજત કરવાનું માથે લીધું હોય તો તેઓએ સુઝસમજને એક ટાઈમટેબલ (વેગાપત્રક) બનાવી દરેક કામ તેને વખતે કરવા માટે વહેંચી લેવું જોઈએ કે જેથી દરેકને જોઈતી આદાએસ પણ મળી શકે. દરેક પોતપોતાનું કામ પોતાને વખતે સંભાળે એટલે તેમાં કાઈ રીતની ગડબડ, બેઝવચ્ચ કે હોખતોજ ચલી નથી. ખામી જ્યાં એવી ગોઠવણ હોતી નથી ત્યાં

મેં તો ધણી વખત માંદાના પદંગ આગળ તેને સતાવનારી ગડબડ અને હોખતોજ જોઈ છે, તે એટલે સુધી કે તેને લીધે માંદું માણસ કંટાળાને પોતાની હાજતો પણ જાહેર ન કરતાં મુઠું પડી રહે છે.

જેન, એમાં મુખ્ય વાંક આપણાં લોક દીકરીઓને નર્સ તરીકેની કેળવણી આપતાં નથી તેનો છે, ધારો કે એક ધરમાં બે દીકરીઓ અને આપ મા છે. આપ મદિા પડ્યો છે એટલે કુદરતી રીતે દીકરીઓ તેની માવજત કરે છે, પણ આપને વિશ્વાસ નથી કે તેની દીકરીઓ તેની સારવાર કરવા માટે જોઈતી કુશળતા ધરાવે છે,—તેને લીધે તે તેમની સાથે ચીંદાય છે, ફફડે છે, અને તેમનું કીધેલું વાર્તવિક ગણતો નથી, એથી તેની આગળ નર્સ રાખવાની જરૂર જ પડે છે. પણ જો ધરની દીકરીઓએ નર્સિંગના કામનું શિક્ષણ લીધેલું છે એમ માંદા માણસને ખબર હોય છે તો તેઓ હંમેશાં કે દરજ્જે મોટાં હોવા છતાં નાનાંને તાબે યાય છે—મદિ છે, તેમનું કીધેલું વાર્તવિક માને છે.

આજે તો મુજબમાં ધણા નર્સિંગ ક્લાસ નિકળેલા છે,—તમે કોઈનાર તમારી દીકરીને એ કામ શીખવા મોકલવાની જરૂર સમજ્યાં છો? નર્સને ધણો કરવો નહિ હોય તેથી શું થયું?—કોઈપણ એવા ખાતામાં મોકલી દીકરીઓને એ કામ શીખવી રાખવું જોઈએ એવો મારો મત છે. શીખોને પોતાનાં વહાલાંઓને કે મિત્રમંડળમાં તો કામ લાગી શકાય? મેં ધણી એવી જુવાન સ્ત્રીઓ જોઈ છે કે જેઓ માંદાને ‘રપંજ’ કેમ કરવું, ‘એનીમા’ કેમ આપવી, “યર્મોમિટર” કેમ મૂકવું, એટલું પણ જાણતી નથી. એક ખાઈને તો એકવાર મેં મારાં બચ્ચાને મુકેલી યર્મોમિટર જરા જોઈને તાવ કેટલો છે તે મને કહેવા

હું તો તેણે જવાબ દીધો કે “મને યમો-
મિટર જોતાં આવડતું નથી!” જો કે તે
હાકરી ઓગળ્યા, ન્યોમેદીમાં પ્રવીણ હતી!
હું આજ રાખું છું કે તમે તમારી દીકરીને
ઔટલી હદ સુધી તો અગાધ રાખતાં નહિજ

હોવો !

હીં તમારી શુભેચ્છક બહેન,
કુંવરબાઈ *

* “કુંવરબાઈ”ના પત્રો તેમજ “ચંદ્રે
નવાડ”ના પત્રોનાં લેખક સ્વ. પુતળીબાઈ જ
—તાંત્રી.

‘ સ્ત્રીબોધ ’ની માતા

લેખક : વિનોદરાય જીવનલાલ મહેતા

સ્વ. પુતળીબાઈ કાપ્પાજી અને તેમનાં કુટુંબી સાથે અમારા ઉચ્ચ લગભગ
૨૦-૨૫ વર્ષનો જૂનો સંબંધ છે.

૨૧. પુતળીબાઈને તેમજ શેઠશ્રી જહાંગીરજી કાપ્પરાજીને અમે નજરે જોવા નહોતાં.
તે હજી સુધી જોવા પણ નથી; પણ તેમની અમારા પ્રત્યેની તેમજ “સ્ત્રીબોધ” પ્રત્યેની
લાગણી ધણી જ જણીતી છે.

‘સ્ત્રીબોધ’ના માથા મંત્રી : સ્વ. જીવનલાલ અમરસી મહેતાના મરણ પામ્યાના
સમાચાર જણી ૨૧. પુતળીબાઈએ તેમજ જહાંગીરજી શેઠ તુરંતજ અમને દિલાસો
દાખવ્યો હતો. અને તે અરસામાં ‘સ્ત્રીબોધ’નો ૧૦૦૦મો અંક નીકળ્યો તે સંબંધમાં શ્રી
પુતળીબાઈએ જે અગત્યતો લેખ લખ્યો હતો તેમાં સદગત વિષે બહુ લાગણીભર્યા ઉદ્ગાર
કંદ્યા હતા. ત્યારબાદ સ્વ. જીવનલાલ મહેતા સ્મારક અંક કાઢવામાં પણ સ્વ. પુતળી-
બાઈએ ધણી સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી.

એટલે ‘સ્ત્રીબોધ’ના વર્ષોદ્ધ માતાના મૃત્યુના સમાચાર જણી અમે સ્વાભાવિક જ
દુઃખી થયા.

૨૨. પુતળીબાઈનો સ્મારક અંક કાઢવા સારુ રા. રા. કેશવપ્રસાદભાઈએ આગ્રહ-
પૂર્વક ઈચ્છા દર્શાવી તેના પરિણામે આ ખાસ અંક તૈયાર કરી શકાયો છે, તેથી અમને
કાંઈક સંતોષ થયો છે.

કાપ્પરાજી કુટુંબતો ‘સ્ત્રીબોધ’ સાથેનો સંબંધ કાયમ જળવાઈ રહે તે માટે સ્વ.
પુતળીબાઈનાં વડા પુત્રી શ્રી જરજહેન જેમનો અમદાવાદમાં ધણીક બહેનોતે પરિચય હશેજ
તેઓ માતાની જગ્યાએ જોડાયા. તંત્રી તરીકે કામ કરવા પ્રેરાયાં છે. તો તેમનો સહકાર
‘સ્ત્રીબોધ’ના વાંચકોને હરહમેશ મળતો રહી ઉપયોગી થશે એવી અમને ખાતરી છે.

નાનું પરણવા કાં ના કહે છે ?

(“ મીનાચેહેર મીશનરી ” માંથી ઉતારા)

(૩)

[નાનુંએ મીનાચેહેરને પોતાનાં માતા પર પડેલાં દુઃખની વાત કહી તે ઉપરથી મીનાચેહેરને લાગ્યું કે તેજ કારણથી નાનુંને પરણવાનો અણગમે ઉપજ્યો છે.]

“ તમારાં માતાએજ તમને લગ્નનો તિર-
સ્કાર શિખવ્યો ? ” મીનાચેહેરે સવાલ કીધો.

નાનું બોલીઃ “ તેઓએ ખાસ શિખવ્યો
નહિ, પણ તેમને લીધે હું શીખી ખરી. તેઓ
જે પૈસાદાર દુરાચરણીઓ સાથે મને પર-
ણાવવા ડોસાંઓને વચમાં નાખતાં તેઓને
ધિકારતાં હું લગ્નની વાતને જ ધિક્કારવા
લાગી, અને વળી મારી જટલીક સખીઓ
પૈસાને ખાનર પાળી કુછંદીઓને પરણીને
દુઃખી થઈ તે જોઈ મેં તો ઠરાવ લીધો કે
મારે પરણવું નહિ. ”

“ બધા જ પારસીઓ શું પાળીને કુછંદી
થઈ ગયા છે કે ? ” મીનાચેહેરે હસ્યો.

“ હું કહેતી નથી કે બધા, પણ જ્યારે
હું ગરીબ હતી ત્યારે કોઈને મારામાં સારા
ગુણ દેખાતા નહિ હતા, અને હવે કેમ બ-
ધાઓ મારા સારા ગુણ ગાવા આવે છે ? તે
વખતે—હું ને મારાં માતા ગરીબ હતાં ત્યારે
તો-પૈસાદારો પણ પૈસા માંગતા હતા,—કોઈને
મારા ગુણ તો નહિ દેખાતો હતો, ને હવે
ક્યાંથી બધા વખાણનારા ફૂટી આવ્યા છે !
પણ આજે બધે પૈસાની જ પૂજા થાય છે.
ગરીબોખી લોક કરે છે અને પૈસાવાળાખી
પૈસામાં જ પૈસો ઉમેરવા મગ્નિ છે, અને ખરા
ચાહથી, પ્રેમની ખરી લાગણીથી તેાં કોઈજ
પરણે છે, અને હું તો તેવાં જ લગ્નને સુખી
હું, પછી પર વહુ ગમે એવાં ગરીબ કાં
નહિ હોય ! એવાંઓને પરણવાની સગવડ કરી
આપવા હું જુપી પૈસાની મદદ પણ કરું છું ;

પણ જ્યારે મોટે ખાચરેનાં લગ્નોમાં લોકના
પૈસાને ‘ હુમાડો થાય છે ત્યારે મારું માથું
દુઃખી આવે છે. મને તાવ ચઢી આવે છે,—
હું તો એવી-લગ્નના પાક તરીકાની મરકરીમાં
ભાગ લેવા જતીયે નથી ! ”

“ તમે લગ્નના તરીકાને પાક કહો છો
તે તો પણ પરણવાની ના પાડો છો ? ”

“ હા, હું માનું છું કે જો એ પ્રેમી હોય
અરસપરસ ખરે ખાર ધરાવતાં હોય અને
પૈસાની અથવા ખીજ પડેલો નહિ કરતાં હોય
તો લગ્ન પાક છે,—પણ આજે એવું છે ક્યાં ?
કોઈ બાપડો ગરીબ એમ ખરા ખારથી
પરણતો હશે, બાકી આજના આ તમારા
બધા બધા કમાતા ડોક્ટરો અને વકીલો અને
પૈસાદારોના દીકરા ખરી લાયકી, ખરી મનની
ખુશસુરતી, સાચો સ્નેહ અને મીઠી મોહખત
ક્યાં મળે છે કે મેળવે છે ? આજે છોકરીઓ
તેમના પૈસા ઉપર લાગે છે, અને તેવા પુરુષો
એક નહિ પણ અનેક કુલમાંથી મધ્ય સુસતા
જામરની પેડે અહીંતહીં ફૂદતા ફરે છે. માટે
હું તો પરણવાની નથી બા ! હું એક પુરુષની
ફરમાખરદાર સુલામકી ચનાર નથી ! ” નાનું
અતિ જોશથી હાથપર હાથ ઠોકીને બોલી,
“ આજના વખતમાં સ્ત્રીઓને પરણવાની ફરજ
કાં હોવી જોઈએ ? શું મારા જેવી સ્ત્રી
સ્વતંત્ર જીવન નહિ ગળાય ? કાં હું એક
મરદના હુકમ તળે દબાયેલી જ રહું ? કાં
નહિ મને-મને તેમ મારા પૈસાનો અને વખ-
તનો સફળયોગ કરું ? જ્યાં સુધી હું તે સારી

રીતે વાપરું ત્યાં સુધી હું કાઢીની જવાબદાર નથી ! કેમ પિત્રાર્થ બોલતા નથી ?”

પણ પિત્રાર્થ બાપડો શું બોલે ? તને તો નાનુંનું બોલવું જરાય ગમ્યું નહિ, “અને શું જમાનો આવ્યો છે ! લગન જેવાં કાર્યને આવા અપમાનથી એક જરથોસ્તી બાનું બોલે, — ને તેથી આવી બધી રીતે સરસ હુશિયાર અને પસંદ કરવા નેમ ત્રી !” આમ વિચાર કરતો તે મુંગોજ બેઠો.....

નાનું બોલતી રહી : “પણ હું એ પ્રમાણે બોલતી ત્યારે મારા કાકાશ્રી ધણી ધીરજથી બધું સંભાળતા ને ! પણ પછી બોલતા,” “મારી દીકરી ! તું બઈરી તેથી અક્ષતબી બઈરાંની ધરાવે છે ! અભ્યાસ વગર અજ્ઞાનતાથી બોલવું એ બઈરાંનું કામ—તે તું કરે છે. જે ચાતો તને અનુભવ નથી તે વાત ઉપર બોલવાનો તને હક કેમ હોય ? તું પરણુ—અને પરણીને પછી લગનને વખાણ તો હું જાણું કે તું એ સવાલને અભ્યાસ કરી, અનુભવ મેળવતો બોલી, —આ તો નકામું ટાહેલું છે !” અને મને કંઈથી કરી પરણાવી દેવા કાકાશ્રી ધણી તાલતબાવટ કરતા ! પણ હું મીલજ એવો તો રાખું કે માટીકા મારાથી જે વાર દૂરના દરજ રહે ! ધણી વખત કાકાશ્રી દિલગીર થાય કે ફલાણીને તેં અપમાન કીધું—પેલાને તેં ખોટું લગાડ્યું; પણ હું એમજ કહું કે મારા પકંસા પર ભમનારા ભમરાઓની મને જરાએ દરકાર નથી, એટલે વિચારા જરા હસે અને કહે, ‘કંઈ નહિ ! કાઈ દહાડે ખુદા તારા અંતરમાં ખરા પ્રેમની આંધ્ર સળગાવશે, અને તેમ થશે ત્યારે તું પોતાની મેળે ઠેકાણે આવીશ ! જોજે ! હું જીતીશ.’

“અરે મારા બહાલા મુશ્મી ! હું તેમને ખુશી કરવા બધું કરતી, પણ એ વાતમાં મારાથી તેમની મરજ રખાઈ નહિ ! એક દહાડે તો એજ વાતો પર ગગમગમ તકગગ

કરતાં વિચારાનો છવ બગડી આવ્યો અને જમને પોઢ્યા, અને મને કહ્યું, ‘હવે, મારી નર્સ, મને તારું કામ પડ્યું છે ને !’ અને ત્યારપછી માંદાને માંદા જ રહ્યા. અમારા વકીલને બોલાવ્યા, તેમની સાથે ધણો વખત મસલત કીધી, અને તે પછી સોંદરાબજ વકીલે પોતેજ મને કહ્યું કે તમારા કાકાની હાલત ખરાબ થઈ છે; બેન, એમને સંભાળજો.”

“હું પાછી અંદર ગઈ ત્યારે કાકાશ્રી બોલ્યા, ‘મારી દીકરી ! હજી સમજ !’ અને હું તેમને ગળે વળગીને બોલી, કે ‘બહાલા કાકાજી, હું ધરમાંથી જાઉં, બીજાની સેવા કરું તે તમને ગમશે ? હું તો તમારી સેવા કરવામાં સુખ માનું છું તે મને કરવા દો— મને કાં ધરમાંથી કાઢો છો ? કાં બીજાની ફરમાવરદાર બનાવો છો ?’ ત્યારે બોલ્યા કે ‘હું જુએ છે, દીકરી. લગન કાંઈ ખેડો નથી, કે શેઠ—ચાકર જેવો સંબંધ નથી. એ તો ઈશરસેવા છે, એ તો સવાળનું કામ છે કે જે કરવાની દરેક માણસની ફરજ સમજવામાં આવે છે. આપણા અસહી ધર્મમાં લગનને મોટા મરતબો આપેલો છે, અને નહિ પરણુવામાં તો યુનાહ છે. તું મારી દીકરી સુખી થાય એવો હું તને વર મેળવી આપું— મુદામચીરી શેન તું કરે ?’

પણ મેં તો ધણા જવાબ આપ્યા તેથી આખર થાકીને ખીચારા સૂઈ ગયા.

“એ પછી થોડુંકે તેમની વાચા બધ મઈ, અને થોડા દીવસમાં મારા મહેરબાન કાકાશ્રી મરણ પામ્યા. અરે મારા મહેરબાન મુશ્મી ! મેં તરત બંદમો કીધી કે ને મરણ પછી કંઈથી જિંદગી હોય તો મારા એ બહાલા કાકાને અહિં જે સુખ નહિ મળ્યું તે ત્યાં મળે !

“ત્યારે બેઠેરતોનું વીલ વંચાયું ત્યારે એ જાણ્યું કે તેઓએ મને બધી દોલત આપી

હતી, અને તે એટલી મોટી છે કે તેનું શું કરવું તેની હજી મને સૂઝતું નથી... માટે તમે જેવા બધા પરહેઝગાર માણસની સલાહ હું માનું છું,—કહો કયાં બધાં કામોમાં એ મારા બધા મુશ્કેલીએ ખરી મહેનતે મેળવેલો ખર્ચનો હું ખર્ચું? જેવો મેં તમારા બિલાવેલા સાલ-સની વાત સાંભળી તેવા મેં વિચાર કોષા કે મારાથી તન અને મન નહિ અપાય તો ધન તો હું આપું જ! માટે કહો, તમને જોઈ પે તેટલા પૈસા તમારી નિશાળો સ્થાપવા સારુ લો... વળી તમે કહો છો કે હોસ્પિટલ જોઈએ છે તેને માટે જોઈતી રકમ લો..... મને તો એક મનની ટકાઉ મોદરગર લઈ જવો કે તમને ગમે તે બેસી બિકટ મુસાફરો કરવી નહિ પડે! અને દર મહીને હું એક મોટી રકમ તમારી રકુતો અને હોસ્પિટલના ચાલુ ખર્ચ માટે મોકલતી જઈશ,—તમે માંગશો તેટલું મોકલીશ.”

મીનોએહેરની આંખમાં પાણી આવ્યાં, અને આ શું! કેટલી મહેરબાની! કેટલી હોદાગીરી! ખુદાએ તેની અરજ સાંભળી, નાગના મનમાં સારા વિચાર મૂક્યા! બંદ-ગોની કેવી સરસ અસર!... પછી મન મક્કમ કરી ધીરજથી ઉભો થઈ બોલ્યો:—

“ મહેરબાન બાનુ! મારાં આરંભનાં કામ પ્રત્યેની તમારી મસન્નતા જોઈ હું અતિ ઉપ-કારી થયો છું, અને આપણા ધર્મની કીર્તિ વધારવામાં અને આપણા હમદીનોને અગાનતા અને અધર્મિપણામાંથી ઉગારવા તમે જે પૈસા આપવા માહો છો તે હું—ખુદાનો એક ગરીબ બંદો અને તે સાહેબના હાથનું એક હથિયાર—તેના તરફથી સ્વીકારું છું. તમારું... તમે ખુદાના પગ આગળ બળીદાન તરીકે મૂકો છો, અને તે સાહેબ તમને ખલેલો આપશે,—હું તો ફક્ત મારા મનના ઉપકાર દર્શાવું છું, અને આપણા ગરીબ હમદીનોની

દુવા તો, બાઈ, હું તમને શું કહું?—તેઓ તમને કેવા આશિષ દેશે તે હું—જે તેમને જોઈ આવેલો છું—તેજ જાણું છું. એ બિ-ચારાં લોક કંઈ તમારાં મુંઝવણનાં ગરીબોની પેઠે ઘણું ઘણું લઈ ખાઈને મેમરવત નથી થઈ ગયાં,—તેમની હાજરો ઘણી છે અને પૈસો જોયો નથી, માટે આ તમારી હાતમ દીકની સખાવતની વાત સાંભળી તેઓ તમને બિંતાં ને બેસતાં દુઆ દેશે—તેમાં વળી તમે હોસ્પિટલ ઉઘાડવા સારુ પૈસા આપો છો તેથી તો તેમની ખુશાલીનો પાર રહેશે નહિ, કેમજે હોસ્પિટલ વગર એ બાપડાંઓ ઘણાં હલાક થાય છે.”

નાગની આંખમાં પણ આંસુ આવ્યાં, પણ તે ખુશાલીનાં હતાં. એક સારું કામ કરવાથી આપણું હૈકું બરાઈ આવે છે અને આપણે આંસુ પાડીએ છીએ તેવાં તે આંસુ હતાં...

“ વારું ત્યારે, ” આખર તે બોલી, “ તમે મારી બેઠો કબૂલ રાખો. પણ એ તો ધનની મેં નવાજેશ કીધી, હજી તો તન અને મન રહ્યાં,—તેની નવાજેશ હું કેમ કરું? બોલો! ”

“ મન તમે અર્પણ કર્યું; બાઈ, કેમજે તમારાં મને ચાહ્યું તો તમે ધન આપ્યું ને? એટલે બસ છે. તનથી તમે મહેનત નથી કરી શકતાં તો તમે મન અને ધન આપ્યું, અને તે સર્વ શક્તિમાન સાહેબ જાણે છે કે તમે ખરા દિલથી આપો છો,—તનની બહેશ કંઈ બધાંજ આપી શકતાં નથી—”

“ પણ હું તો આપવા માંડું છું, મી. મીનોએહેર, તમે સમજ્યા નથી મારું તન બળિદાન તરીકે આપું તોજ મારાથી ધન અપાય એવું છે! સાંભળો કહું તે—મારા કાકાના વીસની વાત હજી પૂરી થઈ નથી... મારા કાકાઓએ એક કેમિસીસ કીધેલી પાછળથી માલમ પડો છે... તેમાં તેઓએ સાફ લખ્યું

છે કે ને હું મારો હાથ કાઢતેઓ લગનમાં અર્પણ કરું તોજ મારો હક એ સર્વ દોલત ઉપર ચાલે, નહિ તો નહિ ! તેમના મરણને એક વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં મારે અદરાતું જોઈયે, અને તેર મહીના થાય તેટલામાં પરણવું જોઈએ...અને અગિયાર મહીના તો થયાખી ! ”

“ એમ ? ” ડાળા ફાડી મીનાચેહેર નેવા લાગ્યો. “ શું કહો છો ! એવી શરત છે ? અને અગિયાર મહીના તો થયા ! ને તમે તો કહો છો કે હું પરણું નહિ !...કોણ સાથ પરણવા તેઓ કહી ગયા છે ? ”

“ જુઓની ! ” ઠંડે કનેજ નાન્યે ચલાવ્યું, “ તથા જળુને માટે મને કાકાથી સમનવતા હતી,—એક કોઈ મોટો ડોક્ટર છે; એક વકીલ છે; અને એક તો અમારો દૂરનો સગો મહેરવાન મીનાચેહેર—જે ને હું ન જ પરણું તો આ બધી દોલતનો ધણી માપ. ”

મીનાચેહેર આ વાતથી ધણે જ દિલગીર થયો...દૂરના ધરિત દેશમાં યુવાલીની ખજર લઈ જવાની તેની આશા એક પળમાં ફુખી ગઈ ! “ બધું થયું ત્યારે તો ! ધડીભરનું સ્વપ્ન વહો ગયું ! ” તે મનથી બોલ્યો, “ અરે ખૂદા ! હવે મને કોણ મદદ કરશે ? ” તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો, અને પછી બોલ્યો, “ એમ તેઓ કોઈસીધ કરી ગયા ? અને તમારે માથે ફરજ નાખી અથા ? ધણું અજમ જેવું...કે તમારા પર આટલો બધો પ્યાર રાખવા છતાં એવી રીતે તમને સાંકળે બાંધી ગયા. ખિયારાને જરા ભેગની નખજાઈ થયેલી દિસે છે—ખીચું શું ? ”

“ નહિ રે ! મી. સોરાજીજી તો કહે છે કે ધણી હુશિયારીમાં હતા તે કોઈસીધ કાંધી ત્યારે. તેમને ભેગની નખજાઈ કસી ન હતી, પણ મને તો લાગે છે કે ધડપણમાં એ વાતનો નિરંતર વિચાર કર્યો કાંધાથી ખિયારાનું મનજ જરા ખસ્યું જ હશે. ”

મીનાચેહેર જરા માથું નીચું નાખી મુગિ જ બેસી રહ્યો, અને નાન્યે બોલતી રહી—

“ હવે જ્યારે એમ છે ત્યારે જુઓ, હું કેવા મુશ્વતાડામાં, કેવા વમાસણમાં પડી છું. જ્યારે પૈસો આવા સારાં કામોમાં વાપરી શકાય ત્યારે શું પૈસાને તરછાડી હું મારી હુજત પાણું ? હવે મહીનો રહ્યો તેટલામાં આ સુંદર ધરખાર, વાડીવજીરો, મારાં ગરીબ પણ વફાદાર લાકુતોથી ભરેલી ચહેલીઓ, મારાં મોટાં બેતરો, મારાં પાળેલાં ગાયઢોર, મારી ચલાવેલી નિશાળો, વગેરે બધું ખોદી બેસું—કે પરણું ? એ હવે મોટો સવાલ થઈ પડ્યો છે—અને પરણવુંખી કોણને ?—કોઈ પર મને ખરો ચાહ નથી તો શું હું ફક્ત બહાગના ડાળથી કોઈની પરણેતર થાજી ? એ પર્સો રાખી મેળવા મટે હું મારા ખરા મનના ખરા પ્યાર વગર પરણું ?—વેચાજી ? એ શું કહેવાય ? બોલો, મી. મીનાચેહેર ! તમે તો એક ધર્મશુર જેવા છો—મારા મનનું સમાધાન કરો. ”

“ ખરા પ્યાર વગર પરણવું તે લગનના મોતેજર કાનુનનું ઉલ્લંઘન છે. પરણવું, પણ સાચી મનરનીથી પરણવું, ફક્ત સગવડને ખાતર તો નહિ જ !...પણ તમારો સગો છતો છે તો તેની સાથે પરણોને ? ”

“ અરે બલ્યો રે મહેરવાન ! મારાં મોટાં-માએજીએ એની સાથે મને પરણાવવા માંગેલી, અને તે વખતે કંઈ મારા વિચાર એટલા પક્કા થયલા નહિ એટલે મેં તેની સાથે જરા દોસ્તી બાંધી, પણ તેના મનમાં જૂરા વિચારો અને તેની ખૂરી વાણી અને માડી આદતો જોઈ હું એવી તો સુગર્ષ કે મેં મારાં બપાઈને પગે લાગી માંગી લીધું કે એ અભા-જ્યાનું નામ લેવું નહિ. અને ખચિત, મી. મીનાચેહેર, એના હાથમાં મારા અશો મુર-બીનો પૈસો જાય તે દોજખના ગારમાં ગયો

સમજવો—એવો એ નાપાક માણસ છે! શું હું એ પૈસા પર મારો હક જળવવા એવા નકારા માણસ સાથે પરણું? અને આખો નમ તેની છુરાઈ ઉપર આખામિયામના ? કદી નહિ...અને તો પણ છૂટક નથી.. તો કોક્ટરથી કંઈ લેલો નથી...અને પેલો કોલ તો છેકજ વાંદરા જેવો છે, અને સીપલો ૪ યંત્રને બોલે છે તે મારાથી ખમાતું નથી!"

"તમારી સાથે પરણવા બીજા ધણીઓ વાર થશે," મીનોએહેરે સચ્ચું.

"હા—હા નહિ! આટલા બધા પૈસામાં જ મહાસવા કાં નહિ તૈયાર થાય? પણ 'મારે માટે' માન મેળવો શકે—મારાં મનની થી વૃત્તિઓને માફક આવે, અને મારા રક્તથી જ્ઞાણ અને સેવા મળવે એવો વર મને નહિજ મળે ને? મારા જેવી સ્ત્રી ૭ ખરાબ માણસોને વિકારનારી અને સદા મારને ચઢાનારી તેણે પોતાના બધા વિચારો ખી ર્ધ એવાજ કાઈ એકાદ લોભિયા મતલ-મેયાને પરણવું, એમજ કેની? મતલગિયા, લોભિયા, ખોટા મનના અને તરેહવાર એજોથો તરેલા, એવા તો મારી આસપાસ ફણા છે, પણ તેમનામાંના કોઈનીથી સાથે હું તો જગની સાંકળથી બંધાઈ નહિ, બા!"

"હું તો આજના પારસીઓને ઝાઝા બાળખતો નથી," મીનોએહેરે બોલ્યો.

"પણ જો છેક એવું હોય તો હું પારસી તમને માટે દિલગીર થાઉં."

"હા! હા! એવુંજ છે! ને તેથી જ તો હું કહું છું કે મને પરણવું નથી, અને તેથી મને એક તાલ સુઝ છે. મી. મીનોએહેર, હું એવા માણસને પરણવા માગું છું કે જે મને પત્ની તરીકે પોતાને ઘેર લઈ જવા નહિ મંજૂર અથવા મને પોતાની સાથે રહેવાની ફરજ નહિ પાડે!"

"એવો તમને કાણ મળનાર?" બોલો

મીનોએહેરે મોં જોવા લાગ્યો; "કાઈ સારો માણસ તો કદી એવી વાત કબૂલ નહિ કરે, શું તમે એવી કબૂલાત કરી પરણવા માગો છો?"

"હું ખરેખર કબૂલાત નહિ માગું, પણ એવાજ ધણીને મારો હાથ આપું કે જે મને સાથે રાખવા મંજૂર નહિ, તો ચાલે કેની, 'મીનોએહેરે!' " અને આમ બોલી તેણે તો એવા તો મર્મથી પણ મંજૂર થઈ મીનોએહેરની આંખો સામે જોયું કે તેના ઝગમગ ફળ પડી—તેને વહેમ પડ્યો કે મનેજ કહે છે કે શું? તેટલામાં નાજાં બોલો, "લોને, કહીજ છો...નકામો વખત કાં કાઢું? વળી તમારી દેન જતી રહે..મીનોએહેરે! તમેજ મારી સાથે નહિ પરણો! મારી મતલબ એવી છે કે જે દહાડે તમે તમારી સ્ત્રીમર પર ચઢવાના હો, તે દહાડે સદવારે આપણે મુજબમાં પરણીએ—હું મિસિસ મીનોએહેર થાઉં, અને તમે ત્યાંથી જ પાંધરા સ્ત્રીમર પર ચઢી ધરિન ઉપડી જાઓ!".....

(૪)

લગ્ન કરવાની વિચિત્ર શરત

નાજાંની ઉપલી ટાટે કલેજની મુચનાથી મીનોએહેરે તો ગભરાઈ જ ગયો, અને કુદકા મારી ઉભો થયો—"ના! મારાથી, એ વાત નહિ થાય!"

નાજાં ઉશ્કેરાઈ નહિ, માથું નીચું જ રાખ્યું અને બોલી, "કાં, પિત્તાઈ! નહિ કાં અને વારું? જરા બેસો પાછા, વિચાર કરો અને મને કહેો."

પણ તે બેઠો નહિ.

"હું પરણીને શું કરું? મેં તમને કહ્યું ને કે ધરિનમાં બેસીને લઈ નહિ જવાય! હું કદી મારી બેસીને ત્યાં લઈ જ નહિ જાઉં."

નાજાંએ પોતાના હોઠ કસ્યા, તેના ચહેરા પર લોહી ધાઈ આવ્યું, તેના મીમજ કંઈ

જેવો તેવો નહિ હતો !—માટે તેને ગુસ્સો ચઢી આવ્યો પણ તે દાખીને બોલી :

“મારા પ્રિય પિત્રાઈ, તમે સમજ્યા જ નથી—હું તમારી સાથે ઇરાન કે કેથેબી જવા માંગતી જ નથી ? મેં તમને કહ્યું કેની કે સહવારે પરજીની ને બપોરે તમે સ્કીમર પર ચઢી જાઓ—અસ હું પરજીનીમાં ખચું—આપણું લગ્ન પંચાંગેતનાં દક્ષિણમાં નેંધાય, વતંમાન પત્રોમાં ખચર હાય, હું મિસિસ મીનોચેહેર થાજી, ને અધી દોલતની વારસ થઈ તમેને તમારાં કામોમાં વાપરવાં જોઈ એ તેટલું નાણું આપું—એટલે સયું ! કેમ ? તમે કંઈ પાછા આવવાના છો કે તેની ફીકર !”

“જોહો ! એમ કે ? મારાં મહેલતપર તમે મદાર બાધો છો ! પણ હું શું મરવાને અધાયલો છું ? હું મરું નહિ ને પાછો આવું તો તમે ધણા જ દિલગીર થાજો ને મને ગાળ દો કે ?”

આ શબ્દો બોલતાં મીનોચેહેરને ધણું દુઃખ લાગ્યું એમ નાજાએ જોયું, અને તેને પસ્તાવો લાગ્યો અને તે નરમ બની :

“નારે, મારા પિત્રાઈ, હું દિલગીરબી નહિ થાજી, ને ગાળ બી નહિ દઈ. ખુદા તમને જવાહે ને તમે તમારું આરંભેલું કામ પાર ઉતારો ! પણ તમે જ મને કહ્યું કે તમારી તબિયત ખરાબ છે અને અત્રે તમારું એવું કાઈ નથી કે જેને ખાતર તમે આવવા માંગો, ત્યારે મેં એવી સૂચના કરી. તમે મને મારા એહેરતી કાકાની દોલત મેળવવામાં મદદ કરો તો તે દોલત તમારાં સારાં કામમાં તમને જ કામ લાગે એ જ મારી મક્કસદ.”

“એમ ? તમે મને લાંચ આપો છો ?” પ્રમાણિક મીનોચેહેરને ગુસ્સો ચઢ્યો, “લાંચ આપી મારી પાસે એક કામ કરાવી દો, ને તેથી એમ કહી કે મેં મારા પૈસા સખાવતમાં આપ્યા ! સારી વાત ! સખાવત એવી હોય ?”

નાજબને આ બોલોથી માફ લાગ્યું, તે લાલ લાલ થઈ ગઈ, પણ તેને ઉજ્જરાયલો જોઈ તે ખમી ગઈ અને એટલું જ બોલી :—

“હું દિલગીર છું, પિત્રાઈ, કે તમે મને એવીમાં ખપાવો છો. તમે મને ગેરઈનસાફ કરો છો. સખાવત કરવાની તો મારી મક્કસદ છે જ, પણ જો પૈસો લાય નથી આવતો તે મેળવવામાં તમારી મદદ ક્રૂત માગું છું. જો આવી કોડીસીલ ન હોત તો શું હું આપણું હમદીનોને સુધારવાનાં કામમાં મારો પૈસો નહિ આપત ? નહિ, નહિ, મને ગેરઈનસાફ ના કરો—અમે તો જટ ને પટ ના કહ્યો, પણ એવો વિચાર મારે માટે મનમાં ના લાવો !”...

“નહિ, મિસ મીનોચેહેર, મને માફ કરો—હું લગ્ન જેવાં એક પવિત્ર બંધનને ઠાલી મસ્કરી તરીકે નહિ વાપરું. તમારા કાકા તમને એવાં ઠાલાં મસ્કરીનાં લગ્નમાં ઉતારવા નહિ માગતા હતા તે તમે સારી પેઠે જાણો છો. અને જો તમે તેમની મરજી જ રાખવા ચાહતાં હો તો તે આ રીતે રાખેલી કહેવાય વાઈ ? તમે વિચાર કરો, તેમની મતલબ તો તમને પરજીની જીદગીનું સુખ પમાડવાની હતી—તે ક્યાં સચવાઈ ? ખુદાનું નામ દઈ, દરજી પાસે બંદગીના કલામે પઢાવી, અરસ પરસનાં દુઃખ સુખતા સાથી યવાનું કબૂલ કરી, પડી છૂટાં પડીએ ! એ શું કહો છો તમે ? ના, બા, મારાથી એવું કામ તો નહિ કરાય !”

“પ્રિય પિત્રાઈ, હું લગ્ન જેવા ગંભીર વિષયની મસ્કરી તો નથી કરવા માગતી : તમે કહો છો કે પ્યાર વગર પરજીવું જોડું છે, ને તમેને મારા પર પ્યાર તો નથી જ, ...પણ જો હું...તમને જરા પણ...ગમતી હોઈ—” તે અચક્કતી અચક્કતી બોલી.

“અમે ?—અમે કાં નહિ ? તમે કંઈ જેવાં તેવાં છો શું ? પણ તેથી શું એવું કરાય ?

મને તો તમારી દયા આવે છે ?” અને આમ બોલતાં તેનાથી હસી પડાયું.

“મારી તમને દયા આવે છે તો દયાને ખાતર કરો !” તે પણ હસીને જ બોલી, “મારી દયા-મારાં બાહુતો અને નોકરચાક-રાની દયા-અને વળી તમારાં ધરાનીઓની દયા-એ દયાને ખાતર એક પગલું બરડું અને તે બધાંને મોટો ફાયદો કરવો એ બોલું કામ કહેવાય ? મારા પિત્રાર્થ, જરા વિચાર કરો. જે આ મહેલ અને જાગીરા પેલા મારા સગા મહેરવાનને હાથ મળે તો મારાં બાહુત કેવાં દુઃખમાં પડે અને નીચોવાઈ જાય ! કેવી મારી સ્થાપેલી નિશાળો વગેરે બધું થઈ જાય, અને કેવી તમારી ધરાનમાં કરવા ધારેલી બધી યોજનાઓ મુઈ જાય !”

“એ બધું બંધું છે-તમને મદદ કરવા હું કંઈમી કરું-પણ આવું ! જે બોલું કામ તે હું નહિ કરું” બા ! તમારા કાકાને કમવાનું, દરુદરોને કમવાનું અને લોકને કમવાનું થાય તે મારાંથી કેમ ખમાય ? લગ્ન તે લગ્ન, તેનાથી જીવજતાં પરિણામ વેઠવા આપણે તૈયાર નહિ હોઈએ તો પરણિયે કાં ? એક સ્ત્રીને આહવા, માન આપવા, પાળવાની કળા-લાત આપી તેને મૂઠી ચાલી જવું એ શું લગ્નની મશકેરી કપિલી નહિ કહેવાય ?”

“કંઈમી નહિ, એ કરતાં તો વધારે લોક કરે છે ! મારાં એક માંસી હતી તેણી નાનપણમાં વિધવા થઈ હતી અને ચીતલ પહેરવા અને કાળી સાડી તજવા માટે રકરક કરતાં હતી. તેથી મારા મમાવાજીએ શું કીધું ! કાંઈ પાંચસો ચીનથી આવ્યો-તે ત્રિધુર હતો-તેને સમજવી મારાં માસી સાથે દાણા જંટાવ્યા, તે એકલો પાછો ચીન ગયો અને મારાં માસી સારાં લુગડાં, ઘરેણાં પહેરતાં મુખી થયાં.”

“તે તો આગલા વખતની વાત, કે ત્યારે આપણાં લોક હિંદુઓની પેઠે વિધવાઓ પાસે ફરજિયાત ચોક્ક પળાવતાં, -આજે કાણ એવું કરે ?”

“કરે છે જી ! કરે છે ! હવડાં એક મારી ઓળખાણની સુંદર જવાન છોકરી એક પંચાવન વર્ષના ઘરડા સાથે પરણી કે જેને હાટડીઝીઝ પણ હતું તે તે જાણતી હતી, પણ પુષ્કળ પૈસા, -એટલે અમે સખીઓને કહેવા લાગી કે ‘તેમાં શું ? મરી જશે તો વિધવા થઈશ, કાળી સાડી પહેરીશ ! પણ વાડી બંગલા, માડીધોડા તો વાપરીશ ! મરીયાર્થમાં સખીઓ તેના કરતાં તો એ સારુ !”

“તે ગમે તે હોય ! મને એવી વાતો ના કહે, મિસ મીનાચેહેર, એવાં બેરો મટે હું જરા પણ માન ધરાવતો નથી.”

“માન ધરાવો કે ના ધરાવો ! પણ દાખલા એવા પણ છે. આપણે તો સારાં કામ પાર ઉતારવા માટે પરણવા માંગીએ છીએ, -આ તો તદ્દન આપમતલબ; એવાંઓ તો પરણીને પછી એકએક સાથે લડે વઢે, જેવડા થાય અને પછી છૂટાં પડે. આપણે તો કાંઈ તેમ નથી કરવાના ? હું જે પરણું તો મારા ધણી તરફ સાચી ને વફાદાર રહું, અને મારા ધણીને કામગીરી મારફત રીઝવું, તેનાં કામમાં ઉત્તેજન આપું અને તેને નેઘઈતો મદદ કરું, -હું કંઈ તેને દુઃખ નહિ દઈ ! વાસ્તે વિચાર કરો, આપણે લગ્નના ગાંઠથી બચાવવાં પણ મિત્રો જેવાં રહીએ તેમાં બોલું શું છે ?”

“તમે સમર કરો,” એકાએક ઉઠી ઉભો થઈ મીનાચેહેર બોલ્યો, “તમે સમર કરો-મને એક ઉપાય મુઝે છે. મને એક એ દલાડા એ વાત ઉપર વિચાર કરવા માટે આપો...”

“વારું ત્યારે ગાડી મંગાઉ છું, તમે વિચાર કરીને મને જવાબ દો...પણ તમે બી

એટલું યાદ રાખજો કે મારી હાલત કેટલી દયા લાવવા લાયક છે, અને મારી સૂચનાથી દુનિયામાં કેટલાં બધાં કામ જતી રહ્યાં છે. અરે મારા એ પૈસા મારા હાથમાં રહે તો હું કેટલું કરું ! મુખ્ય તો મારા મોટાબાવા-જીની બન્ને અગોઆરીમાં અકેકા સીમેન્સે એરવદ રાખું, અને તેની પાસે બધી ધર્મની ક્રિયાઓ સમગતી બાબાની મદદથી ખુલ્લી કરાવું કે નેથી લોકોને તે ઉપર ખરે લાવ વધે. વળી દર રવિવારે ઈશ્વરસેવા અને ઈશ્વર-ભજન કરાવું, -હવે તો સોરાજી વકીલ મને કંઈ કરવા નથી દેતા. તેઓ જાણે છે કે હું આ બધો વારસો ખોવાની જ અને તેથી આ વર્ષની ઉપજ તેઓ બધી મારે માટે સાચવે છે, કે કંઈ નહિં તો એટલું તો મારા હાથમાં રહે ! અને મને મારા કામગીરીનું આપે-હું ક્ષેત્રમાં થોડુંક છે, તેથી હું કંઈ જુએ મરું એવી તો શીકર નથી. માટે, મારા પિત્રાઇ, હું તમને આ ક્ષત્રીએ જે ખરું છે તે કહું છું, કે જો તમે મને પરજીવાની ના પાડો તો બલે, હું આ બધું છોડી એક ગરીબ અને લાયકની સાદાઈથી કાઈ નાના ધરમાં રહેવા જઈ જીવન ગાળીશ, પણ કોઈ દુરાચરણી દૈત્યને મારો દેહ વેચીશ તો નહિ, કે મારો આત્મા જીવનમના ગારમાં નાખીશ નહિ. તમારા જવાબ ઉપર બધો આધાર રહેશે...અને તો પંજી, મીનોએહેર !” તે તેનો હાથ લઈ ઓજરખાલીથી ખોલી, “તમે તમારા અંતઃકરણના અવાજ પ્રમાણે જ ખોલજો અને કહેજો, -ખુદા જાણે છે કે હું તમારી પાસે ખોટું કામ કરાવવા ચાહતી નથી-સમજ્યા કે તમે !”

મીનોએહેરે તેનો હાથ જરા વાર ધરી રાખ્યો અને તેમ કરતાં ખોલ્યો, “તમે મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખજો; આ સવાલ કંઈ તો છે, પણ ખુદા મને રસ્તો બતાવશે, અને બતા-

વશે ત્યારે ખરો જ બતાવશે એવી મારી ઉમેદ છે...”

મીનોએહેર ગયો, અને નાજાં લાયબેરી વાળા ઓરકામાં પાછી ગઇ અને પોતાના મરદુમ મુરશીની છાત્રી આગળ ઉભી રહી થોડો વખત તેમના તરફ જોયા કીધું, અને જાણે તેઓ ખોલતા હોય કે, “જોજે, હું જ છતીશ !” એવું તેને લાગ્યું.

“અરે મારા બ્હાલા મુરશી !” તે ધીમે સાદે ખોલી, “આ રીત મને સુખી કરવાની તમને ક્યાંથી સૂઝી ! મને કેવી સરમ, મને કેવી હલકાર્ષ લાગી, મને કેવું દુઃખ થયું મીનોએહેર જેવા એક ફીરેતાને શ્રી મોઢે ચડતાં ! અને વળી હું તેના મ્હોત ઉપર ઈમારત બાંધું છું એવું તેને લાગ્યું તે તે દુઃખી થયો !”

પછી પાસે પડેલી ખુરશી ઉપર માથું નાંખી તે ગલીયા પર ખેડી અને પોતાનો ભારખં આલેલો દીત્રો દાખવાની દ્વેષ જરૂર નહિ રહેવાથી ખુશ રહી.

“એને મારી જરાબી દરકાર હોય એવું લાગતું નથી...હું એને જરાબી પસંદ પડી નથી !...એ તો મારી સૂચનાથી ચીડાયો અને અજાજન થઈ ગયો. મારે મનથી તો એ એક સહેલી જ વાત, પણ એને કેવીગંભીર લાગી ! અરે એ મને ના કહેશે તો મને કેવું લાગશે ! અરે કાલ ક્યારે પડે !...આ મારી એકલી અટુલી જિંદગી...મારો મનની વાત કોણને કહું ? મારા મનની ગુચવણ કોણ ટાળે ? કાણ મારો મિત્ર છે ?”...પણ એમ વિચારતાં તેને મીનોએહેરના કેટલાક શબ્દો તેમજ તેનાં માપનો યાદ આવ્યાં. તેને પ્રજ્ઞાના ખ્યાલનું લાન થયું, તેના કહાપણ ઉપર વિશ્વાસ કેમ રાખવો તે તેના હૃદયમાં સમજાયું, અને તે હાથ જોડી ઉઘે જોઈ ખરી આરાધાથી એક જાણીતા ભજનના શબ્દો ગજુગજી ખોલી, “વાલી ! તું મુજનો

—આપણા લોક સંસ્કૃત આશીર્વાદ બહુવે છે તેથી લખાણ થાય છે,—પણ હું એક જ અસલ બાપામાં આશીર્વાદ સરાવવાની તરફેણમાં છું.”

“ને સમજતી બાપામાં નહિ !”

“સમજતી બાપામાં એ સુંદર આશિષ અને શીખામણો અપાતી હોય તો થઈ શકે, પણ તેમ બની શકતું નથી. પારસી કાયદા પ્રમાણે અસલ લાખામાં જ એ બહુતર બહુતું નોંધે, નહિ તો લગ્ન ખોટાં કરે. આપણે તેના અર્થ ઇંગ્રેજ અથવા ગુજરાતીમાં લખાવી લઈ આપણા હાથમાં રાખી મુબેદ સાથે એક જ થઈ શકીએ,—અને તેમ થઈએ તો જ ક્રિયા ખરી, નહિ તો આપણાં જેવાં આજનાં શીખેલાં માણસો ‘કરપાન’ એટલે સંભળતા કાને ખહેરાર રહેનારાં કહેવાઈએ. હું તો એ બાપા જાણું છું, પણ તમને એટલું કરવું પડશે !”

“એ તમારું બોલતું મને વ્યાજબી લાગે છે ખરું: હું ત્યારે પારસી લગ્નોમાં જઈ છું ત્યારે મને જણાય છે કે આશીર્વાદની ક્રિયા ઉપર કંઈ ધ્યાન અપાતું નથી,—લગ્ન એટલે હસવું, બોલવું, ગાવું, સારાં કપડાં પહેરવાં પહેરાવવાં, વાળ વગાડવાં અને ખાણીપાણી કરવી, એ જ પારસીઓ સમજે છે. તે બધી ગડબડમાં મુબેદો જાણે નકામા ઘાંટા પાડવા ઉભા હોય, અને મોટે મોટે બડબડ કરી બધી ખુશીખુરશીમાં ખલેલ કરતા હોય, તેમ માની લોકો પોતપોતામાં ખૂબ વાતો કરવાનું અને હસવા બોલવાનું ચલાવે છે, એ કેવું બેરૂઢું! તેથી તો હું પારસી લગ્નોમાં જતી નથી.”

“પણ ખાણીપીણી તો તમે કરવા માંગો છો જ!”

“તે કાં નહિ કરું? મારાં બાહુતો જોએ મને ચાહે તેમને ખુશી કાં નહિ કરું?”

પણ તેથી ક્રિયા ગંભીરપણે કરવામાં કંઈ વાંધો પડવો નહિ જોઈએ! ક્રિયા થાય તેટલાં અગોઆરીમાં થોડાં, સમાય તેટલાં, માણસ હોય, સર્વ કાંઈ ક્રિયામાં ગંભીરપણે ભાગ લે, અને લગ્ન થવા પછી ખુશીખુરશી થાય તો તેમાં ખોટું કાંઈ નથી.”

“લગ્ન પર ખાણીપાણી થવી જ જોઈએ એમ તમે માનો છો?”

“થવી જ જોઈએ એમ હું કંઈ કહેતી નથી,—એ પૈસા હોય તો કરાય, પણ તેથી લગ્નને તમારાં રૂપ આપી દેવું જોઈએ નહિ.”

“હું ધાતું છું કે લગ્નને નામે મોટા મોટા ખર્ચ જ નહિ કરવા જોઈએ.”

આવારણું તે શું?

આમ વાતો ચાલે છે તેટલાં અપોરના ખાણીનો ઘંટ થયો અને ઓફીસનાં આરણું પર દીનમાએ ટોકારા માર્યા: “અરે ચાલતી, નાજાં! બૂખ લાગી જ! અંદર બરાબને શું કર્યાં કરે જ! થેલો તારો ઈરાની હથ એકો છે કે શું?”

“ઇરાની કાણુ, દીનમાએ! તમે કાણુને વાસ્તે બોલો છો? અંદર તો મારા પિત્રાઈ મીનાએહર છે,” એમ બોલતાં નાજાંએ ‘આરણું’ ઉધાડ્યું અને દીનમાએને અંદર લઈ તેમને ગળે વળગી પડી બોલી, “દીનમાએ, લેવો આ મારા થનારા વરને આવારણું લેવો. તમે તો કહેતાં હતાં ને કે તારો વર આવશે તો સોનાં રૂપાનાં કુમે વધાવીશ ને મોતીના ચોક પુરીશ, તે ક્યાં છે?” અને એમ બધું રમુજમાં બોલતાં, મીનાએહર જે દીનમાએને જોતાં જ ઉડી ઉભો થયો હતો તેને તેમની આગળ ધસડી ગઈ.

દીનમાએ મોં જોવા લાગ્યાં, “એ શું બોલે છે? બલિષ્ઠનો વર કેમ થયો?”

“દીનમાએ! અમે આવતી તા. ૧૫ મીએ સહવારે દશ વાગતે થાણાની અંબો-આરીમાં પરણીએ છીએ. ઓવારણાં લેવાની હવે?”

“હાં! હાં! બહે! વારું મરું, ધણું જીવી એકમેકને પુરાં પડે અને દીકરા દીકરીનાં થઈ આ દુનિયા ને પેલી દુનિયાનું ભરપૂર સુખ હાંસલ કરે!” એમ બોલતાં દીનમાએ મીના-એહરને મોટે હાથ ફેરવી ઓવારણાં લીધાં.

મીનાએદર ધણો શરમાઈ ગયો, તેમજ જરા નારાજ પણ થયો અને બોલ્યો, “અરે એ શું, મિસ મીનાએહર, તમે જેવાં સારા વિચારનાં બાનુ એક મિત્ર પાસે બીજાને ઓવારણાં લેવાડો! ઓવારણાં તે શું છે કંઈ સમજે છો?”

“વળી શું? એક રીતને આવકાર! તમે ધરમાં આવ્યા તેથી આવકાર દઈએ-બીજું શું?”

“કાંઈબી નહિ, ઓવારણાં તે કાંઈ આવકાર નથી! મારાં માતપિતાને તો ઓવારણાંની જગ્યાએ ચિકાર હતો, કેમજે ઓવારણાં લેવાં એટલે પીડા બલા હોતો લેતી; ‘મરું મરું’ બોલતાં ત્યજ અને કંઈ કાઢી લેતાં હોય તેમ હાથ ફેરવી પોતાને કપાળે હાથ દીએ અને અજાબજા હું લઉં ને તું સલામત રહે એમ છઠ્ઠે—એ શું આપણુ જરૂરેસ્તીઓને હાજે? અને તે બી આજનાં શીખેલાંઓને? કહી નહિ, એ તો તદ્દન અમરથો વડેમ છે,—જેઓ અંતરને તો હલકાં અને ઓછી કિંમતનાં ગણે તેઓ અંતર પાસે મરદાને ઓવારણાં લેવાડે!”

“અરે બાવા, તેમાં શું વળી? અંતરનાં જીવની શી કિંમત? અલંબત માટીકાને જ! ને માટીકાની અજાબજા અંતરને લેવીજ નેહએ,” દીનમાએ અચાવ કીધો.

“એમ છે?” હવે નાગજ બોલી, “હું તો કંઈ જાણું નહિ,—હું તો એટલું જ સમજું કે એ તો આવકાર દેવાનો એક દિન્દી રીત છે; કેમજે જ્યારે આપણા શાહનશાહ આ દેશમાં આવ્યા હતા ત્યારે પાંચસી બાનુઓએ આવકાર દેવાની એક રીત તરીકે ઓવારણાંને ગણ્યાં હતાં? પણ વારું હવે તે તો થયું, પણ દીનમાએ, તમે ખુશી થયાં કે નહિ? હું અદ-રાઈ તે તમને ગમ્યું કે નહિ? કે તમારી પહેલાં હું અદરાઈ ગઈ તેથી અંદેખાં પડ્યાં?”

“ઓવારી અંદેખાઈ! કાંઈ ભુકું હોય કે અંદેખાઈ કરે! હું બી લગભગ તો અદરાયલી છું જ—તું પેલા સાત હજાર તોલે તો લેને,—એક દહાડે બે લગન ચાલ!”

પણ વળી પાછો નાગજે સખત શબ્દોમાં એ વિચાર વખોડી કાઢ્યો અને દીનમા એને મુઠાં રાખ્યા: “અખરદાર, દીનમાએ! તમે એ પાપી કામમાં મારી મદદ મળી તો! જે સાત હજાર રૂપિયા મળે છે તેને કહીએ ચૌદામાં ઉભો રહી વેચા-કોઈ વધતાબી આપશે! ને, મારાં દીનમાએ, તમે જે પરણીને સખી થતા ચઢાતા હો તો એ અશર વાંદરાને પડતો મૂકી પેલા ગરીબ માસ્ટર સાથે પરણો, જીજો હું કેવી તમને નવાજું છું!”

“કયુલ, લે ચાલ, કયુલ! હું તો જાણું કે માસ્ટર મારા જેવી અજાણને કયૂલ નહિ કરશે.”

“કરશે—હું જાણું છું, તે તમારું દયાળુ દીલ જાણે છે, અને એમ જ માને છે કે તમે તેનાં મા વગરનાં અધ્યાને ચાહશો, પણ બી ચારો પોતાની ગરીબીને લીધે બોલતાં શરમાય છે.”...

૧. શાહનશાહ પંચમ જયોજી અને ૧૯૧૧માં આવ પધાર્યા ત્યારે મુંબઈના ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલ ગેજલદામાં આ પ્રમાણે બન્યું હતું.—તંત્રી

(૭)

લક્ષ્મી આગલી સાંજે શું બન્યું !

[મીનોએકર હવે ધરાત ઉપડી જવાની તૈયારીમાં પડ્યો. સ્ત્રીમરની પેસેજના પૈસા બરી દીધા. એને પોતાને માટે લગ્નની તૈયારી કરતાં વખત લાગ્યો નહિ; અને નાનું પાસે તો ધણું બરેલું છે તો હું એને બીજાં “ક-પકાં કરવા”નો ફોકટ ખરચ શા માટે ઉઠાઉં એમ કહેતો, પણ દોરતોની સમજાવતથી નાનું માટે લગ્નની ક્રિયામાં પહેરવા એક તંદુર સાદી પણ સુશોભિત સફેદ સાડી સાથનાં માત્ર એકનેડી કપડાં કરાવ્યાં તે જ. કેમકે પરણતી કન્યાને શેષાક તેના થનારા વર તરફથી આવશે નો-કરે એ પારસાઓમાં છુના કાળેના રેવાજ છે, એમાં જ નહિ પણ દરજનાના જરથોરતીઓમાં પણ તે ચાલ છે એમ તેણે જાણેલું હતું, ને કે ત્યાં “વરને વાજો ” કરવાનો હસવા સરખો ચાલ તો નથી.

એવામાં લગ્નની આગળી સાંજે મીરાબજી વકીલ એક બીજા હીન્દુ વકીલ મી. બાઈશંકરને લઈને નાનુંને બંગલે અમુત્તનું કામ છે કહી આવ્યા. મી. બાઈશંકરે એક સીધ કીધેલું પડ-બીડું નાનું આગળ ધણું ને બોલ્યા : “મર-હુમ શેડ ફરામજી મીનોએકરના ખાનગી કુકમ પ્રમાણે આ પડબીડું વગર ઉઘાડ્યે મી. સો-રામજી વકીલની સમક્ષ હું આપ ખાદ સાહે-બને આપના લગ્નના દિવસની એક સાંજ અગાઉ પહોંચાડું છું. ને લગ્ન નહિ થાય તો મરહુમના મરણને તેર મહિના થયાં તે દહાડે આપને પહોંચાડવાનો મને કુકમ હતો. ” નાનું બાઈશંકરને બીજા રૂમમાં બેસાડી આવી, અને પછી મોં પર જરા કચવાટ સાથે પેટું પક-બીડું બોલી માંહેનો કાકાશ્રીને કામળ પહેલાં વાંચ્યો તે આજ :

“...હું જે જમાનો ખાધેલ છુટો છું તે આજે આ લખતાં બી તારી સાથે

શરત માંડવા તૈયાર છું કે આ કામલ તું તારા લગ્નની એક સાંજ આગમચ વાંચીશ, કેમકે હું જાણું છું કે તારી સહબી બહાદુરી છતાં તું જ હારીશ!...હવે મારી દીકરી બધી ચુપી હશે કે એક સ્ત્રી સદા સ્વતંત્ર રહી શકે નહિ, પણ એક બસા ધુરુષ ઉપર આધાર રાખી તેનાં સુખ દુઃખની બાબત યથામા અને તેનાં બુદ્ધિની માતા યથામા જ તેતું ખરું સુખ અને કર્તવ્ય છે !

“જે એમ હોય તો, દીકરી, જેવું તારું માથું ઉઘડુંને મારી તરફ ને ! અને બોલ કે ‘કાકાશ્રી, તમે જ છતા’...”

“પણ—અરે ! ‘પણ’ વગરની તો દુનિયા જ નથી ! એટલે મને તેનો વિચાર રાખવો પડે છે, અને તેથી લખું છું કે—પણ જે તું આ કામળ મારા મરણને તેર મહિના થયા બાદ વાંચતી હોય, એટલે હું ખેટો પડ્યો હોઉં,—તું તારે લાપકનો ધણી મેળવી શકી નહિ હોય તો લે—આ પડબીડામાં જ એક બીજી ફાડીસોલ કરીને મૂકું છું—એથી પહેલી ફાડીસોલ ખોટી કરાઉં છું અને તે યદ જ ન હોય તેમ રદ થાય છે, અને બહાલી દીકરી, તુંને હું મારી બધી હોલત, કસી પણ સરત વગર, સુપરત કરું છું.

“માટે, મારી દીકરી, જે તું ધર છોડી જવા તૈયાર થયેલી હોય તો તારા માંસડા પોટલાં પાછાં છોડાવ, અને મારા ધણા ધણા આશિષ સાથે તારા બાપીકા પરમાં પૂર સુખ ચેનમાં રહીને ધણાં વર્ષે છવજે,—આ બધું તારું જ છે....”

[કાકાશ્રીએ ઉમેયું હતું કે ને તું ફાઈ સખસને પરણતા કખૂલ ચઈ હોય પણ તે ખરા પ્યારની લાગણી વના હોય તો “આ ધડીએ તારું કારજ તોડી નાખ ને તે ધણીને કહે કે ‘જાવો તમે ! મને તમારી મરજ રહી નથી !’ તેવા સખસની નાસીપાસી ટાળવા પણ

તેને કંઈ આપતી ના કેમકે જેઓ ઈરીના પૈસા જોઈ પરણવા આવે છે તેમને કશો સરપાવ થતો નથી,—તેમને તો ધડા જ મળવો જોઈએ...”

નાનું આ કાગલ વાંચી કુરેકે કુરેકે રડવા લાગી ! તે જોઈ સોરાબજી સમત્યા નહિ, ને ગભરાઈ જ ગયા, પણ નવી કોડીસીલ જોઈતે બોલ્યા કે “આ તદ્દન બરાબર છે, ‘પૈસા’ નું હવે કંઈ ચાલશે નહિ ! હું એનો નિઃશલ કરું છું, તમે બેરીફર રહો.” પણ નાનું કહેવા પડી કે એમ કંઈ કરવાનું નથી, હવે કંઈ હું મીનોચેહરને છોડવાની નથી, કરી ઝડપથી નવી કોડીસીલ ફાડી નાખી ને બોલી :

“લેવો ! હવે શું કહો છો ? કોડીસિલ છે કે કોડીમિલ નથી ? મારા બેહેસ્તી મુરખીના પૈસાની કું ધણીઆણી છું, અને કું સદા મારા વર મીનોચેહરની ઉપકારી રહીશ કે તેણે મને પરણીને મારા એ સંધી દોલત પર હા કાયમ રાખ્યો !”

પણ આ વાત મીનોચેહરના જાણવામાં આવી જ નહિ,—તે નહિ જાણે તેની નાનુંએ સોરાબજી વડીલને તાકીદ કીધી હતી...

ખીજે દીવસે મીનોચેહર અને નાનુંનાં લગ્ન પૂર ગંભીરાઈથી અને અઘ્રલ પસંદ રીતે થાણાની અગીઆરીમાં થયાં તે બધું જોઈત્યાં હાજર રહેલાંઓ ધણી ખુશી થયાં કે આ તે લગ્ન કરવાની ખરી રીત ! આ તે ખરા સંધારો !

બપોરના ખાણા પછી બધાને મળી બેઠીને મીનોચેહર-નાનુંની સાથે-ગોટરમાં મુખાષ્ટ રટીમર પર અંદરા ઉપડયો.]

(૮)

મુંબઈ જતાં રસ્તામાં

ગોટર પૂર ઝડપે દોડી. અને જનને થોડો વખત તદ્દન મુંગાં,—ચેતપોતાના વિચારમાં મશ્ગુલ-બેસી ગયાં.....

અતે નાનું બોલી, “જરા પહો બેસો તો ! તમ્હો મોં પર આવે છે,” (એટલે મીનોચેહરની જીભ ઉપડી):

“મને વિચાર આવે છે, મિસ મીનોનાનું ! કે તમે જે કાંઈ રીતે મારા મરણ પાદ મારી યાદગીરી રાખવા આહતાં હો તો મને ગમતાં કામમાં પૈસા ખરચશો ?”

“લગ્નને દહાડે મરણની વાત શી કરવાં વાડું ? તમારાં દીરાડોમાં હોય તો કહે કે અપચુકન નડે !” એમ કહી નાનુંએ તેનો હાથ ધર્યો.

“ત્યારે શીની વાત કરું ? તમને શું ગમે છે ?”

“લગ્નને દહાડે લગ્નની વાત, ખીજ સો !”

“લગ્નની વાતે કરિયે ? તમોને તમારાં લગ્ન ગમ્યાં કે એમ પ્રશ્ન ?”

“હા, પુછાતી ! વળી આપણાં લગ્નમાં ખાસ નવીન તત્વ હતું એટલે પ્રુઠાયખી,” તે બોલી.

“ગાયનમાં ચપલી લકિતથી તમને સારું લાગ્યું ?”

“ધણું જ, મારા પર ધણી ઉંડી અસર થઈ...મેં તો ધારેલું કે જેમ તેમ ચાર ચોખા છંટાવી લઈ હું તમારું નામ ધારણ કરી લઈશ એટલે થયું, પણ તમે જે રીતે લગ્ન ક્રિયા કરાવી તે રીતથી તો મારા પર એવી અસર થઈ છે કે મારી છાતી ભરાઈ આવે છે અને હું રડતું દયાવી શકતી નથી—”

“લગ્નને દહાડે રડાયું ? અપચુકન ન નડે ?” મીનોચેહર ટકાર કીધી.

“મને રડતું એમ આવે છે કે હું જેને એક સાધારણ-સાદું માનતી હતી તે તો ખુદના પવિત્ર કેળવાની સામે, દીનના દરમુરોની હજુરમાં, એક ગંભીર કોસ આપવા જેવું છે.”

“હા, છે, તે તમે જાણતાં નહિં હતો ?”

“ના, બા ! મારે મનથી તો એટલું જ હવું કે લોકો એક આગલથી ગોઠવી રાખેલા સાટાંને જાહેર કરવા માટે લગ્ન ક્રિયા કરે છે, અને તેમાં આમ સુખી થયો, ને તેમ સુખી થયો, એવા આશીર્વાદ ફક્ત છે, પણ આજે તો મેં જોયું કે એમાં ઘણું વધારે છે.”

“તમે ધાર્યા કરતાં વધારે, પણ હોયું જોઈએ તે જ, વધારે નહિ...”

[મિનોચેદર થોડી વાર ચાણાની ટેકડી-ઓ જોતો બેસી ઈરાનના પહાડોના દેખાવ વિશે બોલવા લાગ્યો. પણ નાગ્મની ધીરજ રહી નહિ અને બોલી-]

“મીનોચેદર ! શું તમે ધારે છે કે એ સાફ છે કે જે માણસ સાથે તમે લગ્નના ગાંઠથી બંધાયો તેની સાથે ગુજરવાનો ફક્ત એક કલાક રહ્યો છે ને તમે તેની જરા બી રીતરીત કીધા વગર બીજી બીજી બાબતો પર ટાહેલાં ચલાવો છો !”

“ઓ ! હું ઘણો દિલ્લોર છું,” મીનોચેદરે પોતાનું હંમેશનું ગુસ્સાપૂર્ણ અતાબ્યું, “તમને મારા બોલવાથી કંટાળો આવતો હોય તો હો ! હું મુજો બેઠું !”

“મુંગા બેસશો તો હું ચાલતી ગાડીએ કૂદી પડી મરી જઈશિ !” તે આંખમાં આંસુ લાવી ચીંદતી બોલી, “પરંપરા ને છુટાં પકવાનાં, તો શું આપણી પાસે આપણા લવિષ્ય વિશેની કંઈ જ વાતો નહિ કે મુંગા બેસીએ ?”

પણ મીનોચેદરને દબાયેલા જોઈ નાગ્મ પાછી નરમ પડી ગઈ...

“ઓ મીનોચેદર, હું માફ માંગું છું. હું તમારું દિલ દુખવવા નથી માંગતી, પણ મારું દિલ અતિ દુઃખી છે...મારા દિલમાં એવું દુઃખ લાગે છે કે જાણે કોઈના ખભા પર માથું નાંખી રહી પડું !”...

“ચાથી તમારું દિલ એટલું દુઃખી થયું છે !...”

“બસ આ લગ્નક્રિયાના ગંભીર શબ્દો-થી ! અરે મને ખતર નહિ કે લગ્નનો ખરો અર્થ શો છે ! હવે હું સમજી ! મને હવે ખતર પડી કે લગ્નથી અંધારું છુટા પડનારાં... જોડાંઓને કેવું લાગતું હશે !...એટલું તો મને કહીને જાણે કે એવી ગંભીર ક્રિયાથી ખુદાની હજુરમાં અંધારાને એક યથા પછી આપણે છુટાં પડીશું તો ખુદાના ગુનેહગાર તો નહિ થઈશું ?”

“નહિ, એમાં ગુનાહ નથી. મેં એક સારા કામને વાસ્તે મારું સુખ તમનું છે, તમે તે સારા કામમાં ભાગ લેવાને ખાતર તમારા સુખનો ભોગ આપ્યો છે, માટે ખુદા આપણી મનસ્વી જોઈ આપણને માફ કરશે.”

“માથે લીધેલો ફરજો નહિ બળવીએ તો પણ ?”

“બીજી વધારે મોટી-જન સેવાની ફરજો આપણે બળવીશું, તે બસ છે.”

[આ પ્રમાણે નાગ્મને કાંઈક કંઠી પાકી, મીનોચેદરે તેના મનનું કાંઈક સમાધાન કર્યું... એમ કરતાં તેઓ બંદર પર આવી પહોંચ્યાં...]

(૯).

[મીનોચેદરને વળાવી સ્ટીમર પરથી ઉતરતાં નાગ્મને બહુ ભારી લાગ્યું. સ્ટીમર ઉપડીને નાગ્મ મોટરમાં એકલી પડી રહતી ઘેર ગઈ. હવે તેનામાં ખરો ખ્યાર જાગી ચૂક્યો હતો અને તેની અસંત વેદના યથા લાગી, તે જુલવાને તે જનસેવાના કાર્યોમાં ગૂંધાઈ રહેતી.

ઈરાન પહોંચી મીનોચેદરે ત્યાંના રસીલા હેવાલ લેખી નાગ્મને રીઝવતો હતો, તેમાંથી નાગ્મ ઈરાનીઓ વિશે અને તેમના રીત-રીવાજો વિશે ઘણું નવું શીખી. આ હેવાલો ઉપરથી કર્તા (શ્રી પુતલીબાઈ)નું પોતાનું જોહલું વાંચન દેખાઈ આવે છે, અને તે આજે પણ વાંચતાં રસ પડે છે.

કેટલાક મહીના કેડે મીનાચેહરના કાગલો આવતા બંધ થયા અને નાગ્ન કીકરમંદ થઈ. ખચર કાઢતાં મીનાચેહર તાવથી હેરાન હોવાનું સાંભળ્યું, એટલામાં ૧૯૧૪માં ઇંગ્લંડ અને જર્મની વચ્ચે લડાઈ જાગી અને તેમાં ટર્કી જોશ્યાંથી ઇરાકમાં-ઇરાનની પાડોશમાં જ-લડાઈ આવી પહોંચી એટલે નાગ્નના દીલમાં ધારતી વધતી ગઈ. થોડુંકમાં જ ધાયલ યથેલા સૈનિકો હાંફુસ્તાન પાછા ફરતા થયા તેઓને માટે મુબારકમાં લેડો હાર્ડિંગ હોસ્પિટલ શરૂ થઈ તેમાં નાગ્ન નર્સ તરીકે મુક્ત સેવા કરવા જોશાઈ...એક દહાડે તેની નજર એક બેભાન પડેલા નવા દરદી પર પડતાં તે ચોંકી. તે તાવથી તફન ગગાઈને હાડપીંજર જેવો થઈ ગયો હતો, તેથી અને તેનાં લશ્કરી કપડાંને લીધે તે નક્કી ઝોળખી શકાયો નહિ. નાગ્ન એ તેના આંગપરથી ઉતારેલાં કપડાં શોધ્યાં તો તેમાં સુકરેહકુસ્તી હતી, અને તેના ગળ-વામાંથી કાગલના ટુકડાં મળ્યા તે પર મીનાચેહરના અક્ષર ઝોલખ્યાથી નાગ્નની પૂર્ણ આતરી થઈ. તે દરદીની સાંધવાર પેતે કરવાનું તેણે વડી નર્સ પાસે માંગી લીધું અને કારણ કહી દીધું કે એ મારો વર છે. આથી નાગ્ન તરફ ડાકટરો અને નર્સોની દીલસોજી થતી ઉજ્જરાઈ અને સૌ કોઈ તે દરદીને બચાવવા મથ્યાં. થોડી વારે તે જાનમાં આવ્યો ત્યારે નાગ્નને ઝોલખી ખુશી થયો. અને કેટલાક ચિંતાભર્યા દિવસો ગયા પછી મીનાચેહર ધીમે ધીમે સારો થયો, તેને નાગ્ન દેવલાલીના પોતાના બંગલામાં લઈ ગઈ. અને છતાં તેની શક્તિ વહેલી પાછી આવી.]

લગનનું ખર્ચ સાધક

હવે બન્નેએ તે ગયલા દુઃખી દિવસોની બંધી વાત એકમેકને કહી. બન્નેએ પોતપોતાની લાગણી કેમ છુપાવી અને કાં છુપાવી તે

એકમેકને જાહેર કીધું, અને નાગ્નએ ત્યારે પોતાના સુગંધી સુખડના કાગડામાંથી પોતાના લખેલા કાગલો (જે ટુકાણું એકસ ન હોવાથી એકલી શકાયો નહોતા તે) કાઢી મીનાચેહરને વંચાવ્યા ત્યારે તેની આંખમાંથી સતોષનાં આંસુ પડ્યાં. મીનાચેહર પણ એક ચામડાની કાથળા ઉઘાડી તેમાંથી થોડાક કાગલો અને પોતાની ખાનગી નોંધપોથી કાઢી નાગ્નને દેખાડી-વંચાવી, અને નાગ્ન વાંચતી ગઈ અને રહતી ગઈ અને આખરે બોલી:

“હા, હવે હું સમજી, લગ્નની મોતેજરી સમજી, પ્રીત વગરનું જીવન કેવું અને પ્રીતમય કેવું તેની સરખામણી થઈ. હવે હું મારા મુરબ્બી કાઢાજીનો મારો માટેનો ખરો ખાર અને ખરી કળજી પણ સમજી. તેઓ મને પરણાવવા માંગતા હતા તે શા માટે તે હું સમજી, અને કોઈ નાલાયકને પોતાની મરજીથી મારો હાથ આપી ન દેતાં, સદા મને કહેતા કે ‘તું કોઈ સારો લાયક જવાન ઉપર મહોબત ધરાવે તો હું તને પરણાવું’ તેની મતલબ હવે મને સમજ પડી.” એમ કહી જાણે કાઢાથી પાસે લાજર હોય તેમ પળેપળ તેમનો આભાર માનતી.

થોડાંક અઠવાડિયાં આવી રીતના અપાર સુખમાં ગાળવા બાદ બંન્ને વરસાદની વૃષ્ટિથી દેવલાલીમાં વિશેષ સરદી થઈ ત્યારે આ દંપતિ મુંગાં પાછાં ફર્યા, અને પોતાના ભગ્ય મકાનમાં રહેવા ગયાં, અને જતાંવાર નાગ્નએ બાંકુઓને તોકરોને, પાડપાડોશીઓને મીજ-બાની આપી, અને કેટલાંક સખાવતનાં કાર્યો જે કરવાનાં પડી રહ્યાં હતાં તે હાથ ધર્યાં એટલું જ નહિ, પણ મીનાચેહરને સાથે લઈને લેડો હાર્ડિંગ હોસ્પિટલમાં ફરી જવામાં અને ત્યાંના અથગત થોદાઓને સતોષ આપવામાં મોટી મોજ માનવા લાગી....

પૈસા ખ્યાર અને કર્તવ્ય

(પ્રકરણ છેલ્લું)

[જગદાદ્ બિટિયે લીધું તે બનાવની ખુશા-
રીમાં નાનું મીનોચેહેરે મેસોપોટમિયાથી
હાઈનું સંકટ ખમીને આવેલા સિપાઈઓને
ઝાસત આપી]

હવે જગદાદને માર્ગે ઈરાનમાં ચઢ
રિનના હમદીનોની હાથત ઉપર ધણી
હી અસર થશે, એમ મીનોચેહેરના દિલમાં
ત્રી આશા આવી છે:

“માટે લડાઈ પૂરી થતાં વાર ઈરાન
મારો જીવ આ નવી તકનો બનતો લાભ
તેવાનો મેં કરાવ કીધો છે, નાનું!” તે
ખોલે છે. ત્યાં કામ થઈ કરવાનું કંઈ રહ્યું
કે, જો ને, આજે જ મને વજદથી મારા એક
દાસ્તનો આ કાગળ મળ્યો છે. તે લખે છે
તે ખરું છે કે એ સહેર અને તેની આસપાસ
નાં ગામોમાં જરથોસ્તીઓની ૮૦૦૦ ની વસ્તી
છે, તેઓ બહુજ દરિયાવરમાં જીવન ગાળે છે.
ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણી આપવાની ૧૪ નિશાળો
કે... બધી શાળાઓમાં ૭૦૦થી વધારે શિષ્યો
તાલીમ લે છે, તેઓમાંના ધણી છોકરાઓ
પોતાના અભ્યાસ માટેની ચોપડીઓ પણ ખરીદ
કરી ચકતા નથી. એ ઉપરથી મારા દાસ્ત લખે
કે કે ‘હિંદુસ્થાનમાં બિટિય ન્યાયી રાજ્યના
સંરક્ષણમાં વસનારા સુખી પારસીઓ પોતાના
વજદમાં રહેનારા કાગળ હમદીન હાઈ જાહે-
નોને હંમેશાં કરતાં વધારે મદદ કરવાની ઉચ્ચ
પકડે તો તેઓ આગળ વધી શકે એમ છે.
ઉપકારના ઉત્તરો સહિત’ મને કહેવા દેશો કે
આપણા પરજીલું ઉદાર પારસીઓની મદદ
ઈરાનીઓને મળવાથી તેઓ હમણા સુધી
ઈરાનમાં ટકા ચક્યા છે; પારસી સખી શુદ્ધ-
રથોની સહાયતા તેમને નહિ મળત તો ઈરા-
નમાં જરથોસ્તીઓનું નામ નિશાન બાકી ન
રહેત!”

૧. ખોદાદાદ બો. સહસ્રો તા. ૫ મી ફેબ્રુ-
આરી ૧૯૧૭ ને આ પત્ર ઓબોધના અધિપતિ

આ સાંભળી નાનુંએ તે કાગળ મીનો-
ચેહેરના હાથમાંથી જોવા લીધો ત્યારે તેની
આંખો અસ્થિરી ભરાયલી હતી, તેથી જરા
અટકીને બોલી, “હા, હું જોજું છું કે ત્યાં
થઈ કામ કરવાનું પડ્યું છે, તે આપણે નહિ
કરીએ તો કોણ કરે? માટે જ થોડુંક પર
આપણાં લશ્માં મિત્ર મીસીસ કોલીએ તહે-
રાનમાં છોકરીઓની નિશાળ માટે રૂપીઆ
દસ હજાર કાઢી આપ્યા તે સાંભળી હું કેવી
ખુશ થઈ! પણ, મીનોચેહેર! એ તમારો
દાસ્ત કોણ છે? નામ તો ઈરાની છે, પણ
શું સુંદર ગુજરાતી અક્ષર છે! ને કેવું શુદ્ધ
ગુજરાતી લખ્યું છે કે મને મારા ગુજરાતીની
શરમ લાગે છે!”

“એ મી. રૂઝ ઈરાની જ છે, પણ
મુજબમાં ગુજરાતી એક જુદી ભાષા તરીકે
શીખી ગયા છે એટલે તે ચોખી ભાષા લખે
છે, જ્યારે હું કે આપણાં બીજાં પારસીઓ
ગુજરાતી છીખ્યા વિના કે માત્ર અધુરું
શીખી બોલીએ કે લખીએ છીએ; પણ ઉચ્ચ
અશુદ્ધ જોડણી લખતાં કે બોલતાં શરમાઈ
એ તેમ ગુજરાતીમાં કરતાં કેમ શર-
માતાં નહિ હોઈયું?”

“તમે જાણો છો ને, મીનોચેહેર! કે
આપણા વિદ્વાન મિત્ર મી. જમશેદજી દલાલ
તો કહે છે કે પારસીઓથી શુદ્ધ ગુજરાતી
બોલી કે લખી ચકાય જ નહિ! ૨ જો કે પોતે

ઉપર આ વાર્તાના સંબંધમાં જ આવેલા તેમાંથી
આ ઉદાહરણ છે. આ પર મળવા પછી થોડા જ
મહિનામાં ઉપલા જુવાન લખનારા ઈરાનમાં
ખૂન થવાની ખબર સાંભળી અમે બહુ દિલગીર
થયાં
—પુલકીઆદ.

૨. ૨૪ જાન્યુઆરી દલાલ વડોદરામાં વિધા-
યિકાનો ઉદ્ઘાટ તેઓએ “સમાલોચક”માં સાક્ષર શ્રી
અતિસુખાકર કમળાકર ત્રિવેદી દ્વારા “નિરુત્તિ
વિરોધ” નામક પુસ્તકનું અવલોકન કરેલું તેમાં
ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પારસીઓ માટે ઉચ્ચાર્યું હતું.

તો કેવું શુદ્ધ લખે છે ને બોલે છે ને!”

“હું એ મતને મળતો થઈ શકતો નથી, નાનં! અને તને બ્રાહ્મણ કડું છું કે જોઈએ તો હમણાં જ અને જોઈએ તો હું પાછો ધરિાન જઈં ત્યારે તું ગુજરાતી પર એક રટડી-અબાસા તરીકે મંડળે.”

“ખરી વાત! તમે ધરિાન. પાછા જવો ત્યારે!”

“એટલે, નાનં, તું મુંઢવેલાં મગિ છે? હવે મને ધરિાન જવાને શી અગત્ય છે? હવે તો મારા તાપ જતો રહ્યો!”

“હા, જીવર! હું ખુદનો આલાર માતું રેટલો થોડો કે તમે મારે નસીબે બચ્યા છો!” વળી નાનંની આંખ આંધુથી ભરાઈ ગઈ, તેથી તે જરા થોભી બોલી, “પણ તમે ધરિાન જાઓ તે આગળ હું તો ફારસી શીખવાની છું, ગુજરાતી નહિ-સમજ્યા?”

“નહિ સમજ્યો! તું ને અહિં ફારસીનું એટલું શું કામ?”

“અહિં નહિ, પણ ત્યાં—”

“એટલે?”

“એટલે કે જ્યાં તમે ત્યાં હું—હું હવે તમને ધરિાન જતા અટકાવીશ નહિ, બદલા જાન! તમારાં ખરી અગત્યનાં કામની વચ્ચે હું મારા પ્યાર આણીશ નહિ, પણ તમારી સાથે ત્યાં રહીશ, અને તમારાં કામમાં સહેજ પણ ભાગ લઈં છડું તો મારું જીવન એ બર્થ ગુમાવ્યું એમ મને અંતરમાં લાગ્યા નહિ કરશે.”

“એમ ના સમજ, નાનં! તે આજ સુધી પૂરતું કામું છે. તે તારા પૈસાનો દ્રવે કિમતી ઉપયોગ કીધો છે ને ધરિાનના મરી-બોના આશિષ મેળવ્યા છે તેનો હું માણું. ને તે જોઈ મારા દિલમાં કેવી ખુશી તો રહી છે!”

“પૈસા! પૈસા શી ચીજ છે? ને તે ખુદાએ મને સોંપ્યા તેથી મારા યથા કે? મને મારા ગુજરાન સારું તે કેટલા જોઈએ?”

અને જ્યાં હજારો કામ પડેલાં છે ને કેટલાં તો પૈસા વગર સમઠે છે ત્યાં હું મારા કહેવાતા પૈસાં લઈંને ખેસી રહું તો ખુદનો વિશ્વાસવાત નહિં કડું કે?...ને હું પૈસા આપીને જ સેવાની ફરજમાંથી છટકી જઈં કે? નહિ, નહિ, મીનોએહેર! તમારી તે ફરજ—તે મારી નહિં કે? મને અહિં બીનું શું કામ છે?...મારા પૈસાનો વહિવટ! તે કેટલું કામ? અને તેં પણ ખરાં તને મનનાં કામમાંથી છટકવાનું બહાનું જ!...”

“પણ, નાનં! મેં તને આગળ કહ્યું છે ને જે તારા જીવી જોએને માટે ધરિાન જવું થવું જોખમ બન્યું છે!”

“તો! તો! હવે તો મામલો સુધર્યો, ને નહિ સુધરે તો પણ આજ સુધી મીસીસ સાફકેસ ને મેઝમ ડીવલાફ્વા પોતપોતાના વર સાથે વરસો સુધી ત્યાં રહેતી તે શું હું જાણતી નથી કે? તેઓનાં ધરિાન વિષેનાં પ્રસ્તો તો તમે જ મને વાંચવા આપેલાં તે ભૂલી જાઓ છો કે? વળી ખ્રિસ્તી મીઈનરીઓ સાથે તેમની સ્ત્રીઓ ક્યાં ક્યાં જાય છે તે શું આપણે જાણતાં નથી? તો ‘મીનોએહેર મીઈનરી’ની બાપટી શું તેની સાથે જતાં રી જરી કે? ને ‘નાનં નાજુક’ નો એક-કામ પામરી કે?”

“બદાલી નાનં, તારા પ્યાર મને હરાવે છે—તારા સેવા કરવાનો કરાવ અને ઉત્સાહ મને હરખાવે છે. તને જે તારી ફરજ તારી આંખ સામે ઉભેલી દેખાતી હોય, તે બાબતમાં અંગત ધાસ્તીથી કે આંતર-આત્મા વિષેના આપણા સાધારણ વિચારોથી હું હવે તને અટકાવીશ નહિ. ખુદા આપણે ભેગા વતન સ્વીકારે!”

મીનોએહેર નાનંને ખરા સંતોષથી એક પવિત્ર સુખન કીધું, ને નાનંને લાગ્યું કે મારા લણીનો સંપૂર્ણ પ્રેમ-માનસિકજ નહિં પણ આત્મિક પ્રેમ—હું આજે આ પછી જ પહેલવહેલો પામી! [સમાપ્ત]

સ્વ. કેળુશરો કાબરાજી

જયંતીવિભાગ.

•

સાક્ષરોના લેખો, શતાબ્દીનો મેળાવડો મુંઝઈ શતાબ્દીનો મેળાવડો, કરાંચી મેળાવડામાં
ગવાયકાં ગાયનો વગેરે.

કેમળી જીવન રાતાળદી, તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨, મુંબઈ તથા કાંચીમાં ઉત્તરવાઈ હતી.

કેમળી જીવન રાતાળદી, તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨, મુંબઈ તથા કાંચીમાં ઉત્તરવાઈ હતી.

સદ્ગત મહાન પારસી લેખક અને મુદ્રારક

કેબુચરો નવરોઝ કાબરાજ

ખમ્બરદાર

ભારત દેશનો ગુજરાત પ્રાંત એક ખરેખર ભાગ્યવંત પ્રાંત છે, અને ગુજરાતી સમાજ પણ એક મહાન વિશિષ્ટ સમાજ છે. ગુજરાતી એટલે ગુજરાત કાઠિયાવાડ ને કચ્છના વેદધર્મી દિન્દુઓ જ નહીં, પણ જૂનો, મુસ્લિમો, પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ વગેરે અનેક જુદા જુદા ધર્મ ને આચાર પાળતી અન્ય પ્રજાવશાળી કેમો પણ છે. ગુજરાતની આધુનિક સંસ્કૃતિને ખીણવવામાં ને માત્ર ગુજરાતને જ નહીં પણ આખા ભારતદેશને ભર દુનિયામાં દીપ્તો અને આગળ પડતો કરવામાં એ સર્વ કામનો હાથ છે. શ્રીકૃષ્ણની સમ્માન્ય એ જ ગુજરાત હોવા ઉપરાંત તેણે હેમચંદ્ર આચાર્ય જેવા ત્રિકાલતાની મહાપણિન સાધુ, દયાનંદ સરસ્વતી, મહાત્મા ગાંધીજી, દાદાભાઈ નવરોઝ, સર ફિરાકદાસ મહેતા, સર જમશેદજી હજીભાઈ, જમશેદજી તાતા, બહેરામજી મલજારી, કેબુચરો કાબરાજ, નામદાર આગાખાન, સર ઇલાહીચ રહીમપુસ્તા, મહમદઅલી ઝીણા, મહાન ભક્ત અનંતર સાહેબ જેવા અનેક નરવીરશાઓ પેદા કીધા છે. ગુજરાતની કીર્તિ તે માત્ર દિન્દુઓની જ નહીં, પણ પારસીઓ, મુસ્લિમો વગેરે સર્વ કામોનો છે. એ કીર્તિને વધારવામાં એ સૌએ પોતાનો કિંમતી ફાળો આપ્યો છે.

ઈસવી ઐગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતની તમામ કેમો પર પોતાના લેખોથી અને નેતૃત્વથી ને થોડા ગુજરાતીઓ અમર નામ મૂકી ગયા છે. તેમાંના એક સર્વમથ કેબુચરો નવરોઝ કાબરાજ પણ છે. ને વેળાએ ગુજરાતની તમામ કેમોમાં જનવાણી સંસારની અનેક માઠી ફિક્કો ચાલુ હતી, ને વેળાએ પુરુષોમાં પણ કેળવણીનો પ્રચાર બહુ જ થોડો હતો અને ઓછો તો અનેક અંતરાયો અને પટાંતરોથી સમાજમાં બહાર પણ આવી શકતી નહોતી, ને વેળાએ દેશાસિમાનની લાગણી અતિમંદ હતી, અરે ને વેળાએ સાદિત્યનો ને વિવાસપાદનનો શોખ જનસમાજના પૂરા બે ટકામાં પણ નહોતો, તે વેળાએ યુવકોમાં ને મુસિક્ષિત ગુજરાતીઓ સમાજના દિતાર્યો પોતાના તનમનથી શ્રમ લેવા બહાર પડ્યા હતા, તેમાં સ્વ. કેબુચરો કાબરાજનું સ્થાન મોખરે જ હતું. કવિ નર્મદાચંકર, કરસનદાસ મહજન, નાનાભાઈ દરિદાસ વગેરે દિન્દુ સુધારો સાથે દાદાભાઈ નવરોઝ, નવરોઝ ફરુદુનજી, સોરાબજી બંજાલી, બહેરામજી મર્જબાન, ખરોદેશજી રૂતમજી કામા, અને બીજા બહુ પારસી મુદ્રારો સાથે કેબુચરો કાબરાજ પણ આગળ પડતા હતા.

સામાન્ય સમાજની રમરમચકિત ઘણી વેળાએ ટૂંકી હોય છે. "સાંઈ ગયા ને સાંઈની શરમ સાથે કોલા ગયા" તેવું સમાજમાં અને છે. આજે વિદ્યા, જ્ઞાન અને કેળવણી આદર્શ વધ્યાં છે, સંસારની અનેક માઠી ફિક્કો હાથાઈ ગઈ છે, નાતખતની અનેક

માંથી, અજ્ઞાનમાંથી, ગુલામીમાંથી સમાજને મુક્ત કરવા જે નરવીરો જીવનભર અનેક વિશેષોનો સામનો કરીને પોતાથી બનતું કરી ગયા છે, તે સૌના સ્મરણ આજાર સાથે તાજાં રાખવાની સમાજની ફરજ છે.

આજનો યુવાન સાહિત્યકાર લાગ્યે જ જાણતો હશે કે મુંબઈમાં અને ગુજરાતમાં ૨૯. કેપુશરો કાજરાજીનું નામ એક શક્તિ સમાન હતું. કાજરાજી એક મહાન દેશી વત્તા-માનપત્રકાર ઉપરાંત સમય લેખક, નાટકકર્તા, નવલકથાકાર, સંગીતકાર, વ્યાખ્યાતા અને પ્રખર સુધારક હતા. કરસનદાસ મૂળજીએ પ્રથમ પ્રગટ કરેલા સાપ્તાહિક "રાસ્ત ગોક્તાર"ના સને ૧૮૬૭ થી સને ૧૯૦૨ સુધી, તેમજ પ્રખ્યાત જુનામાં જુના સ્ત્રીમાસિક "સ્ત્રીભોધ"ના સને ૧૮૬૩થી સને ૧૯૦૪ સુધી, એમના મરણ પર્વત, કાજરાજી તંત્રી હતા. એમના બધા લેખો એકઠા કરીને છપાવાય તો હજારો પૃષ્ઠોના અનેક ગ્રંથો થાય. આપણો આજનો સાહિત્યકાર જાણીને વિરમય પામશે કે કાજરાજીએ પોતાના વર્તમાનપત્ર અને માસિકના તંત્રીપદ હેઠળ જે આલુ લેખો લખવાના હતા તે ઉપરાંત એક કઠન ઉપર નાટકો અને વિશેષ મોટી મોટી નવલકથાઓ પણ લખી છે. એ નાટકો અને નવલકથાઓ એમના જમાનાના તમામ હિંદુ પારસી ને મુસ્લિમ સમાજોમાં ધણી લોકપ્રિય હતી, ને આજે પણ તે બહુ હિંદુ કુટુંબોમાં વંચાય છે. આ નવલકથાઓ જાણીતી અંગ્રેજી નવલકથાઓ પરથી રૂપાંતર કરીને લખાઈ હતી, પણ તે એવા સચોટ રૂપાંતર હતા કે તે પારસી સંસ્કારને આપાદ લાગુ પડે તેવા હતા. માત્ર મૂળનું બોધન જ રાખીને તેના પાયા પર પોતાની કળા અને વિચારશક્તિના બળથી તે જાણે નવી જ કૃતિ ખડી કરતા. હજી આજે પણ એ નવલકથાઓ વાંચવા જેવી છે, અને હું મારા હિંદુ સાહિત્યપ્રેમીઓને વિનંતિ કરું છું કે એમની થોડી પણ નવલકથાઓ—'દારા-શાના', 'દુષ્પ્રિયારી બચુ', 'ગૃહી ગરીબ', 'મીઠી મીઠી', 'બોલો દોલો' વગેરે—તેઓ વાંચે તો તેમાંથી તેમને કળાના કેટલાક આકર્ષક રંગ મળી આવશે અને ચિત્રવિચિત્ર મનુષ્ય સ્વભાવનાં અનેક ચિત્રો તેમાંથી તેઓ મેળવી શકશે.

એવા મહાન લેખક કેપુશરો કાજરાજીને જન્મ તા. ૨૧ મી એપ્રિલ અને ૧૮૮૪ને દિને થયો હતો, એટલે આ વર્ષની આવતી તા. ૨૧ મી એપ્રિલે એ જન્મની શતાબ્દી પૂરી થશે. કાજરાજીને મરણ પામ્યાને ૩૮ વર્ષ થઈ ગયાં છે, (તા. ૨૫ એપ્રિલ, ૧૯૦૪), પણ પારસી સમાજ એમને ભૂલ્યા નથી. અને એમના જન્મને હવે સો વર્ષ પૂરાં થશે તે વેળાએ એમની જયંતિ ઉજવવાની સૂચના પણ પારસી પત્રોમાં થઈ છે. ગુજરાતી-ઓએ એટલે ગુજરાતની બધી જામેએ કરસનદાસ મૂળજીની, રણછોડભાઈ ઉદયરામની, કવિ નર્મદાશંકરની એમ ગઈ સહીસ આપણા મહાન ગુજરાતીઓની જયંતિ ઉજવી છે. સાહિત્યમાં તો નાતમતરો કરી બેઠે નથી ને હોવા ન જ નોંધએ. મારી સૂચના છે કે ૨૯. કેપુશરો કાજરાજીની શતાબ્દી ઉજવવા ગુજરાતના સાહિત્યકારો ને સુધારક મંડળો જલદીથી પ્રયત્ન કરે, પારસી વર્તમાન પત્રો પારસી લેખક મંડળ તથા પારસીઓનાં

કેપુશરો નવરોજી કાખરાજી

(જન્મકાળ ૨૧-૮-૧૮૪૨ થી ૨૫-૪-૧૯૦૪)

(એમની શતાબ્દી વખતે એક આંકો પરિચય)

લેખક:—ડૉઃ એચ જહાંગીર તારાપોરવાળા, પીએચ. ડી.

જૂના કાળમાં લાપાસેદ નહોતા

પારસી ગુજરાતી સાહિત્ય એક રીતે કહીએ તો ઇસવીસનની ૧૬ મી સદીથી જ લખાયેલું છે. તે આગળ પણ ૧૭ મી સદીમાં ખેહેરામ લખમીધર નામે લેખકનાં નામાંઓ જણાયેલાં છે. અને સર્વથી પુરાતન ગુજરાતી ભાષાના નમૂનાઓ જે આજે આપણને જડે છે, તેમાં જરથોસ્તી ધર્મગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદો પણ ગણવા જોઈએ. એમાંથી ઇ. સ. ની ૧૪ મી તથા ૧૫ મી સદીમાં પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષાનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે. ધારવા મેળે એજ પ્રકારની ભાષા ગુજરાતનાં સર્વ વતનીઓ બોલતા હતા. પારસી ગુજરાતી, હિંદુ ગુજરાતી તથા થોડાંક વર્ષોથી જુદી પડતી મુસલમાન ગુજરાતી એ કિસમના વિભાગો આપણે એગણીસમી સદીથી જ જોઈશું, એવા વિભાગો પડવાનું કારણ તપાસવાનું અત્યારે આ લેખમાં અરથાને ગણાય, છતાં તેના પરિણામે પારસી કોમનાં “શીખેશાં ભણેલાંઓ” રફતે રફતે ગુજરાતના આજના સાહિત્યથી મોટા ભાગે લગભગ અણખણ રહ્યાં છે. ખાસ કરી આપણી પારસી કોમ એક પ્રકારે ગુજરાતી તરફ એકદમ બેદરકાર બની ગઈ છે. ઘરમાં લારોભાર અંગ્રેજીથી મિશ્રિત ગુજરાતી બોલવું અને કદાચ થોડાંક વર્તમાનપત્રો વાંચવાં એટલામાં જ

મળે છે કે જે પારસી હોય તે કદીએ શુદ્ધ ગુજરાતી લખી યા બોલી શકે નહીં. આપણી પોતાનીજ બેદરકારી આ હાલત માટે જવાબદાર છે, અને વધુ અસુસાકારક તો એ છે જે આપણા પોતાના પારસી લેખકોને પણ આપણી કોમે વિસારી મૂક્યા છે.

કાખરાજીની શતાબ્દી

પારસીઓમાં ગુજરાતી ભાષામાં અસરકારક અને સુંદર સિદ્ધ ભાષામાં લખનારા અલગત થોડાજ છે. તેઓમાં કેપુશરો કાખરાજી જીંચું સ્થાન લે છે. બધાંકે મઘ લેખકોમાં સર્વથી પહેલું સ્થાન એમનું ગણાય. મને યાદ છે જે મારાં વિદ્યાર્થી જીવન દરમિયાન મેં એમનાં ઘણાંક લખાણો હોશિ હોશિ વાંચેલાં. કમનસીબે બધાં મારાથી ન જ વચાયાં અને પાછળથી ખાસ અભ્યાસને માટે એમનાં પુસ્તકો વાંચવા ઇચ્છા થઈ, ત્યારે માત્ર પાંચેક મોટી વાર્તાઓ અને ફસ નાટકો મને વાંચવા મળ્યાં; પણ એટલામાંજ એમણે જન્મભણેલું સાહિત્ય સમાઈ જતું નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે. આ પ્રકારનાં સંકુચિત વાંચનને કારણે મારું આ લખાણ કંઈક અણુરૂ લેખાય. છતાં આપણી કોમના સર્વોત્તમ ગુજરાતી લેખકની આ શતાબ્દી સમયે એમના એક વખાણનાર તરીકે મારે કંઈક તો લખવું ધટે.

ધ્યાન એવે છે તે એ ને એમની વાર્તાઓ તથા નાટકોમાં ધણીક વાર મુખ્ય વસ્તુ (plot) અમૈશ પરથી હોય છતાં તેનું રૂપાંતર એટલી તો કુશળતાથી કરેલું હોય છે જે સાધારણ વાંચનાર એમજ ધારે કે બધું લેખકની પોતાની કલ્પનાનું પરિણામ છે. અમૈશ સંસાર તથા સંસ્કૃતિ વર્ણવતી એક અમૈશ વાર્તા (novel) ને લઈને તેને પારસી સંસારને તથા આ દેશના આચાર-વિચારોને અનુસરતી બનાવવી એ સાધારણ લેખક કરી શકે નહીં. અને એવાં રૂપાંતર છતાં તેમાં રસ (interest) ની જરાએ ક્ષાંત થવા ન પામે એવા લેખક ધણા જ યોગ્ય હોય છે. એવી અદ્ભુત શક્તિ કેપ્તુશરો કાબરાજી ધરાવતા હતા.

એમની “કુખિયારી બચુ” એ તે સમયની ગુજરાતી જનતાનાં હૈયાં હચમચાવી મેંઘ્યાં હતાં. અમૈશ સાહિત્યને જાણકાર જ એનું મૂળ પારખી શકે છે. કારણ કે આખી વાર્તાને ફક્ત પારસી સંસારના પ્રતિબિંબ જેવી બનાવી હતી. એ જ પ્રકારની વાર્તા “ભોલો દોલો” છે; મેં પોતે બચપણમાં અત્યંત આનંદપૂર્વક આ વાર્તા વાંચેલી અને આજે પણ એ વાર્તા મને પ્રિય છે. એ પહેલી વાંચ્યા પછી દસેક વર્ષે મેં મૂળ અમૈશ વાર્તા Handy Andy વાંચેલી અને તે વખતે મને થયું જે મૂળ લેખક કરતાં કેપ્તુશરોનું રૂપાંતર ધણું ચઢિયાતું લેખાય. આજે પણ મારા મતમાં ફેર પડ્યો નથી. એવો જ એક ત્રીજો લેખલો—“નિન્દાખાતું.” જે જ માસ પર મેં “નિન્દાખાતું” વાંચી તુરત પછી તેનું મૂળ The School for Scandal વાંચ્યું—એમાં પણ કેપ્તુશરો કાબરાજીની લેખક તરીકેની ખૂબી તરી આવે છે. આપણા સંસારને અને આપણી રહેણીકરણને બધ-બેસતું થાય એ પ્રકારે વસ્તુ ગોઠવાય તો જ

લેખકની ખૂબી ગણાય. અંદર એક પણ પ્રસંગ એવો ન હોય જે આપણા મનને ખટકે. “નિન્દાખાતું”માં એવું જરાયે નથી. બધું એક વાક્ય પણ એવું શોષ્યું મજાશે નહિ જે આપણા સંસારને અણજુગતું હોય.

ઉત્તમ નાટકકાર

પણ કેપ્તુશરો કાબરાજીની વાર્તાઓ તથા તેમનાં નાટકો બધા જ આ પ્રમાણે ખીજ લેખકોનાં લખાણોનાં રૂપાંતરો નથી, ધણીક સ્વતંત્ર કલ્પનામાંથી ઉપજાવેલાં છે, જેવાં કે એમનાં શાહનામાનાં નાટકો. “શાહનામા” માંથી એમણે માત્ર એક આખ્યાન લીધેલું અને તેને એવે પ્રકારે શણગારીને નાટકનું રૂપ આપ્યું છે જે આપણે જાણે મુગ્ધ બની જઈએ. મારાં વાંચેલાં એવાં ત્રણ નાટકોમાં હું અમરયાન “જેમન અને મનીજેદ”ને આપું. એ હું ધારું છું ત્યાં સુધી કાબરાજીનું પ્રથમ નાટક હતું. એનો દીખાડો (મે, ૧૮૯૬ માં લખાયેલો) વાંચ્યા અને મનન કરવા યોગ્ય છે. “એક સારા નાટકમાં શું શું જોઈએ?” એ વિષય પર દીખાડો લખાયો છે અને નાટક પ્રગટ્યવનમાં શો ભાગ ભજવે છે તે પર મનનીય વિચારો દર્શાવ્યા છે. એ સંબંધિયાદ રાખવું જે તે સમય ગુજરાતી નાટકની અપેક્ષાઓ હતા. સ્વ. રણછોડભાઈ આ સમયે ગુજરાતી નાટકને ઉચ્ચ પદે લાવવા મથી રહેલા હતા. એને સમયે કેપ્તુશરો કાબરાજીએ જાડું જ સંગીન સહકાર આપ્યો. એ બંને ઇષ્ટ મિત્રો હતા. કેપ્તુશરોએ પોતાનું એક નાટક—“નંદાખીસી”—પોતાના બે ઇષ્ટ હિન્દુ મિત્રોને અર્પણ કર્યું છે. એનું “અર્પણ” ઉતારી લેવા યોગ્ય છે:

“મારા સ્નેહી મિત્રો રા. રા. મનઃસુખરામ સ્વરામ તથા રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, જેઓના લાંબા સ્નેહસંબંધોમાં મારા સરખા એક લખનારને લેખન શીખવાનો લાભ મળ્યો છે. તેઓને ગુજરાતીના

મારા જ્ઞાનસુધારાના સ્મરણમાં આ ન્હાનો નાટક-ગ્રંથ આદરયુક્ત અર્પણ કરું છું.”

આ સુંદર ગ્રંથાર્પણમાં કેપ્રુશરોની પોતાના મિત્રો તરફની જોડો લાગણી અને પોને કેટલા આજ કાલની કોમ કોમ વચ્ચેની કડવાશથી મોકળા હતા તે દેખાડે છે.

ભાષાશક્તિ

કેપ્રુશરો કાખરાજીની ભાષાશૈલી સરળ તથા સુંદર છે. આજના ગુજરાતી પર જોટલે અંશે અંગ્રેજીની છાયા પડી છે તે કેપ્રુશરોમાં દેખાતી નથી. એમનાં પહેલાં નાટકો ફારસી “શાહનામા” પરથી લીધેલાં એટલે તેમાં ફારસીની અસર દેખાય તે કુદરતી ગણાય, છતાંય ગુજરાતી ભાષા સરળ વહેતી જાય છે. જોડણીની દૃષ્ટિએ કોઈક આજકાલના શાસ્ત્રને કાંઈક અણગમે થાય ગણે, પરંતુ તે સમયે ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો જોડણીકારો છપાયો ન હતો, પણ જોડણીમાં એ સુધારો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એમનાં પાછળનાં નાટકોમાં તથા વાર્તાઓમાં જોડણીની શુદ્ધતા પર કેપ્રુશરોએ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. કેટલોકવાર તો એ મણે શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો મળે છે, અને કોઈ પણ સંસ્કૃત જાણકાર સાક્ષરને શોભે તેવું સુંદર ગુજરાતી લખ્યું છે. આ સંબંધે એક રમુજી વાન યાદ આવે છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાની “કાયમંડ જુગીલી” નો અવસર હતો. અને કાખરાજીના અઠવાડિક “રાસ ગોસ્તાર” માં તેને લગતાં લખાણો આવતાં. તેમાં એ લખેલાં “કાયમંડ જુગીલી”

ન લખતાં “લીરક મહોત્સવ” લખતા. મારા સ્વર્ગવાસી મામાશ્રી આથી જાણી જાણતા કે “આ શું કાણું લાંગી જાય તેવું લખે છે? સમજાવું જી નથી ને બોલાવું જી નથી!”

સત્યપ્રિય સેવક

કેપ્રુશરો કાખરાજીએ આ સંસારનો ફેરો સફળ કર્યો. નિઃસર સંસાર સુધારક અને સત્યપ્રિય સેવક તરીકે કોઈની પણ દરકાર કર્યા વિના, સ્મૃતિ કે નિન્દાની પરવા કર્યા વિના, પોતાને જે સત્ય લાગ્યું તેને વળગી રહ્યા. તેમ કરતાં એમને ધણું ખમવું પડેલું, એમના ધણા વેરીઓ થયેલા, એમની સામે ધણા મુક્દમાઓ જિલા થયેલા, અને અનેક પ્રકારની મુસોબતોનો સામનો કરવો પડેલો. એ કેટલોક વાર હાર્યા હશે, પણ સિંહની પેઠે ત્યારે પણ સામે મુખે ખડા રહ્યા અને વેરીઓના પણ માનના પાત્ર બન્યા. સમર્થ લેખક હતા એટલીજ ખ્યાતિ એમને પૂરતી હતી, પણ જાહેર જીંદગીમાં પોતાના સિદ્ધિતોને કર્યા વિના વળગી રહેવું અને તેને ખાતર ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તે ખુશીથી આપવો અને કદી પણ પીછે-હઠ કરવી નહિ, એવું શૌર્ય અને એવી સત્યપરાયણતા કેપ્રુશરો કાખરાજી જેવા વીરલાઓજ કરી શકે.

• એવા વીર પ્રુથ્વિ સ્મરણ કરી આપણે પણ ભાગ્યશાળી થઈએ.

પુના, તા. ૨૪-૭-૧૯૪૨

(ગુજરાતી, મુઅર્. તા. ૧૬-૮-૧૯૪૨)

મારા સ્વર્ગવાસી મિત્રને

“ [નિરૂપણ:—રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામનું લોકપ્રિય નામ ગુર્જર વાંચકશ્રદ્ધથી અજાણ્યું નથી. એમની સાહિત્ય-કૌતિ અખંડ તેજથી અગ્રણી રહી છે. નાટક, કથા, ટીકા, પિંગળ આદિ વિદતાભાર્યા અઢી ડઝન ત્રણથી ગુર્જર સાહિત્યની જે ઉત્તમ સેવા આ વિદ્વાન ગૃહસ્થે કીધી છે તે માટે ગુર્જર પ્રજા એમની બહુ આભારી છે. મહુમ મી. કાખરાણની સાથે રા. રા. રણછોડભાઈને નિર્મળ મિત્રભાવ હતો, અને એ બન્ને-પ્રસિદ્ધ લેખકો ન્હાનપણથી એક બીજાના વખાણનાર હતા. એવી લાંબા કાળની અખંડ મિત્રતાનો સળગ સાક્ષી આ નિર્મળ ઉભરા અને લાગણીઓથી ભરેલું એમનું કાવ્ય છે. રાજ્યકાષ્ટનો ભાર વહન કરતા છતાં એ વિદ્વાન ગૃહસ્થે મિત્ર પ્રતિભા પોતાનો જે ધર્મ બળગ્યો છે તે એમને બહુ માનદાયક છે. આ કાવ્ય તેના સરળ ઉભરા માટે બહુ રસમય લાગે છે. એમાં મી. કાખરાણના છવનનો ઇતિહાસ હુંકમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે કાનરાયો છે, અને રા. રા. રણછોડભાઈ મી. કાખરાણની જિંદગીના કેવા ખારિક અભ્યાસી છે તે તથા તેમની “સ્નેહ-પ્રદર્શક મુદ્રા” એમના “સ્નેહિ હૃદય” માં કવી “સદા વિરાજ” રહેલી છે તે સર્વ જોતાં આપણે એ વિદ્વાન લેખક પ્રતિ માનપૂર્વક નજરથી નિહાળીએ છીએ.

—તંત્રી, “કાખરાણ સ્મૃતિ”]*

x x x x

[સંવેદ્ય એકત્રીશ]

ધાર્મિક જનનું મરણ યાવ તે	મરણ નહિ પણ શાન્તિ મનાય,	
પાછળનાને દુઃખરૂપ લાગે,	જનારને સુખ સાધન યાવ;	
ત્યારે ખેદ ન કરવો ઝાઝો,	ત્રેય સાધના જેમ સંધાય	
તેમ સાધીને સુખ માનવું,	ઉત્તમ એવી રીતિ ગંજીયા.	૪
x x x x		
જ્યોતિઃજ્યોતિમાં મળી જવાથી	જ્યોતિરૂપ બન્યા જે આપ,	
જન્મ મરણનો ફેરો ટળિયો,	શુભ કરણીનો એજ પ્રતાપ;	
આમ બનેલું હશે, ભાઈ! તો	ટલ્યો સ્નેહી સૌને સંતાપ,	
અમ કેરી પણ એવી ઇચ્છા,	ઐક્ય પામવા જપિયે ગપ.	૧
જ્ઞાન અને અનુભવની સાથે,	ઓળખ પડતો ધરી આકાર,	
જો વિચરતા હો, વીરા, તો	જુવો સ્નેહી જ્યાં જ્યાં સાકાર;	
ખાતે ખોળો, જણવો જગમાં	જે નિપજિયા વિવિધ પ્રકાર,	
દેશદાઝ દિગ્માં દાખીને,	સાધો સાધન જે સુખકાર.	૭

* “કાખરાણ-સ્મૃતિ”—તંત્રી પે. બ. તારાપોર ૧૯૦૫.

[આ કવિતામાં આવેલી જૂદી જૂદી કશીએની નીચલી ટીકા રા. રણછોડભાઈએ પોતે જ કીધી છે અને તેમાંના કેટલેક અવિહાસિક વૃત્તાંત ભણવા જેવા છે. તંત્રી.]

૭. જે તમારી પરમાત્મા સાથે એકતાન થઈ હોય અને તમે ઓળખાઓ એવો તમારો દે ધારણ કરીને તમે બીજા દુનિયામાં વિચરતા હો, તો તમારા સ્નેહિયો, તમારી જેઠ જ દેહ ધારણ કરીને હોય તેને ખોળી કહોશો, અને આ પૃથ્વી ઉપર નાના પ્રકારના બનાવ બનેલા તમારા જીવામાં હોય તેનું વર્ણન કરી બતાવો, અને આપણા દેશની દાઝ દીલમાં રાખીને જે સુખતાં સાધન તેની સાધના કરો.

ચડતી પડતી સોની ધાતી, અનુસંગે એ નિયમ અપાર,
કહો નિયંતા સગિપ યદને “સુખનો ઘો” સોંપી ભંડાર.”
વીતી બહુ રીતિ ઉણટાતાં, કશે ન કાંડયો સારો સાર,
‘સહાય થાને સ્વામિ હાવાં’ એમ વીનવો વારંવાર. ૮
‘વારો આપો વારે ચડીને, તારો જી, તારણ દેનાર,’
એમ મળી સૌ પ્રભુ પ્રાર્થના કરો, કરણ ધરશે કિરતાર.
ને નહિ પ્રભુની સાંચ થશે તો અવની અટવાશેજ અપાર,
મરકોને રણ યુદ્ધ મચે છે, માર ઉપર વળો તેનો માર. ૯
લોભ પાપનું મૂળ, તોય પણ લાભે લાખો કતલ કરાય,
ચોભ ન પળ પણ એક કરે વળી, લે લેનો માંડયો અન્યાય;
લઈ લે છે નગ્નનાનું જે તે, એ કા’ના ઘરનો છે ન્યાય,
એનો આરો ત્યારે આવે, ખાળે પ્રભુ ત્યારેજ ખળાય. ૧૦
એક કાજ આ અવની ઉપર, કેવા કેર જને બહુ વાર,
ધાણુ વળે લાખો લોકોનો, તોપણ દિલમાં નહિ દરકાર;
સ્વાય ખોટો સાધી લેવા ખુન કરાવે કોટી હગ્ગર,
અવનીમાં અન્યાય અતિશય, તેનો કા ન મળે પૂછનાર. ૧૧

x

x

x

x

કેપુશરો ! કયી વસુધા વસિયા ? ભૂપરના તજ દધને ભોગ,
આજ યમું છે વર્ષ તોય પણ, તાળે સોને તુજ વિધોગ;
ઉતાવળ શા માટે કીધી ? શ્વેા થોળે છે હવણું યોગ ?
તે જાણું તો “ઠીક કરજુ” કહું, નહિ તો લેવો તો નહિ ભોગ. ૧૩

[૧. નિયમમાં રાખનાર, ઈશ્વર.]

૮. આ જગતમાં સર્વેની ચડતી પડતી થાય છે. અમારી સારી રીતિ ઉણટાજી જવાથી અમને
નાના પ્રકારની પત્થણી થઈ છે. આમારો હવે વારો આવ્યો તો સુખનો ભંડાર અમને સોંપી, એવી,
કેપુશરો ! તમે યરજનહારની પાસે જઈને અરજ કરો. તેની પ્રાર્થના કરો કે અહો પ્રભુ, જે તમે
સહાય થશો નહિ તો આખી પૃથ્વી અટવાઈ જશે; કેમકે નાના પ્રકારનાં યુદ્ધ અને મરકોનો માર
ઉપર માર ચાલી રહ્યો છે.

૯-૧૦-૧૧. આ પૃથ્વીના પ્રાણિયોના લોભનો પાર નથી. તેમના લોભને લીધે નિરપરાધી
લાખો પ્રાણિયો કતલ થઈ જાય છે. તેમણે તો જે આવે તે લઈ લેવાનો જ વેપાર માંડ્યો છે. પ્રભુ !
આવી રીતે તું ખાજશે તો જ ખજશે. જોતાનો સ્વાય સાધવાને કરોડો માણસનાં ખુન કરાવે છે
તેને કોઈ પૂછનાર નથી. અન્યાય બહુ ચાલે છે. લોક કડાં કૃત્ય બહુ કરે છે અને મરીને પાછા ફરી
ફરી અવતરીને અટવાયાં કરે છે. આવા મામલામાં જે કસોટીમાં આજી ઉતરીને આસ્થા જાય છે તેને
માટે શોક નથી.

૧૩. કેપુશરો ! તમે આ પૃથ્વીના લોભ તજને ખીજી કઈ પૃથ્વી ઉપર વસ્યા છે, ત્યાં શી મોજના
ખારી છે તે ને કહો તો અને હું જાણું તો “ઠીક કરજુ” એમ કહું. જો, એમ ન હોય ત્યારે તો
તમારે ભોગ લેવો ન હોતો.

- જેની સાથે સામિલ રહીને તંત્રી કરું કીધું કામ,
 બેટયા તે બાઈ કરશનેછ, શોધી કાઢ્યું તેનું કામ ? ૧૪
- x x x x
- બાળપણે તંત્રો, મંત્રો થઈ, જુજવાં કામો કરમાં લીધ,
 ખાખતે રાખી ખરી, કરી નવ કલમ કરીને કીધાં સિદ્ધ;
 વળગી રહી વિવેકે વીરા, આવી આકૃત અજગી કીધ,
 “પાર ઉતારો આદ્યુ” તેને” એ સિખામણ સૌને દિધ. ૧૭
- ચાક ચક્રો બહુ તેથી, કે શું પરમેશ્વરની પ્રીતિ કામ,
 અવની તણ તૈયારી કીધી, અજગા રાખી સુખના સાજ ?
 કલમ, સાદી, ને કાગળ ખુટતાં લેવાં ચાલ્યો થઈ નારાજ,
 વળ્યો ન પાછો, મળ્યો ન અદિયાં, વર્ષ વીતિયું, વીરા ! આજ. ૧૮
- જ્ઞાન તણી લે’રા લાગેલી, તેમાં લીન થયો સમજાય,
 ધર્મ સુખ છેવટ તે’ માન્યું તે લાલચ રાખી મનમાંય,
 રટણ કર્યું રાજ્યે રાખી તેનું શુભ ફળ એજ જાણ્ય,
 મુકિત પદ પામ્યો તું, તેથી વળ્યો ન પાછો એમ કળાય. ૧૯
- પાત્રપિતું પદ આપું પક્તાં, પૂરું ત્રિપદ મળવા માટ,
 કિયા અલકુળમાં અવતરિને હિંચો છો કે ધરની ખાટ ?
 આયકુળ તો હતું આપનું, કાળાંતરમાં એકજ જાત,
 જંદ અને સંસ્કૃત બે બે’નો, -વેદ અવરતા એવી જાત. ૨૦
- રંગભૂમિતો રાઈ રહી છે, તારી ખામી જ્યાં ત્યાં ભેઈ,
 નવલ-કથા તુંજ અવલ મળ્યાઈ, એ પછુ પાછળ ખેડી રાઈ;
 ગાન કળાનાં તાન ઉઠતી ડાણુ કરે તુંજ વણુ પછુ સોઈ ?
 આપ અહીં પાછો કે પાઠવર શુભિવલ જન જોઈને કાઈ. ૨૧
- ગાન પ્રકાર ધણો છે ઉંચો, નારદ સાચ મગાઓ નાદ ?
 મધુર ભરેલા જન જન કેરા કેવા કોમળ ત્યાંના સાદ !
 વાદિત્રોના વિવિધ પ્રકારો દશે તદાં, વીરા ! નિર્વાદ,
 વર્ણન કરવામાં એ એકા ! યને ગેજનીને કર માદ. ૨૨
- ગાન-કલી મન કેરી ખિલવે, ઉપજવે સ્વાનંદી યોગ, ૪
 અંજ નિરોણુ કરે અતિરાગ, લાગ કરીને જૂઠા રાગ;
 એ ગાયનની ખુબી પિછાની, કામાણ શું કરિયો જોગ ?
 રાગ રાગણી ત્યાંની મધુરી માનીને માગ્યો વિશેગ ? ૨૩

[૧. સ્વાનંદ; ચુક બોલવાની ટેવ. ૨. ગોકલ. ૩. વાનના. ૪. રેસા.]

૧૪. કરશનેછ-કરશનેકાસ મુજબ, જેઓ રાસ્ત ગેદવાર અને સત્ય પ્રકારના મુખ્ય તંત્રી હતા.

૨૨. નાદ—ગાન કળામાં અતિ કુસળ મુનિ.

૨૩. કામાણ—રોઠ ખારોદછ નરચરણછ કામા, જેઓ છેવટ મુધી ગાયન ઉત્તેજક ચાંડળીના

પ્રમુખ હતા.

ગાયનના શુભની માહિતી જ્ઞાન પ્રસારક દ્વારા કીધ,
ખાસાદખથી ચડ્યો તોય પંથુ કા'ની ઉસ્તાદી તે' લીધ ?
લયમય કરનારા લય જુજવા, જુજવા રાહ કર્યા છે સિદ્ધ ?
અર્ધિ' મુજને ઉપયોગી થાતા કયમ નવ હજિયે દાખવી દીધ ? ૨૪
દાદી ફૂંડી થયો શામરિત, રંગ રાગ ને નાટક માંય ?
કાવસ આજો હાસ્ય મૂરતી, હોરમજ સાથે ઉમો જ્યાંય,
એ આકર્ષણ કરી ગયા શું, નાટક રંગ મચાવ્યા ત્યાંય ?
કર્મ પેરે હેરે લલચાયો, તારો પત્તો મલશે કયાંય ? ૨૫
કાવસ ત્યાં પણ કેટિ બાઝ્યો, તારી તાલીમ લેવા કાજ ?
નરોત્તમે શું નૌતમ કીધું ? મળી ગયા ત્યાં એ નારાજ;
જળવ્યું તેને, "હજી મંડળી ગુજરાતી નાટક શિરતાજ
રંગ મચાવા મચી રહી છે, સંપાડીને સારાં સાજ ?" ૨૬

૨૪. ખાં સાહેબ—ઉસ્તાદ હમદાદખાન જેની પાસેથી મી. કેપુશરો એ તાલીમ લીધેલી તે.

૨૫. દાદી ફૂંડી—મી. દાદાભાઈ રતનજી ફૂંડી.

કાવસ—મી. કાવસજી 'ગુરગીન'—કાવજી બા જેઓ નાટક ઉત્તેજક મંડળીના એક માસિક ને. ખેડાદી હતા,

દોરમજ—મી. દોરમજજી યોદી—જેઓ નાટક ઉત્તેજક મંડળીના એક માસિક અને ગાદી હતા.

૨૬. ૨૬—નરોત્તમ—એક જન્મ ગુજરાતી મેહલાજી. વડોદરા પાસે છાણીના મી ગોઠ બ્રાહ્મણ હતો—તે મેયલ હતો. પણ ઘણા આગ્રહી હતો. નાટક ઉત્તેજક મંડળી ન્યારે 'નળ દમયંતી'ના ખેલ કરતી હતી તે શિવરાત્રીના તહેવારને દિવસે પોતા યજ્ઞી તે ખેલ કરાવવાને તે ના. લ. મંડળીના માલિકો પાસે ના અને આમુક ઉચ્ચકે રકમ આપવાની ઉચ્ચ જાણવી, પણ તેમણે આકરી માંગણી કરતાં એ કામ હાથ ધર્યું નહિ. મહેતાજીએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે 'અમને આપ નિરાશ કરો છો તે ઠીક કરતા નથી. તે વિનય વ્યર્થ જતાં છેવટે કહ્યું કે, "બાપુ, અમને આ કામ આવડે એવું છે, તે હજી કરવાની મને હરફેરણી થાય એમ ન લાગે." એક આકળા જણે કહ્યું કે "આલ, આલ, વાનિયા, તારાથી જ ઉપર એક ઉંદર પણ ચલવી ન શકાય તે જુ શું કરી રાખવાને હોતો ?" મહેતાજીએ કહ્યું કે 'અમે તો સિદ્ધ ચલાવી શકિયે એવા છીએ, પણ અમારે એમ કરવું નથી." આ પ્રમાણે ઉત્તરતા માં, છેવટે મહેતાજી નીરાશ થઈ પાછાં વળ્યા અને ત્રીસેક માણસનું જુદું લઈને મારી પાસે આવ્યા તે એક ગુજરાતી નાટક મંડળી સ્થાપવાની છે માટે એક નાટક આપો એમ માગણી કરી. મે અને ઘણું સમન્વયને કહ્યું કે "નાટક બજાવવાનું કામ તમે નેતુ સહેલું સમજતા હસો તેવું નથી. માં આતિ કુશળતા, ક્ષમ અને ધનનું કામ છે તે તમામથી ન જાની શકે. હમણાં એ કરાવવાને મે નથી પણ જોઈતું કામ છે." તેઓ કહે કે "અમે પાંચ બાંગિયા થયા છીએ અને હમણાં વ હમરે રૂપિયા બેર મૂકવાને કહાડી ભેડા છીએ. અમે કુશળતા મેળવવાને ક્ષમ લેવામાં પાછાં રૂંચે એવા નથી." મે કહ્યું કે "તમારો માંદ માંદ નાટક ઉત્તેજક મંડળીનું કામ ચાલવું થયું છે માં બાંચાણ પાડવાને વળી તમે કયાં હબા થયા છો ?" ખજો મહેતાજી કહેતો નથી કે એમનીજ એ વાંધા બાધાથી અમે હબા થયા છીએ. મણુ હજારું એમ કહે છે કે નાટ્યશાસ્ત્રને ઉત્તેજન આપ- ને નાટક ઉત્તેજક મંડળી થઈ છે તો એ સમાજો અમને પણ મદદ આપવી જોઈએ, મે તેમને

“ ઉંદર નવ ચળવી શકનારે, સિંહ શલાબ્યા ચાંચ્યા નવ,
 વાહ! વાહ! સૌ વાટે ઘાટે આર્ષજનો કરતા હરખાય. ”
 હતો આપણો લોભ-બોધની સાથ મમતનાં નાટક થાય,
 બનતું તે માટે બહુ કીધું, યથ તારા તે માટે મનાય. ૨૭
 ઝોખાહરણ તણો આપેરા કાં પૂરા કીધો નહિ કેમ ?
 જોસ ચડાવ્યો જાણી લીધો, ત્યારે ઉઝો મૂક્યો જોમ ?
 કેવો તારો વિવેક વીરા! એ વાતો ગેં જાણી જોમ,
 કારણ તારું હવણું જાણ્યું. નાતમ તેં જાણવિયો નેમ. ૨૮
 મેં જાણ્યું તેં તહીં જઈને નાટકનો રંગ્યો છે રંગ;
 પૈસા મારે થેલા યાતાં બલે સાથ નીતિનો બંગ,
 એ અણુમતી એવા જનનો ઉઝો મૂકો તજિયો સંગ,
 નીતિમય નાટકમાં મચિયો, દેહીને કરવાને દંગ ? ૨૯
 ‘શ્રીબોધ’ બોધેલી અજણા ત્યાં આવેલી તણો જમાવ
 અવર બહીને બેળી કરીને, ઘુમ પરનો બતલાવા લાવ;

સમજવીને પાછા તો કહાડયા પણ ફરો આવોને. મુંડની પેઢે વળગ્યા, મેં તેમને ‘લલિતા દુઃખદર્શક’ની
 ચોખી આપી, પણ તેમને દેતુ તો હું ‘જાણુસુર મહર્ષન’ (જોખા હરણ નાટક) લખતો હતો તે
 લેવાનો હતો. એ તેમને તે આપવાની કાફ ના પાડી અને બજવા થોમં જાલિતા દુઃખદર્શક’ હુંક
 કરીને આપ્યું અને કહ્યું કે “ હવે હઈ જાએ છે તો ખરા પણ તમને બજવી ખતાવવાની તાલિમ
 કાણ આપશે ? ” મેં મી. કેપુરાદેની પાસે જવાતું રહ્યું, અને તેમણે તેમની પાસે જઈને તેમને
 ચિતવ્યા. તેમની નજરમાં પણ આશ્ચર્ય આપવા જેવું આપ્યું, તથાપિ શુદ્ધ બાપા જાણવાવાળા મહે-
 તાલજો ત્યારે રંગબોમિ ઉપર દેખાવ દેશે ત્યારે પારગિયો કદાપિ બાપામાં પછાત પડશે એમ તેમને
 લાગ્યું; પણ તેઓ ત્યારે આ વિષે મને મળ્યા અને અમારે આ વિષે વધારે વાત થઈ ત્યારે એમને
 પણ લાગ્યું કે જે મુંડનીને ચરણ ચડશી થશે; એટલે પારગિયો શુદ્ધ બાપા શીખવાને વધારે
 કાળજી રાખવી પડશે, તેમાં તેમને લાગ થશે; પણ ત્યારે માલિકો પ્રાથે તેમને વાત થઈ ત્યારે
 પૈસાની બાબતમાં તેમને હાનિ થવાની એ વાત તેમના મન ઉપર તેઓ વધારે કઠાચી રાક્યા, તેથી
 ઉપર મહેતાલજોએ પોતાને ફાંચું તેમ કરી બહાર પડ્યા.

તુકરજ—આ મહેતાલ ઉપર કાવરાજ અને દોરમસજ નારાજ થયા હતા તે હવે ત્યાં
 તમારી સમજ સમાધાન થતાં મળી ગયા છે ? વળી તે બેને વડે જાણ્યું કે જે ગુજરાતી નાટક મુંડની
 તો હજી પણ રંગ મચાવી નામ રાખી રહી છે ?

૨૮. જોખાહરણનો આપેરા—ગુજરાતી નાટક મુંડની ‘જાણુસુર મહર્ષન’ (જોખાહરણ નાટક)
 બજાવતો હતો તે ઉપરથી નાટક હતેજક મુંડનીવાળાને એથી ચડિયારું એજ વિષયનું નાટક કરી
 ખતાવવાની દોસ થઈ હશે અને તેમને માટે એ આપેરા લખવા માંડયો હોય, પણ કદાપિ તે મારા
 લખેલા નાટકની સામે લખેલા ગણ્ય એમ સમજી તેઓએ અવગે મૂક્યો હોય. એ જોખેરા કરી
 અયોગ્ય ગણવા સરખું કાંઈ નથી, કારણ કે નાટક અને આપેરા એ બંનેની વીજ છે તો પણ અમારી
 મિત્રાચારીના સંબંધને લીધે હોદાની દલિએ કીધે દેખાય નહિ એમ તેઓએ માન્યું હોય તેથી કદાચિત
 એ કામ તેમણે થયું મૂક્યું, અને મારા પ્રતિ સ્નેહભાવની નિરોધ લાગણી એમણે પ્રદર્શિત કરી એમ
 હું માનું છું.

રોડી રાખ્યો તુજને તેણે, મમતો જાણી કાચું સ્વભાવ ?
 કુંવરબાઈ ને જરખાતુ :શું ત્યાં કરવા કાર્યો નિભાવ ? ૩૦
 ઉતાવળ જવા ક્યંમ કીધો તેનું કારણ નહિ કળાય,
 હતું કામ અહિંયા બહુ તારૂં, પણ ખાંતીલા કેમ ખળાય ?
 ખામી તારી ત્યાં ત્યાં જોતાં અતિ અંતરની માલ જળાય,
 ઉજવળ શાને કામ ઉપાડ્યાં, લીધાં ચિત્ત તો કેમ અળાય ? ૩૧
 મતમાં બેઠ પડ્યો બંખાયો, એનો આવ્યો અંતર દોષ ?
 સૌ વાતે મત મળતા તુજને, એવો કે શોખો છે દેશ ?
 કલમ કશીને જંગ મચાવા, અવર કામ પકડ્યું કે બેશ ?
 અવની પર કરવાતું કરીને, વિશેષ માટે લોધો વેશ ? ૩૨
 અવળી અવની અળમી કીધી, વિવેકની લાગે એ વાત,
 પણ ત્યાંયાં માટે વિચર્યા છે, કેવી મેળવવાને ખ્યાત ?
 ત્યાં છે અહિંના જેવી અવળી જૂદી જૂદી ઝાઝી જાત ?
 મિત્ર ભાવના, કાપ, તકડો, એવી ત્યાં છે જૂડી લાત ? ૩૩
 બહાએ બહાંડે રમ્યા બહુ રૂઝી રાખી હલ્લે નેમ,
 તેને તું વિનવીને, વીરા ! અકળમને પૂછી જો એમ-
 “જૂઠાથી ભરપૂર કરેલી આ અવની કીધી તે કેમ ?
 કર રૂઝી રીતે રૂઝાં ને વસવા-યોગ બને એ જેમ ?” ૩૪
 જન મંડળ સૌ રૂઝુ ચાવા, રૂઝા જનનો કરતું શોધ;
 અહિં આવે રૂઝા જન પાછા, એવો સૌને કરજે બોધ;
 ઝાલાણ ને ઝોઝા ક્યાં છે ? મણીં હરિને શોધી શોધ,
 વિલાયતી પણ આપ આપણા, એ સૌ કેને ખુમ પ્રબોધ. ૩૫

૩૦. કુંવરબાઈ—કેપુશરોનાં પત્ની. જરખાતુ—કેપુશરોનાં વડાં પુત્રી.

૩૫. ઝાલાણ—ગોડાળણ સંપત્તિરામ ઝાલા—નૂનામદના માછ દિવાન, જેઓ સારા વેદાન્તિ હતા અને રાજપ્રકરણિય કામમાં નિયુક્ત હતા, જેઓએ કેપુશરોની લોક પ્રતિનિધી સેવા ઉપરથી રાજ થતાં તેમને રૂ. ૧૦૦૦૦) પેશાકાના આપવા માટેવા તે તેમણે લીધા નહિ, તેથી તેમના ઉપર તેઓ બને રાજ થયા હતા અને તેથી સારા ભાવ રાખતા હતા.

ઝોઝા—રા. રા. ઝૌરીસર હલ્લસર ઝોઝા, સી. આઈ. ઈ. જેઓ ભાવનગરના કુશળ દિવાન હતા અને પછવંડેથી સંન્યાસી થયા હતા.

મણીં—દિવાન બહાદુર મણીભાઈ જરાભાઈ જેઓ કચ્છના અને પછી પંડોદરાના દિવાન થયા હતા; પેન્શન લીધાં પછી જેઓ મુંબઈમાં વસીને સુધારાના કામમાં આગેવાની કરતા હતા અને સી કેળવણી વિષે અંગ્રેજ સાધાર્માં લખાણ કર્યું છે તે.

હરિં—રા. રા. હરિદાસ વિદાતીદાસ દેસાઈ, નડિયાદના. જેઓ વડવાણમાં અને વાંકાનેરમાં એકમિનિસ્ટ્રેટર હતા તથા ઈડર અને નૂનામદમાં દિવાન થયા હતા, અને જેઓ કુશળ રાજપ્રકરણિય હતા તે.

વિલાયતી છં=મેટગિરનના સદ્ગુરુદરશો જેમણે ભરવખંડના માટે કાળજી રાખેલી છે તે અર્થ.

વિષ્ણુ પડતાં મોતીં મુજથી, અનુભવ આડે ચાતાં વાર,
મણીં શોધવા માટે જ આવ્યો, બધી ત્યાં મુખને લાંઘાર,
પતોં તુજને નવ લાગે તો, પ્રાગમતનો ને દરબાર,
અહિંની અવગણનાને લીધે એ જ મલો મણિયે આધાર. ૩૬

મહિપત, દલપત, તાતા, નર્મદ, નવલ, ફારમસ, ભોળાનાથ,
એ આદિ સુધારક ખીજાં, દેશ દાઝની કરતા. જાય,
નિશાની આપું એઓની, આર્થ દાઝતાં ઝંડા હાથ,
તેવાને બોળા બોળાને બોળા કરને તારી સાથ. ૩૭

રાણીમાતા તહિં મિરાળે, જેનું તે ગાયું છે ગીત,
જેણે વચનો પાક આપ્યાં, દિંદ ઉપર રાખીને ચીત;
ક' તેને "રડા તુજ પુત્રે કલહ ટાલવા પડી રીત;
" પણ મંત્રી તેને મોઝત તું રાખે દિંદ ઉપર ને પ્રીત ! " ૩૮

૩૬. મોતીં—રા. રા. મોતીભાઈ મણીભાઈ, ખી.એ., જેઓ કચ્છના હુકુમ આસિસ્ટન્ટ હતા અને મુંબઈમાં હતા ત્યારે કેપ્ટનશરોહ પરિચિત હતા તે દીવાન બહાદુર મણીભાઈ નરસાભાઈના પુત્ર.

પ્રાગમત—શ્રી કચ્છના સ્વર્ગવાસી મહારાવશ્રી પ્રાગમલજી, જી. સી. આર્થ. ઈ. જેઓએ વિ. બા. મણીભાઈને પોતાના દીવાન તરીકે મુકર કર્યા હતા ને તેમના દેવ યથા પછી તેમની ઈચ્છાનુસાર તેઓ ત્યાંની રીઝ્મસી કૌનસિલમાં દીવાન તરીકે નિમાયા હતા.

ઉસની લીટી—શ્રી બા. મણીભાઈને રાજ્યોના અનુભવ યથા તેથી પ્રાગમલજી પાસે જ રહેવું એ એમને ઠીક લાગ્યું તેથી ત્યાં એમને આધાર લઈને તેમના ફરજારમાં નસેલા હોવા જોઈએ.

૩૭. મહિપત—રા. રા. મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

દલપત—કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, સી. આર્થ. ઈ.

તાતા—જમશેદજી નસરવાનજી તાતા.

નર્મદ—કવિ નર્મદાસકર લાલસકર

નવલ—રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ, અમદાવાદ 'ત્રેનિંગ કોલેજ'ના

ફાર્જસ—જેઓએ રાસમાળા લખી છે તે. અનુસારના મિત્ર અને જેઓના નામની શ્રી મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રીપાઠીના પ્રયાસથી ફાર્જસ યુનિવર્સિટી સુસ્ત્ર સ્થપાય છે તે.

ભોળાનાથ—રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈ.

આ બધાને શોધી કહાડીને મળી, તેમની સાથે રહીને દેશ કલ્યાણમાં કામ કરવાને પરમૈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી હોય તો કરો. સહા વિઠ્ઠલશિયા રાણીમાતા પાસે જાયો, ત્યાં ને યાય તે, કરો. જરૂર પડે તો એ સર્વને પાછાં અહિં લઈ આવો અને તેમનાં બેસા રહીને ફરીને પ્રયત્ન ચાલતો કરો. ને કામમાં ને કુશળ હોય તેની તે તે કામમાં મદદ લો; આ પ્રમાણે કેપ્ટનશરોહ પ્રતિ ભારી માંગણી છે.

૩૮. રાણીમાતા—ડેસરે દિંદ વિઠ્ઠલશિયા જેઓ બરતખંડ ઉપર દયાલાલ રાખતાં લોકનાં કલ્યાણાર્થે ૧૮૫૮ માં લેખ પ્રકટ કર્યો છે. તેમના પુત્ર ડેસરે દિંદ સાતમાં એડવર્ડ જેઓ પોતાની માતાની પેટે દિંદ ઉપર સારો ભાવ રાખે છે, જેમને કલહ પ્રિય ન હોતાં પોતાનું ચાલતા સુધી જાઈ થઈ અપહરવાને પ્રયત્ન કરે છે તે.

આપ આપણું સંભાળીને, નીતિ માર્ગમાં ચાલે આપ,
કોને કા સંતાપે નહિ, પછી કોને શો મનમાં સંતાપ ?
રાખ વણ સૌ રાખ ધરના, નહિ પછી કોને કોનો તાપ;
સામાજિક યર્ષ સુખ ભોગવે, પૂરા પ્રભુનો એ જ પ્રતાપ. ૩૯

ઝગડો નહિ, કાંઈ રગડો નહિ ને સુખ સુખ સુખ ચોક્કર જળાય,
એ કામે વસિયો તું વીર ! સદેશ મળવા મન ચાય !
અવનીમાં અતિ યુદ્ધ મચ્યાં છે, પ્રાણો બહુ રીતે પીમાય,
એ ને અળયું ચારે તો તો રૂઢી અહિં વાસ વસાય. ૪૦

સ્નેહી કેરી સ્નેહપ્રદર્શક ? મુદ્દાર સ્નેહી હૃદયે હોય,
કાળ ન તેને કાંડી ચકતો, સદા વિરાજી તાજી જોય !
છૂર્ણ ન તે તો જરિયે ચાતી, વિયોગ જન વેડુંતું કોય,
સ્મરણ તેજ તે પર પડવાથી નહિ રણચર હૃદયથી જોય. ૪૧

તા. ૨૫-૪-૧૯૦૫,

રણુછેડભાઈ ઉદયરામ.

[૧ સ્નેહ-હેતુ દેખાડનારી. ૨ છાપ. ૩ જુની.]

૩૯. ચોથી વૃન્-પોતે તો સારા છે, પણ ભરતમૂર્તિના સામાર્થે તેમના અધિકારીયો પ્રયત્ન કરે
એવા સારા બીજી કહાણીને અહીં ચોડ્યે એવી તેમને વિનંતિ કરે.

૩૯. પ્રભસત્તાક રાત્ર્ય હોવાથી બધા પ્રકારની અડચણો મટી જાય છે તે પસંદ હોવાં તેવા
પ્રદેશમાં વાસ કર્યો છે.

૪૦. આ પૃથ્વીમાં તો રસિયા, નંદલાલ આદિનાં અયોગ્ય યુદ્ધ મચી રહ્યાં છે, એક સત્તાની ખાતર
કેટલું થાય છે તેનો એ દાખડો છે; અન્યાયનું યુદ્ધ થાય છે એમ બધા જાણે છે તેમ છતાં બધા
રાત્ર મળીને અન્યાય થાય નહિ એવી ગોઠવણ કરતા નથી; પણ પ્રભ પાસેથી પૈસા કઢાવીને
પોતાની યોગ્યતા ભજવવા સરકાર વધારવાની ખટપટમાં મચી રહેલા સ્થાનવાળી પૃથ્વી વાસ કરવા
મટિ તને અયોગ્ય લાગેતી તો બીજા કિંવા કામે જઈને તું વસ્યો છે ? જ્યાં કળયો કહેરા નથી, જ્યાં
એકને મટિ નાના પ્રકારના કોપ થતા નથી એવું બીજું સારું કામ કિંહું છે ? એના સદેશો જો તારા
ભણીથી આવે તો ત્યાંના જોવા મુધામા કરવાને અહીં પણ રડા જનો પ્રયત્ન કરે, અને તે પ્રયાણે
જને તો જ રડા જનો આ પૃથ્વીમાં વસી સકશે.

કેપ્તુસર કાખરાજ

લેખક : રયાવજી મા. બા. મા.

Lives of great men all remind us :

We can make our lives sublime,
And departing leave behind us
Foot-prints on the sands of time.

—LONGFELLOW.

જ્યારે

જ્યારે મહાન માણસો આ દુનિયા જીવનમાંથી કુચ્છ કરી જાય છે, ત્યારે તેઓનાં કામોના પાયા વરસો સુધી આ અવનિપર ગણ ગણ કરતા રહી જાય છે, અને તેઓની પછવાડે આવનારી યોગદાતા પર આ ગણગણાટની અસર થયા વગર રહેતી નથી. ઇંગ્લાંડનો એક મહાન લેખક થોમસ કારલાઈલ કહી ગયો છે તેમ "History is the biography of great men." ઇતિહાસ શીખવે એ મોટા માણસોની સદૃશી જિંદગીની નકલ કરી તેઓને પાસે ચાલવા બરાબર છે. તે જ પ્રમાણે મી. કાખરાજની જિંદગીનો હવાસ લેવા એ તે વખતની જરૂરોની કામોના આખો ઇતિહાસ રજુ કરવા બરાબર છે.

૨૫ મી એપ્રિલ ૧૯૦૪ ને દિને જે વખતે મરહુમ કેપ્તુસર નવરાજ કાખરાજ આ દુનિયા જીવન છોડી ગયા તે વખતે કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો, કે તેઓએ રાપેલા બીનું ઝાડ આંટું જલદીથી ફળ આપતું થશે ? આ મહાન નરે જે બી વાવ્યાં હતાં તેનાં ફળ ચાખવાને માત્ર જરૂરોની જ કામ નહિ પણ હિંદુસ્તાનની બીજ ભાષિન કામો પણ તે મીઠાં ફળ ચાખવા લાગ્યાં ત્યાં નિવડી છે. જરૂરોની કામની અંદર એવાં ધણી થોડાં મહાન માણસો યદ્યપ્યં છે કે જેઓની જિંદગી કામોએ હિંદુસ્તાનમાં વસતી એકથી અનેક પર પોતાનાં કાર્યોનો મજબુત છાપ પાડ્યો હોય અને તેમાંના એક કેપ્તુસર કાખરાજ હતા.

કેપ્તુસરોત્ત્વ બાળપણ

સને ૧૮૪૨ ના સાલના ઓગસ્ટ મહીનાની તા. ૨૧ મીએ જુના સુબાની કોટમાં જાળવાની મહીમાં ગરીબ સંજોગોમાં એક બાલકનો જન્મ થયો હતો. કોઈને પણ તે વખતે ખ્યાલ ન હતો કે આ બાળક આગળ ચાલતાં આખી જરૂરોની કામોનાં નામ અનેક દોષાઓમાં પ્રકાશિત કરશે.

આ બાળક કઈ આજના જેવી યુનિવર્સિટીની કેળવણી મેળવવાને લાગ્યાં થયો ન હતો; તેના શિક્ષણની શરૂઆત તે જમાનાના એક સાધારણ "મહેતાજીની નિશાળ" ને બોલતા મહેતાજીના મોહજીના એક ધરના ઓટલા પર હતી ત્યાં "ધર્મ" હતો ત્યારે પછી તે વખતના જાણીતા મહેતાજી મોરલીધરના હાથ હેઠળ તેણે થોડાં અભ્યાસ વધારી ત્યાંથી સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખંસરીદુરુશનમાં દાખલ થયો ને ૧૮૫૩ માં તે જ સ્કુલમાં અંગ્રેજી શીખવાનું શરૂ કર્યું. પાંચેક વરસ ત્યાં કાઢ્યા પછી તે ફક્ત પાંચેક અંગ્રેજી બોલતો શીખી લઈ કેપ્તુસરોત્ત્વ ૧૬ વરસની ઉંમરે પોતાની નિશાળને છેલ્લી સલામ કીધી. આટલા થોડા શિક્ષણ પછી તેઓએ કેલવંજીની તે મોટી નિશાળ જેને આખે જુનિયા કહીયે છાયે, તેમાં પોતાની જિંદગી શરૂ કરી. ૧૬ વરસના એક જુવાન છોકરા તરીકે પણ કેપ્તુસર ધણી સરલ ગુજરાતી ગદ્ય (Prose) લખી શકતા હતા તે કોઈ કોઈવાર કવિતાઓ પણ રચતા હતા જે સાધારણ કરતાં ધણી ઉચ્ચ પ્રતિભા કહી શકાય. આવી સરલ ભાષામાં પોતાના વિચારો દર્શાવવાની જે શક્તિ કેપ્તુસર પોતાના આપ-ખબે મેલવી શક્યા, તેના જ પ્રતાપથી પોતાની બાકીની જિંદગીમાં તેઓ ભાષાઓમાં એક

ધણા સરસ લખનાર તરીકે વખણાવા લાગ્યા, ને પોતાની જિંદગી છાપા સાથેના સંબંધમાં જ ચુમ્મરવા લાગ્યા.

“જામે”માંથી “રાસ્ત ગોડતાર”માં

૧૮૫૬માં મી. કાખરાજીએ ૧૭ વરસની ઉંમરે “જામે જમશેદ” ના એક રીપોર્ટર તરીકે કામ શરૂ કર્યું ને લાંબો વખત ગયા નહિ તેટલામાં તે તે જ પત્રના એક જોખમદાર અધિપતિ તરીકે નિમાવાને ફતેહમંદ થયા. “જામે જમશેદ”નાં વિચારો સાથે એકમત નહિ થઈ શકવાથી અને કેપુશર દરેક ખાખત પર આગળ પડતા વિચારો ધરાવતા હોવાથી આ પત્રના અધિપતિપણા પર ચાલુ રહેવાનું તેઓ માટે અશક્ય થઈ પડ્યું, અને હવે તેઓ “રાસ્ત ગોડતાર” ના અધિપતિ તરીકે નિમાયા કે જે એકો તેઓએ ૪૦. લાખાં વરસો સુધી ધણી જ નામના સાથે દીધાઓ. રાસ્ત ગોડતારના અધિપતિ તરીકે કેપુશરના એ પત્ર સાથેના સંબંધનું વર્ણન કરતું તે પારસી કામનો ૪૦ વરસ સુધીનો સામાજિક ધાર્મિક અને આર્થિક ઇતિહાસ લખવા બરાબર છે. તે વખતમાં પારસીઓમાં અથવા તે હિંદુસ્તાનની બીજી લાખિય કામોમાં એક પણ રાજદારી ધાર્મિક અથવા તે સંસારી સવાલ ઉભો થતો ન હતો કે જેમાં મી. કેપુશર પોતાની તેજસ્વી કલમ મુકાવતા નહિ. એક સંસાર સુધારક તરીકે કેપુશરને જુના વિચારો ધરાવતા માણસો તરફથી અનેક મુશ્કેલીઓ નહી, પણ એક બહાદુર લડવાની જેમ તેવી મુશ્કેલીનો ખ્યાલ ન કરતાં મી. કેપુશરને પોતાના વિચારો ધરાવવા માંડ્યા.

રાસ્ત ગોડતાર ઉપરાંત ‘ઓબોધ’ના અધિપતિ તરીકે કાખરાજીનાં લખાણ એટલાં વખણાયાં હતાં કે તે વખતના જે જાણીતા લેખકો મી. ખાખતા અને મી. દેસાઈએ તેમના લેખણની જાહેરાત અસર માટે વારંવાર ઇસારા

કયાં હતા, તે જાહેર અસર કે જે કામમાં તથા દેશમાં કુધારા, કુચાલ અને કુશુદ્ધિને પાછલ દહાવીને સુધારા સફળ અને સુશિક્ષણનાં પગલાં આગળ પાડ્યાં છે. મી. કાખરાજીએ શિક્ષણની શરૂઆત કેટલી મજબૂત કાંધી સ્ત્રી અને સ્ત્રી જાતિનો દરજ્જો કેવી રીતે આગળ વધાર્યો તે તે કાખરાજીની સાથે જે કોઈ સંબંધમાં આવ્યું હોય તે નોંધા વગર કહી પણ રહે નહિ. તે વખતમાં સ્ત્રી અને મરદો ધરની બહાર કહી પણ સમાગમમાં આવતા હતા નહિ. કાખરાજી પહેલા જ જરથોસ્તી હતા કે જેઓએ આ બાબત મજબૂત કરી ઉપાડી લઈ, પોતાના કુટુંબની જ સ્ત્રીઓને જાહેર જિંદગીનાં સંબંધો કાચેમાં પોતાની સાથે લઈ જવા લાગ્યા. આજે જ્યારે ઓંચો એક ખાખતમાં નહિ પણ સમગ્રી ખાખતોમાં મરદોના જેટલો જ સરખો દોરસો માંગવાને માટે ચૂકતી નથી, ત્યારે તેઓમાંનાં કેટલાંને ખબર છે કે સ્ત્રી જાતિના હક્કોની લડત કરનાર અને તે હક્કોનો સ્વીકાર કરાવનાર મી. કાખરાજી પહેલા જ જરથોસ્તી હતા !

મી. કાખરાજીની સેવાઓ

રાસ્ત ગોડતારના અને ‘ઓબોધ’ના અધિપતિ તરીકે મી. કાખરાજીએ ખાસ કરીને પારસી કામના લખિય ઉપર ઉમદા અસર ઉપજાવી છે. પોતાની કામની ધાર્મિક, સંસારી, સામાજિક તથા માનસિક જિંદગી સુધારા અને રાજનીતીના રાહમાં દોરવાને તેઓએ મહાન પ્રયત્નો કોષા છે.

દેશી પ્રજામાં ઉંચા સાહીત્યનો શોખ ખીલવવામાં, ઉંચાં નાટકોની, સુખ ઉપજાવવામાં, ઉંચા સંગીતની તરફ કરાવવામાં મી. કાખરાજીએ સુલ્લેહ કારોશો કરી છે.

પ્રજાના મનની અને શરીરની કેળવણીને લાભકારક દરેક કામને, તેઓએ પોતાના પત્રની કતારોમાં, દીલોખન બધો રેકા આપ્યો છે.

હિંદુ કોમમાં દાખલ થવા ધટતા સંસારી સુધારાઓને મળજીતી આપવાને, આજ સમનની તુકશાનકારક ચાલ દૂર કરવાને, વિધવાઓની વિપત્તિઓનું તારણ કરવાને, પુનરવિવાહ સામેની વિરુધતા બેસાડી દેવાને મી. કાબરાજીએ પોતાની એજમતી કલમ સદા આગળ ધરવાની હોમત દેખાડી હતી.

દેશીઓને આપવામાં આવેલા રેશનિક 'સ્વરાજ્યના' અમુક્ય હકની જાળવણી અર્થે મી. કાબરાજીએ મુંબઈની મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશન તેમજ દેશવરના શહેરી સમાજોના વડીવટને ધટતે રસ્તે દોરવાને "રાસ્ત જોડતારની" કટારોમાં ઉડી ફાલજી બતાવી છે. ૨૧ વરસ સુધી મુંબઈમાં મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેટર તરીકે અને રેન્ડીંગ કમીટીના સભાસદ તરીકે એમણે શહેરીઓના હકોને માટે જે મળજીત લડત ચલાવી હતી તેવી મળજીત લડત કોર્પોરેટર તરીકે, ધણા ધોડા અપવાદસીવાય, કાઢી જ ચલાવી હશે. આજે ગરીબ માણસોનું હિત હોયે ધરી દાખલ થી શરૂ કરવામાં આવી છે, પણ વરસોની અગાઉ કેબુલરે કોર્પોરેશનના એક સભાસદ તરીકે ગરીબ માણસોની અંદર કોકેન ખાવાની જે નાશકારક બીજ વધતી જતી હતી તે અટકાવવાને મળજીત લડત ચલાવી હતી, પણ કોર્પોરેશને તે પર ધ્યાન ન આપવાથી કેબુલરે લડત સરકાર સાથે સીધી ચલાવી. ગવર્નર લોડ નાર્થકોટને પોતે મલવા ગયા ને પોતાની તકરારોની મળજીતાઈ પુરવાર કરી આપ્યાથી સરકારી આખકારી ખાતાને કોકેન વેચનાર ઉપર ફેજદારી કામ ચલાવવાની સત્તા આપવામાં આવી. સમાજને લગતો એક પણ સવાલ કોર્પોરેશન આગળ એવો નહિ આવતો કે જેમાં કેબુલરે ભાગ નહિ લે.

કેબુલરે કાબરાજી પહેલા જ હિંદીવાન હતા કે જેઓએ હિંદુસ્તાની મ્યુઝીક (સંગીત) ને ઉંચે દરજ્જે લાવવા અનેક કાશીશ કરી

હતી. તે વખતે હિંદુસ્તાની મ્યુઝીક હલકા પેશાની સ્ત્રીઓની હંકુમત ગણાતી હતી. મી. કાબરાજીએ આ દિવ્ય હુનર (Divine Art) આવા માણસોના હાથમાંથી ઉઠાવી તેને પારસી ધરોમાં એક ઉંચું સ્થાન આપ્યું. મી. કાબરાજીની આ મહેનતના ફળ આજે ધણાં પારસી હોંદુ અને મુસલીમ કુટુંબ આખતાં દેખાય છે. મી. કાબરાજી ઈંગ્લીશ મ્યુઝીકમાં પણ ચોક્કસ દરજ્જે પ્રખ્યાતિ મેળવવા ભાગ્યવંત નિવડ્યા હતા. હિંદી નાટક તખ્તા ઉપર તે વખતે જે ચોક્કસ જિન ઈશ્વરા જેમ તરવ વારંવાર જોવામાં આવતાં હતાં તેને માટે પણ મહેનત કરી મી. કાબરાજીએ હિંદી તખ્તાને એક ઉંચું સ્થાન આપ્યું.

દેશી જાપાની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં, તેને જેમ સ્વતંત્ર તેમજ મર્પાદશીલ રાખવામાં અને એક વર્તમાનપત્ર જેવી રીતે ફક્ત સાધારણ લોકોની આસતા વખતની જેમજર લાગણીને પડ્યા પાડનાર વાજન તરીકે જ નહિ, પણ પ્રમ્તના સામ્યા લાગે હિંમતથી દેખાડી આપનાર રાહજર તરીકે ચલાવવું જોઈએ તેનો આંવહારિક ખ્યાલ આપવામાં મી. કાબરાજીએ હિંદ દેશની એક અમર સેવા જમાવી છે.

૧૯૦૨ માં તેમની આગેવાની હેઠળ "જરથોસ્તી લગ્નોની મોનેયરી જાગવવાની મંડલી" ઉભી થઈ. પારસીઓમાં વધી પડેલી "રીતની લીખ" માંગવાની બીજને દાખી નાખવા માટે અને કોમની લાગણીને એ નાપસંદ તથા તુકશાનકારક ચાલની સામે જાગૃત કરવા માટે મી. કાબરાજીએ ૪ અગત્યનાં ભાષણ આપી ઉપલી પારસી કોમ માટે અગત્યની મંડલી સ્થાપવા ભાગ્યવંતા થયા. તેજ પ્રમાણે કાબરાજીની જરથોસ્તી કોમને માટે ધાર્મિક તથા સંસારી સુધારા માટેની જકરો સંઘજાને જાણીતી છે.

રાસ્ત જોડતારના આ માણ અધિપતિની

આપ-અપત્યાર અને સ્વતંત્ર વક્ષણ સૌ કાંઈ જાણે છે. બધાં ધનેતરને ધુળવનાર તે માંસે-તોમર લેખક પર એકજ લાગવગ અમલ કરતો હતો. તે લાગવગ પોતાની કામને મારેનું અભિ-માન-પોતાના ટોણાનું માન અને પ્રતિષ્ઠા, આ સદા તેમને હોયે હતાં. કાબરાજી કૃત વિચારથી અને વચનોથી જ નહિ પણ કામોથી કામની સેવા ખર્ચવનાર લાગેલા હતા. તેઓ કહી પણ શુભતા નહિં હતા કે "reform, like cha- rity, begins at home." અને તેટલા માટે ખુદ પોતાનાં બાલ્યાં કુટુંબને જ સુધારો તેઓ જરૂરસીઓમાં દાખલ કરવા માંગતા હતા તે સુધારાના અમલ હેઠળ મૂકવા માટે જરાકે અચકાતા હતા નહિ. મી. કાબરાજીની એક બીજી ખુબી એ હતી કે એઓ અધેરના કદાવેરી હતા. તેઓ પોતાના મીત્રોનીથી રાખ રખાવત વગર, કંઈની અધેર પોતાને માલમ પડે, તો સ્વતંત્રપણે તે જાહેર કરી દેતા.

આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે કેબરાજી કાબરાજી પોતાની જીંદગી દરમ્યાન પોતાની

ઉમંગી, અને ઉત્સાહી કારકીર્દી એકજ રાહમાં દોરવતા ન હતા; પણ અનેક દીશાઓમાં, અનેક જાણુએ, અનેક જાતનાં લખાણો કરી જ્યાં જ્યાં તેઓને અધિકાર દેખાતો હતો તે દૂર કરી ત્યાં જાનનું અજવાળું લાવવા અયાગ મહેનત કરતા.

આવા એક દૂરઅદિશ, હરેલ, કાબેલ અધિ-પતિ, હીમતવાન સંસારસુધારક, બાહોશ કારપેરેટર, માનીતા નાંટકકર્તા, નોવેલીસ્ટ, ઉલટમંદ સંગીતકાર, સ્ત્રી કેળવણીના મજબુત હીમાયતી અને મુંબઈ શહેરની સેવા લગભગ ૪૦ વરસ સુધી ખર્ચવનાર, તેની ઉત્પત્તિ હોયે ધર-નાર વીરજા પોતાની પાછળ એક એવું નામ મૂકી ગયા છે કે જે માત્ર પારસી કામજન નહીં પણ મુંબઈની સધળી કામો પોતાનો કિંમની વારસો (inheritance) ગણશે તથા આઈન્ડી-યન વીરજાની જન્મ શતાબ્દી (centenary) સાથે મળી ઉજવી આજના ઉગતા જમાનાને પુરવાર કરી આપે કે સ્વ. કેબરાજી કાબરાજી પોતાની પાછળ જે traditions મૂકી ગયા છે તેનો પડઘો હજી મુંબઈની સધળી પ્રજા-ઓમાં ચાલુ પડતો રહે છે.

વાળં બહેકલ હોય તેમને તો ધિક્કારે

લેખક: જહાંગીર મા. દેસાઈ.

(કાવ્ય બંદ)

નવરોજના સુત, કેપુરશે કામરાજ;
કાર્યશક્તિ અદ્ભુત, સુધારા માટે ઝંઝી.
કારમી જે ગરીબાઈ, એમાંથી જન્મ લીધો;
એના કામથી ત્રાહી, કદી ના વીરો બ્બીધો.
નાની ઉંમરથી શોખ લેખન કળાનો લાગ્યો;
તત્ત્વોપજ્ઞાનો ચોમ પંદરની વયપર ગાગ્યો.
“પારસી-મિત્ર” છે નામ, અકવાકિક પેપરનું;
ચારજ રૂપરડી દામ મહિને ઓડીટરનું.
બે વર્ષ વીત્યાં ત્યાર “નમે” એને બોલાવે,
આલીસતણો પગાર આપી દર્ધ દલચાવે.
ગાળ્યાં વર્ષ અઢી ચાર, અંતર અવાજ દગાવી;
લીધું “રાસત ઝોડતાર,” સુધારા પક્ષની આવી.
વરસો ખેતાલીસ એમાં, સુસેવા આપો;
લેખો જાણજી મિત્ર કુધારાની જડ કાપી.
મધ્યમ નીતિને ત્રદી વહેમ પર પ્રદાર કીધો;
બાણ ટીકાનાં સહી લાભો અનેરા દીધા.
સંસાર ચિતાર ધીર ધીરે અદલાવ્યો;
કેળવણીનાં કાર બોલીને ઈદમ લાજ્યાવ્યો.
“વાળં બહેકલ” હોય, તેમને તો ધિક્કારે;

મધ્યમપણાથી રહોય એમના સૌ વિચારે.
વાર્તાથી પંકાય કામરાજ હજી, આજે;
દિહી “ડીક-સ” ચાપ વાંચકવંદ સમાજે.
નાટક લખી, વિશેષ રંગભૂમી ઉદારી;
વસ્તુ લઈ દમોસ વીર, ઈરાન, સંસારી.
સુધારા જે જે કીધ ધરથી જ પહેલ કરાવે;
“દારાશાના” સિદ્ધ નિજ સંસાર શોભાવે.
કાટકું વળી “ઓખોખ” ઓખો કેળવવા કાજે;
ઉત્સાહનો એ ધોધ ધર્મો ધરાય ના સાચે.
લેખક દ્વિમતવાન સરોપરો નદિ રાંખે;
સુરેલ સદુ આસાન આત્મઅંજલે કરી નાંખે.
પારસી કોમનો રચંબ ગયો એ સેવક સાચો;
સાંખે નવ જરી દંબ, એનો તો પડ્યો ખાંચો.
જીવતાં તો નહીં સહજ કદર કરી કે કામે;
આજે કરે ખરે જ ભજે જવ સૂરજ સોમે.
કળાએ સોજે સોજ ખીલવી પત્રકારત્વે;
આજે પોળ પોળ જરી ના એમાં સત્વે.*

* “પારસિમ” ૫૦ ૧૮૫.

કેપુશરો કાખરાજ અને 'રાસ્ત ગોફતાર'

એકચોખી જન્મતિથિના પ્રસંગે એમના જીવન ઉપર ઉડતી નજર

લેખક : કુંગરશી ધ. સંપટ

પારસી કામે આપણાં હીંદની મોટી સેવા કરી છે. એ સંખ્યામાં નાની પણ મુલ્યે મોટી કામે હીંદને અનેક મહાન પુરુષોની ભેટ આપી છે. હીંદમાં શરણે, ઉલોગપતિઓ, પહેલી હરોળના રાજદારીઓ, સંસારસુધારકો, લેખકો, વિચારકો અને તેજસ્વી કાર્યકર્તાઓ આ કામમાં પેદા થઈ પોતાના મુલ્યોથી આપણા દેશની આગર, શોભા, ધનદોલત અને જ્ઞાન વધારવામાં કીમતી ફાળો આપ્યો છે. આવા મહાન નરો રસ્તમજ દોરાખજ પટેલ, દુરામજ કાવસજી. બનાજી, સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટ, સોરાખજી શાપુરજી બંગાલી, વઢામીખા કુટુંબના નયોરાઓ, દાદાભાઈ નવરોજી, ફીરોજશાહ મહેરવાનજી મહેતા, સર દીનવાદજી : પીટીટ, જમશેદજી તાતા, બહેરામજી : મલખારી વગેરે હતા. એમની સફર્તોએ શક્તિ એવો દહ એક પારસી બચ્ચો મધરે પ્રખ્યાત થયો છે, જેની દિશન, જેની ખાત, જેની ભોગ આપવાની, ઈચ્છા, જેનો પ્રગ એવાનો ભારે ઉમંગ ઉપજા કોઈ પણ મુદરય કરતાં તો ઝાણી કોટીનાં ને જ. હોતાં એ હીંદનો પ્રકાશમય તારો હતો. કાખરાજની જન્મતી (૧૦૦ વરસની) તરત ઉજવવાની છે. આ જન્મતીમાં સૌ કોઈ દિંદુ, પારસી, ખોખ અને બીજા મુસ્લીમ-ભાઈઓ બાગ લે એવી વિનંતી છે.

કાખરાજ આગવના પારસી મહાપુરુષોની જેમ સાર્વજનિક કાર્યમાં ભારે ઉત્સાહથી ભાગ લેતા હતા. આગવના પારસીઓ ધર્મચુરત અને કામના મારે ભારે લાગણી ધરાવતા હતા. પરંતુ પોતાની ભાઈપણકોમેને મારે પણ એમને અનદદ માન હતું. એઓ પૈસા, સમય અને શરીરનો ભોગ આપવા

માટે કદી પગાત-પંડાત નહિ. આગવના પારસીઓએ કદી સાંકડી કામી વલણ અભ્યાર કરી ન હોતી. એઓ જેવા પોતાને પારસીઓ માનતા તેવા જ પોતાને દિંદીઓ તરીકે માનતા હતા. એઓ દીકરા ખરેખર દીલાવર હતા. આવા એક દીલાવર પારસીનું જીવનચરિત્ર પ્રગ્નને ઉપયોગી ધારો અને આપીએ છીએ.

પારસી બંધુઓમાં ઘણા આગેવાનો થયા છે. તેમાંનો મોટો ભાગ વેપારમાં, ધંધા ધાપમાં ઉલોગ દુનરમાં, અને રાજદારી મંદારામાં નામાંકિત થયા છે. પરંતુ મહાપુરુષ થવામાં અનેક મુલ્યો ભેદજો છીએ. સંસાર સુધારે કરાવવાના કામેમાં, પ્રગ જીવન સુધારવાના કામેમાં, પ્રગની નૈતિક જીંદગી બીજી લાવવાના કામમાં જે ખરા દીલથી ભાગ લઈ લોકોના તિરસ્કાર અને નિંદાને સદન કરે છે તે જેની ઉચ્ચ કોટીના માણસો છે, એવાં જવાહીરાં બહુ થોડાંજ જમકી ઉઠે છે. કાખરાજ તેવા પુરુષ હતા એ નિઃસંશય છે.

કામની અને પ્રગની સેવા ભારે તપનો માર્ગ છે. એમાં વારંવાર દહધુન થવું પડે છે. દરેક કામ પોતાને જુને ચીરે આગવા સાહે છે. એ ચીરો જુને અને બગડી ગયેલો હોવા છતાં 'જુનું એ ચોનું' એવું માનનારા ઘણાં લોકો છે. ખરાખમાં ખરાખ રાહ રસમો અને રીતભાતો જે સાદો સમગ્રથી ખુદશી રીતે નુકસાનકારક હોવાનું જણાયું છે, તેનો જ્યાવ કરનારાં ઘણાં જોવામાં આવ્યાં છે. લોકોને પોતાનો આજનો મારગ કાંઠરાની મરજી યાતી નથી. ઘણા સમયે જુની સારો રીતભાતો અને રાહ રસમોમાં પણ સડો આવે છે, આ

સામે પશુ લોકો દિતકર્તા સમજીને તેને પોતાના છવ કરતાં પણ વધારે ચાહે છે.

કોઈ સુદિમાન તેજસ્વી પુરુષ આવે. સડો દૂર કરવા બેટ બાધે છે તો લોકો તેની સામે ચર્મ વાદે ધિક્કારોને ગાજો દે છે. શ્રી જરચુરત. સુદ મહાવીર, દયાનંદ વિગેરે મહાપુરુષોને લોકોના કોપનો ભોગ થયું પડ્યું હતું. સુધારક મહાપુરુષોની નિંદાની દુઃખ, બાપ, તિન્દકારમાં પસાર થાય છે. એમના મરણ પ્રણીજ એમના જીવો ગુણો પૂર્ણ થાય છે.

કાખરાજીનું ખાનદાન જુનું હતું. એમના કોઈ વડીલ રંગે કાખગા હતા, તેથી એમના વંશનો કાખરાજી તરીકે ઓળખાયા. એમના વડીલો દિંદમાં મદાન વદાણ બાંધનારા શેઠ લખજી વદાડીઆ સાથે વેપારવલ્લભના સંબંધથી જોડાયા હતા. લખજી નસરવાનજી વદાડીઆ જ્યારે, મુંબઈની ગોદીમાં કામ કરવા આવ્યા ત્યારે એમની સાથે સુરતથી મુંબઈ નસીબ જીભાવવામાં આવ્યા હતા. એમના સર્વે વડીલો આજ્ઞથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં હતાં. બહુ પૈસા ભેગો કર્યો નહોતો પરંતુ પ્રમાણિક ધંધાદારીઓ તરીકે ગણતી થતી હતી.

કેપુશરોના પિતા નવરોજીજી હોરમજીજી કાખરાજીએ નવો કુન્નર મેળવીને નવો ધંધો શરૂ કર્યો. એમના સમયમાં પારસીઓમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ ધરાવનારા બહુ થોડા હતા, પણ નવરોજીજી સાધારણ અંગ્રેજી ઠીક પ્રમાણમાં શીખ્યા હતાં. નાનપણથીજ એમણે કપોઝ કરવાની નાની પાપરી ઉપરથી પોતાની લાયકાત અને ચંચળાઈથી આગળ વધ્યા હતા. ધીમે ધીમે એઓએ હેડ પ્રિન્ટરની માનવંત જગ્યા અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં મેળવી લીધી. “જેન્ટલમેન-સ મેગેઝીન”માં તેઓ હેડ પ્રિન્ટર હતા. આ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્ર પાછાં જ્યારે “મેઓએ મેગેઝીન” નામે ઓળખાયું

હતું. એઓ “મેઓ ટાઈમ્સમાં” પણ હેડ પ્રિન્ટર હતા. નવરોજીજી કાખરાજી સાહસિક અને ચંચળ પુરુષ હતા. એમણે ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં દક્ષિણ આસાદાર પ્રેસ ખરીદી લીધું હતું. પાછળથી એમણે ‘ગિવ ગાન દર્પણ’ નામે છાપું ખરીદી તે ચલાવ્યું હતું.

નવરોજીજી કાખરાજી ઉપર આ સમયે એક મોટી આફત આવી પડી. એઓ પણ સુધારક વિચારના હતા. આગલા પારસી અંગ્રેસોની માફક નવરોજીજી પણ ભારે ઉમંગથી ગાઈબધ કોમોના સંસાર સુધારા ઉપર સખત લેખો લખતા હતા. મુંબઈમાં દિંદુ બાઈઓનો વૃષ્ટ્યવ સંપ્રદાય હતો, એ સંપ્રદાયના મદતો ખગામ ચાલે ચલાવતા હતા. એમની વર્તણૂક હવસ ભરેલી અને પોતાના કિશોરોના ધન હરણ કરવાની હતી. આની સામે કરસનદાસ મુળજી, કવિ નર્મદાશંકર, હક્મીદાસ ખીમજી અને નાના-બાંઈ રાણીનાએ યુગ્મેશ ઉપાડી. નવરોજીજી કાખરાજીએ પોતાના “બાગે નસીદત” નામના અઢવાડીક પત્રમાં આ વિષય ઉપર સખત લેખો લખ્યા, એમની સામે કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો. કોર્ટમાં આવા લાયખાવ કેસો ભારે ખર્ચાળ હોય છે. નવરોજીજી કાખરાજીએ પોતાના બચાવેલા પૈસા આ કેસમાં વાપરી નાખ્યા. ઉપરું એમના ઉપર કરજ થયું. આથી ઉંચટે એમને નાદારી કોર્ટનો આશરો લેવો પડ્યો, એઓ પછસે ટકે ખુવાર ચર્મ ગયા; પરંતુ પોતાનો દિનમત કે સાચી વાત મૂકી નહિ. નવરોજીજીની આ દિનમત કેપુશરોમાં ખરાબર ઉતરી હતી. એમણે નાનપણમાંજ પોતાના બાપની ચડતી પડતી અને સુધી મીડીને અનુભવ મેળવ્યો હતો. વર્તમાનપત્રો ચલાવતાં, પ્રેસને નીભાવતું લખાણો નિદરતાથી કરવા, એ પણ એઓ પોતાના બાવાજી પાસેથી શીખ્યા હતા.

કેપુશરના માતાજી પશુ કેળવાયલાં હતાં, દિવસવાન પશુ હતાં. તે વખતે બહુ થોડી ખાનુઓ વાંચી જાયતી હતી પશુ મેહેરજીઈ ગઝર તો બણેલાં તેમ અનુભવી હતાં. એમણે જિંદગીની લીલી સૂઝી ખુબ જોઈ હતી. મહેરજીઈ ગઝર વાંચનના ખુબ શોખીન હતાં. એઓ બહુ ઉંમર બોગવો ડાસાં થયાં ત્યારે પોતાના દિકરાએ રચેલી વાર્તાઓ વાંચી બહુજ રાજી થતાં હતાં.

કેપુશર પોતાના પિતાની પેઠે લેખો લખવામાં ભારે. ઉત્સાહો હતા. એઓએ ચૌદ પંદર વરસની ઉંમરે નીચાળ ઝાડી હતી નિચાળમાં હતા ત્યારે પશુ લેશન ઉપર ખ્યાનહી. નિચપો, નાની વાર્તાઓ, કાવ્યો સાચાં ખોટાં અનેક જુવેવાળાં લખે. ધોમે ધોમે એમનો લખવાનો અભ્યાસ એમના પિતાની તાલીમ નીચે ખુબ વધી ગયો. કુદરતી બક્ષિસ, સરસ યાદ શક્તિ અને આખા દિવસ લખવા વાંચવાના કામમાં મશગુલ રહેવાથી કાખરાજી બહુ નાની ઉંમરમાં સાફ લખી શકતા હતા. એઓ હજી સર. જમશેદજીરુકુતમાં જ શોખતા હતા, એટલામાં રુકુતના વડા ડો. ફેઝરને એમના લેખો જોવા મળ્યા, એમની સરસ લેખો લખવાની રીત જોઈ ડો. ફેઝરને અચ્ચો થયો. એ સમયે એમની દેખરેખ નીચે “પાસ્ટો મિત્ર” નામે અકારાકોક પત્ર નીકળતું હતું. માસિક ચારે રૂપિયાના પગારથી કાખરાજીને આ નાના પત્રના અધિપતિ તરીકે પંદર વરસની વયે નિમણૂક કરી, કેપુશરોએ પોતાનું જીવન રંગી આ પત્ર સારી રીતે ચલાવ્યું.

કેપુશરના પિતાને માટે આ સમય ભારે તંગોનો હતો; લાપચલ કેઝમાં તે ખુવાર થઈ ગયાથી, ઘરમાં માંડ માંડ પુરું ખાવાનું અને જેવું તેવું પહેરવા એકવાનું મળતું હતું. કેપુશર ગરીબાઈ અને તંગોની છાયામાં ઉ-

છર્ચા હતાં, આ ગરીબાઈનો અનુભવ એમણે પોતાની લખેલી નોવેલોમાં આપ્યો છે.

કેપુશરો કાખરાજીએ છાપાની લાઈન પસંદ કરી; એમને હવે કુટુંબને મદદ થવા માટે નોકરી જોઈતી હતી. પોતે સુધારક વિચારના હતા, છતાં તંગીને લીધે એમણે “જામે જમશેદ”માં શરૂઆતની નોકરી લીધી. લખાણો કરવામાં કેપુશરોનો દાખ એટલે હતો એટલે અધિપતિ સોનપજી મચેરજી જામે એમને પોતાના પ્રથમ મદદનીશ થોડા જ વખતમાં ખતાવી દીધા. એમ એઓ વર્તમાનપત્રનું કામ જામે જમશેદની નિશાળમાં શોખ્યા. !

પારસી ભાઈ થો આગળના વખતમાં ભારે રૂઠોસુરત હતા. એઓ જુની રૂઠીઓને એવો ચીવરાઈ અને ચોકળાપણાથી ચોંટતા હતા કે એ રૂઠી ખરાબ કે સારો હોય તોય એમને “જુલું” તે “સોલું” લાગતું. હવે કોંડુઓની પેઠે પારસી ભાઈઓ પશુ દરેક લગ્ન અને નવજોતની કિવા સાજ પછી કરના હતા. એ વખતે જ આ પાર્શ્વિક કિવા થયી જોઈએ તે માટે કામનો મોટો ભાગ ભારે આમલ ધરાવતો હતો. ધોમે ધોમે નવજોતની કિવા કાંઈએ સહવારે કરાવી તેની સામે ખગલગાઠ ઝાડ્યો. પરંતુ એ ધોમે ધોમે સગાઈ ગયો, પછી કામાવાળાઓ જે સુધારાને પસંદ કરતા હતા એમણે નવી પહેલ કરી, એમના કુટુંબમાં લગ્ન પહેલું જ સહવારે થયું, આથી કામના જુના વિચારવાળા ભાઈઓમાં ભારે ખંજભગાટ થયો. એમના મનમાં આ કામથી ધર્મના ઉપર કાંઈએ મોટો હુમલો કર્યો હોય એવું થયું. એમનું થોડો ઉકળો નીકળ્યું. “જામે જમશેદ” દમેશાં આ જુના વિચારવાળા ભાઈઓની કુમકે હથોઆર બાંધી આવતું હતું. પરંતુ આ વખતે કાંઈ ગળજ થયો, “જામે જમશેદ” પોતાની રૂઠી મૂંઝી દીધી. એ સુધારાવાળાની

વાળાં ગ્રહસ્થો હતાં; ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં એએએએ 'રાહુનમાય માનદવસ્તાન' નામે મંડળ રચાયા હતાં. શેઠ સોરાબજી શાપરજી બંગાલી એના પ્રથમ સેક્રેટરી હતા. કાબરાજી પણ પાછળથી આ મંડળમાં આગેવાની ભરેલો ભાગ લેતા હતા.

રાસત ગોક્તાર પત્ર 'દફતર આશંકારા પ્રેસ'માંથી પ્રસિદ્ધ થાતું હતું. એ પ્રેસમાં સુધારકોની મંડળી દરરોજ સાંજે મળી એક એક વિષયની ખૂબ ચર્ચા કરીને પત્રની નીતિ ધક્કી હતી. પરંતુ આગળના પારસી ભાષિઓ જેમ અશો ધર્મચુસ્ત હતા તેમ પાકા ગુજરાતી અને સરસ હાંદી હતા. પોતાની ભાષા, પોતાના ગુજરાત, પોતાના ગુજરાતી દેશ-ભાષિઓ માટે તેમને મોટું અભિમાન હતું. દરેક પ્રવૃત્તિઓને સાર્વજનિક હોય તેમાં ભાગ લેતા હતા. રાસત ગોક્તારના અધિપતિ તરીકે આ સુધારક મંડળે કરસનદાસ મુળજીને નિમ્ણા હતા.

પારસી બંધુઓમાં આ સમયે ધણા જુના વિચારો હતા. તે સર્વેમાં બ્રેમ, અગ્નિતા અને રૂઢિચુસ્તપણું કેખાતાં હતાં. હમણાંના પારસી-ભાષિઓને તેનો સહેજ ખ્યાલ. વટીક આવી શકે નહીં. આ કુધારાની સંક્ષિપ્ત નોંધ:

(૧) કોઈ બાબતથી અંગ્રેજી વિદ્યાભ્યાસ થઈ શકે જ નહીં. આખી કામમાં અંગ્રેજી બાણેલી બહુ થોડી માત્ર આગળીના વેદા પર મણાય તેટલી જ નીકળે.

(૨) કોઈ પરજોલી અથવા કુંવારી બહેન પારકાઓ સાથે હળીમળી શકે નહીં. બહારનો માણસ આવે તો ઓગલ પડાની અંદર સંતાઈ રહે. ઘરમાં મેળાવડો હોય તો ધરની બાંતુઓ તેમાં ભાગ લઈ શકે નહીં.

(૩) ધણી-ધણીવાણી. ખુલ્લી, ગાડીમાં બેસીને ફરવા જઈ શકે નહીં.

(૪) ઓઘોમાં પહેનથી નપણું પૂરું પાળ-

વામાં આવતું હતું. વરવડું મોટાઓની હાજરીમાં કચારે પણ વાતચીત કરી શકે નહીં. બાંતુઓથી બહાર નોકરી કે કામ થઈ શકે નહીં. બેરાંઓ તો માત્ર ધરકામ જ કરે.

(૫) માયાપાતું ઠેક કપાળ ઢંકાર્જી બંધ તેવી રીતે બંધાતું હતું. ઓઘોથી છુટ, મોખ પહેરાય નહીં. કોઈ પણ માણસ સાથે વાતચીત કે શેકશેક થઈ શકે નહીં. તાપ, વરસાદમાં પણ ઓઘો છત્રી વાપરી શકે નહીં.

(૬) છુદ પારસી પુરુષો પોતાના પગેમાં ધોતીમાં જેવી પહેાંળી છત્ર પહેરતા. છુટ, મોખનો વપરાશ નહોતો. સ્ત્રીપર પહેરતા હતાં અથવા સપાટનો ઉપયોગ કરતા હતા.

(૭) આખું કુટુંબ, નાનાં મોટાંઓ; કુંવારાં પરજોલાં સંપૂર્ણ કુટુંબ તરીકે રહેતાં હતાં. પછી શાસુ વડુ અને નણુંદ મોખમના કળા આ ખૂબ થતા હતા. તકરારો પણ થઈ થતી હતી.

(૮) સેકામાં અગ્નિ હતું. પવિત્ર જર-થોસ્તી ધર્મના હિંમ્ય સિદ્ધાંતો અધોરનાનોને પણ આંવડના નહોતા. ધર્મધરુઓ માત્ર પોપટની પેઠે મણી જતા હતા. દાનદાસિયા સિવાય ધર્મના મૂળ તત્ત્વોનું કે પરમ પવિત્રનાનું એમને ખ્યાન પણ હતું નહીં.

(૯) બાળકોને બહુ મોટાં પ્રમાણમાં થતાં હતાં (જુઓ પૂન્ય દરુવરજી ધાણાની આત્મકથા)

(૧૦) મરણ પછી રક્ષાકૃત બેરાંઓ કરતાં હતાં.

(૧૧) બેરાંએ સંગીત શીખવું, નાયતાં શીખવું. દારમોનિઅમ વગાડતાં શીખવું, દીક્ષા વગાડવી ને મધુર કહે માટીડાઓની હાજરીમાં ગાવું એ સર્વે તે જમાનામાં બીજકુલ બંધ હતું. કોઈ બહેન જરા પણ જોસથી ગાય તો તેના ઉપર ટીકનાં બાણો છટતાં હતાં.

(૧૨) કોઈ પણ બહેન નાટકમાં જઈ ખૂલ્લે મોઢે માટીડાઓની વચ્ચે બેસી નાટક

જોઈ શકતી નહીં. ઔરંગઝેબે કોષને ત્યાં ધરકામનાં વૈતરોં સિવાય બીજી કોઈ જાતની નોકરી કરી શકતાં નહીં.

(૧૩) સ્ત્રીઓ ધર્મિક ક્રિતાઓ સિવાય કદાચ વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચી શકતી હતી. વર્તમાનપત્રો વાંચનારી સ્ત્રીઓની એમની સાસુઓ અને વડીલ સ્ત્રીઓ નિંદા કરતી હતી.

(૧૪) કોષ સ્ત્રી વિધવા થયે બારે સખ્તા-ધર્મી વિધવાના ધર્મો પાળતી હતી. શોખ કે મોજમજલ કે આરામ ભરેલી વસ્તુઓ વાપરતી નહોતી. કંઈ પથારી ઉપર સૂવું, કાળી સાડી પહેરવી, પગમાં માત્ર સપાટ પહેરવી, કંઈ અલંકારો કે ધરણી પહેરવાં નહીં. એવું જીવન ગુજારતી હતી.

(૧૫) સંયુક્ત કુટુંબમાં એક દાદાના પુત્રો સાથે રહેતા હતા. પછી પુત્રોમાં પણ કંઈકાં કંકાસ થતા હતા.

આવા આવા ધણી જુના કુમારોએ ઉપર કાબરાજીએ પોતાની તીક્ષ્ણ દક્ષિણ ચાલાવવા માંડી. કાબરાજીની ભાષા શૈલી બહુ મીઠી સરળ અને સાદી હતી. છતાં મીઠાશની નીચે પણ ચાનક લાગે તેવી રીતે ક્યારે ક્યારે લખતા હતા. તેઓ પોતાના વાંચનારાઓ ઉપર અસર પડે એવું લખી શકતા હતા. કાબરાજી વહેલ સુધારક નહોતા. એઓ “બહેકેલાં વાગ” ને ચાહતા નહોતા. જરૂર પડતી ધર્મ નીતિ અને સદ્ગુણોના ઉપાસક હોવાથી વહેલ સુધારો એમને બિહકુલ પસંદ નહોતો. કોઈ પણ રીતે કોમ સંસ્કારી, જ્ઞાનવાન અને અને ઉદ્ધતાઈ, ખોટી શીશીઆરી, ખોટી દૂશનો, વાંદર નકલો અને મુરોપની દુટેવો કોમમાં ન ઉતરે તે માટે તેમણે તકેદારી રાખી હતી. કોમ ઉલોગ અને જ્ઞાનમાં આગળ વધે, કોમમાં દેશ, પ્રજા અને જાતિસેવા કરનારા પુષ્કળ ગૃહસ્થો અને સજ્જાતીઓ પાકે, કોમમાં ખોટી મોજમજલ, ભપકો, ઉગાઉપણું, ખોટું ખર્ચાળપણું દાખલ ન થાય

તે માટે તેઓની કલમ તેજ સાથે ચાલતી હતી. તેઓ constructive સુધારક હતા, ‘destructive’ નહોતા.

રાસ્ત જોહતાર એમના હાથમાં બારે દીપ્તી નીકળ્યું. પુરું ચાલીય વર્ષો સુધી એમણે રાસ્ત જોહતારમાં અધિપતિપણને શોભાવ્યું કાબરાજીની જુની ખુરશી કાઈ દિવસે ખાલી જોવામાં આવે નહીં. બધીના દીવસોમાં પણ ખુરશી ઉપર બેસીને એઓ કાર્મિક લખીનેજ ધરે બધ. રાસ્ત જોહતારનાં લખાણો માટે અને એને સરસ બનાવવા માટે રાત્રી દીવસ એ કામ કરે. કામથી કદી થકેજ નહીં. એઓ લખવા બેસે એટલે પાનાંના પાનાં બરાવા, માંડે, પછી એમના હૃદયનો કુલ આવેશ કાગળ ઉપર ચિત્રાવ ત્યારેજ સતોષ પામે. એઓના સામા લખાણ કરનારાઓને તેઓ સલુસણતા જવાબ આપે પણ કદી વિવેક ભુને નહીં. ગાળાગાળ કે કંઈક શબ્દો એમને પસંદ નહોતા.

રાસ્ત જોહતારના અધિપતિ તરીકે એમણે વીસેક હજાર પાનાં જેટલા લેખો લખ્યા હતા, એમાંના મોટો ભાગ સંગ્રહ કરવા જેવો હતો પરંતુ દુઃખની વાત છે કે કોષને એમાંથી સુંડીને સારા લેખોનો સંગ્રહ કરવાનું સુઝ્યું નથી. એ કિમતી ખજાનો શું કોમ ગુમાવા દેશે ?

કાબરાજી માત્ર સુધારક નહોતા, તંત્રી પણ માત્ર નહોતા, પરંતુ એઓ એક અચ્છા લેખક હતા. અમે આજે ચાલીય વર્ષ ઉપરે એમની નવલકથાઓ-દુખીઆરી ખયુ, ગુલી મરીમ, દારાયાનાં, મીઠી મીઠી, ચાલીસ હજારનો ચાનજી, વગેરે વાર્તાઓ ખુબ પ્રેમથી રાત્રીએ જાગીને પણ વાંચી છે. સાદી સીધી જિંદગી, ચાનક ભરેલી વાર્તાની રસદાર શૈલી, સૌના સંસારને લાગુ પડે એવા દરરોજના જીવનનાં ચિત્રો, કોઈ નેક સદ્ગુણી જાતુ અને મરદોના આત્મબોગો, એ સર્વે કાબરાજીએ સરસ રીતે વર્ણવ્યાં છે. એમણે પારસી જાતુ-

ઓની દેશનતી ફીસીઆરીઓ, કપડાં અને બીજાં ધરનાં ફર્નીચરો/લેવામાં ઉઠાવગીરી, બાહર લોકોને માલ ઉપર ચપ્પડ મારી લાલ દેખાડવાનો ખોટા ફાલ બચ્ચાંઓની માળાપ પ્રત્યેની નાતાબેદારી અને તેનાં ખરાબ પરીણામો અભણ સ્ત્રીઓથી, યતાં દુઃખો અને અતે મળતી ખુદાઈ મદદ, સંસ્કારી સ્ત્રીઓના, સદ્-ગુણો, વફાદારીથી થતા ફાયદાઓ ખુબ ખુબ સરસ રીતે દેખાડયા છે.

અમને ખોટી દીલગીરી આપી ઉપર છે કે લાખો કરોડોના ધન કરનાર પારસી ગૃહસ્થો માંથી કોઈએ આ વાર્તાઓને ફરી ઇલાવવાની જરૂર વિચારી નથી. આ પુસ્તક હવે મળતાં નથી. પારસી બાનુઓ! તમારા તરફ હું ખુબ લાવ ધરાવું છું. તમે સંકેટો અથેલ નોવેલો વાંચો છો, તેને બદલે કાળરાજનાં આ વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચો તો કેટલુંમધુ દિત યાય. તમે જો આ પુસ્તક વાંચવા માટે પારસી સંસારમાં અર્થા ઉપાડો તો મારા કેટલાક પારસી મિત્રોની સહાયતાથી આ કામ શરૂ કરવાને મારે હું પ્રયત્નો કરું. મને એમાંથી કંઈ લાભ નોંધતો નથી. ઉશ્કેડતું મન અને ધનની આ કામનાં હું વાળખી મદદ આપવા તૈયાર છું. કાળરાજનાં નાટકો અને વાર્તાઓ ખુબ ખુબ વાંચવા લાયક છે, એ હું ખાતરી આપું છું, મેં પારસી બધુઓ અને બાનુઓને બર સલામમાં અપીલ કરી છે. ફરી પારસી સંસારની કતારો મારફતે અપીલ કરું છું.

ખુબ બાનુઓ! તમે જો, જાણો અને અર્થ લેવાનો.

કેપ્ટેનશરમાં નીચે મુજબ ગુણો પ્રક્ટી નીકળ્યા:

(૧) તેઓ જાતે લારે ઉઠીઓ અને હોમતવાન હતા, પોતાના દાલમાં એક વાતની સચ્ચાઈ જણાઈ એટલે ઉમંગબેર, એની પાછળ પોતાની સર્વે શક્તિ રડી દે એમને

નિંદા, તકેદારી અથવા શોક કરી પણ પોતાના સચ્ચાઈના મોરગંથી અળાંપી શકે નહિ. બાર કલાક કામ કરે. દીલમાં ભારે ધમસ હોવાથી કોઈ દીવસ અધુર કામ રાખે નહિ.

(૨) પારસીઓમાં ખાસ અને હિંદુ મુસલમાનોમાં સાધારણ રીતે સંસાર સુખ રાના દીમાયતી એઓ હતા. પરંતુ એમને વિદ્યા, હુન્નર કળા અને સંસારસુખ વધારવાનો અશખરો હતો. સી સી પુરુષો પરપર હેત મીકાશ વધારી વરોમાં સુખ સંસ્કારો સંસાર ચલાવે એવી એમને ઇચ્છા રહેતી હતી.

(૩) કાળરાજને દેશનતી ફીસીઆરી, ખોટી બદારની રાપટીપ અને બદારનો દેખાવ પસંદ ન હતો. પોતે સાદાં કપડાં, સાદી રહેણી કરણી મુજબ ચાલતા હતા. ખોટા લપકાને તેઓ ધિક્કારતા હતા. સાદાર્જના ચાલનાર હતા. એકેકલાં વાગતને તેઓ ધિક્કારતા.

(૪) સચ્ચાઈ ઉપર એમને અજબ બહાવ હતું. પોતાના નીકટના મિત્રો પણ જો સચ્ચાઈ મૂકે તો એાખું, સંભળાવી દે એવા સાફ દોહના હતા.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ સુધી પારસી યાગમાં સ્ત્રી કેળવણી જેવું કશું હતું નહિ. સ્ત્રીઓ અથવા બાળાઓને ભણાવવી એ તો ભારે મુશ્કેલીનું કામ ગણાતું હતું. પરંતુ ધીમે ધીમે સમજુ વરગમાં સ્ત્રી કેળવણીની ધમચ ઉત્પન્ન થઈ. ખોટા ખાંચરના ગૃહસ્થો પોતાની કન્યાઓને અથેલ ભણાવવાની ખાનગીમાં જોઈવણ કરવા લાગ્યા. મોટા પારસી એલફીનશોરીઓએ છોકરીઓને અથેલ કેળવણી આપવા પોતાને ત્યાં ખાનગી વર્ગો શરૂ કર્યા, પરંતુ બાનુઓ પોતાની છોકરીઓને મારફે ઘેર ભણવા મૂકવા નારાજ હતી. કેટલાક વિદ્વાન હિંદુ પારસી ગૃહસ્થોએ મળીને છોકરીઓને શીક્ષણ આપવા સ્ટુડન્ટસ લીટરરી સોસાયટી મારફતે સ્ત્રી કેળવણીની

કુમેશ ઉપાડી લીધી. કાખરાજી, સોરાખજી - મંગાલી, નવરોજી ફરુનજી, બમનજી માસ્તર આ સર્વે સ્ત્રી કેળવણીના મોટા હીમાયતીઓ હતા. એમણે સ્ત્રી કેળવણીના સવાલને સંસાર મુદ્ધારામાં સૌથી પ્રથમ હરોળની જગ્યા આપી. રાહતુમાય 'મારુદયસ્નાન' સભાએ આ સ્ત્રી કેળવણીના કામમાં ખૂબ ઉત્સાહ રેડ્યો હતો. શેઠ માણેકજી ખરશેદજી ચરાફે તો પોતાને ખર્ચે પોતાના ખર્ચલામાં કન્યાશાળા શરૂ પણ કરી દીધી.

લોકમત હજી કેળવાયો નહોતો. સર્વે મળીને આ લોકમતને કેળવવાનું કામ કાખરાજીને સોંપ્યું. કાખરાજી ખરા જીગરથી ઉલટ મરાવતા હતા. એમણે રાસ્ત ગોડતારની કટારમાં મજબૂત લખાણો લખવા માંડ્યાં. કાખરાજીએ લોકોની નાક તપાસી, એમને જેમ અસર થાય તેવી જાતનાં લખાણોની હારમાળા ચાલુ કરી. કાખરાજીની કલમ અસરકારક લખાણો લખી શકતી હતી. એમણે પારસી ભાષામાં પાસે સ્ત્રી શિક્ષણના ફાયદા બારે ચતુરાઈથી મૂક્યાં. કામને સમજુ વર્ગ આવા વિચારોની તરફેણમાં આવી ગયો. માણેકજી ચરાફે સમજુ વર્ગે સારી નાણાંની મદદ આપી. માણેકજી ચરાફે તંત્ર જ એલેક્ઝાન્ડ્રા ગ્રેસ રુલની મેદાનની સામે રચાવના કરી. સ્ત્રી કેળવણીની આ પહેલી સંરચા હતી. કાખરાજીએ ભણેલી સ્ત્રીઓ માટે એક માસિકની દરકાર સમજી "સ્ત્રીઓધ" માસિક પોતાના હાથમાં લીધું. હજી એ જુનું માસિક લોકોની મોટી સેવા કરી જતું જાગતું ચાલે છે. કાખરાજીએ રાખેલું એ ઝાડ

હજી જીવતું છે. આ માસિક સ્ત્રી શિક્ષણ માટે બારે કુમેશ ઉપાડી હતી. કાખરાજીની સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાની મોટી મહેનત કામના પ્રતિ-હાસમાં સોનેરી અક્ષરે નોંધાઈ રહેશે.

કાખરાજીએ હિંદુઓની સેવા પણ ઘણી કરી છે. એમના ઘણા મિત્રો અને સહાયક હોંદુઓ હતા. રાસ્ત ગોડતારે હિંદુ—પારસી એવો ભેદ કદી ગણ્યો નહોતો. એ તો કામ કામ વચ્ચે પરસ્પર દીલસોજી, પ્રીતિ અને સહકારના મોટા હીમાયતી હતા. રાસ્ત ગોડ-તારના અધિપતિની કલમ હિંદુઓમાં સુધારા કરવા, તેમનામાં સ્ત્રી શિક્ષણ વધારવા માટે બારે બળથી અને શક્તિથી ચાલતી હતી. મુસલમાનો માટે પણ ઉશ્કેરાટ ન થાય તેવી રીતે સુધારાની હીમાયતમાં તેઓ લખતા હતા. ખોળાઓની આનુઓમાં એમનું રાસ્ત ગોડતાર પત્ર માન પામ્યું હતું. કાખરાજી ક્યારે પણ દીવાલો તોડી ખડેર બનાવવાનું પસંદ કરતા નહોતા.

એક કળકતા પત્રકાર તરીકે, એક સુંદર વાર્તાનવેશ તરીકે, એક ખરા જીગરના સંસાર સુધારક તરીકે, કામ કામમાં અરસ્પરસ મહોજત વધારનાર તરીકે, સાદાઈ અને ઉદ્યોગો જિંદગી ચુગરનાર એક ગૃહસ્થ તરીકે, પ્રજાના એક સાચા સેવક તરીકે, એક નિર્લોભી મનુષ્ય તરીકે, એક નીડર લેખક તરીકે, એક સાચા સીપાઈ તરીકે કાખરાજી અખંડ કીર્તિ મેળવી ગયા છે. ધન્ય છે તેમનું જીવન! આ સાહિત્ય ઉપાસકની જિંદગી અમર છે. કરાંચી, ૨૭-૬-૪૨.

મહુમ કાખરાજીને મરણ પામ્યાને આજે આડતોસ વરસ એટલે લગભગ ચાર દાયકા થયા છે એટલે આજની નવી પારસી ઓશાદને તેઓ સાહેબની ભણુપીછાણુ તો ન જ હોય, એટલા જ માટે તેમનું હુંકે જીવન વૃતાંત કહેવું જરૂરી છે.

મુબર્કની અંદર ૧૮૪૨ ના ઓગસ્ટની ૨૧ મી તારીખે તેઓનો જન્મ થયો હતો. ગરીબ ઘરમાં જન્મ લેવા છતાં આ બાળક માતા અંન પીતા બેઉ તરફથી ખાનદાન લોકો ધરાવતું હતું. જન્મની આગલી રાતે મહુમના માતાજીને સ્વપ્નામાં રાણી વીક્ટોરીયા દેખાયાં હતાં, અને ખુશીની વાત એ છે કે મોટા થઈને મહુમ કાખરાજીએ 'ગ્રેડ સેક્રેટ ધી કવીન' એ કવિતાનો તરજુમો કર્યો હતો. કેપુરારના વડવાઓ ૧૭૫૦ ના અરસામાં સુરતથી લવજી નસરવાનજી વાડીયા સાથે મુબર્ક આવ્યા હતા. ફેટલીક પેઢીઓ સુધી તેમના વડવાઓ દારુનો ઈર્જારો ધરાવતા પણ કાખરાજીના પિતાજીએ કંપોઝીટરની નવી લાઇન પકડી અને ભતિ હોશીયારીને લીધે 'જેન્ટલમેન્સ જેઝેટ' નામે પેપરમાં હેડ પ્રીન્ટર બન્યા. આપણુ વડવાઓ પોતાના કામધંધાની લાઇનને લઈ તે ધંધાની ઓખડોથી ઓળખાય છે તેમ નવરોજી કાખરાજી 'નવરોજી જેઝેટ' ના નામથી ઓળખાતા.

પછી તો દફતર આરાકારા ટ્રેસના તેઓ ભાગીદાર બન્યા અને વખતના વહેવા સાથે ત્રણેક છાપાના માલિક અને અધિપતિ બન્યા અને આ વારસો તેમના બેટા કેપુચડુમાં ઉતર્યો.

તે જમાનામાં હિંદુ કામના ધર્મગુરુઓનો એક ચોક્કસ વર્ગ અનીતિ પર ઉતરી પડ્યો હતો તેની દીકા કરતાં નવરોજી કાખરાજીને બદનકીના કેસને બચાવ કરવો પડ્યો હતો.

માયાપતી મુશ્કેલીમાં જુવાન કેપુરારો હાથે રાંધી ખાતા ને વાસણો પણ મતે જ માંજતા. આ રીતે આ જુવાન મુશ્કેલીની નિશાળમાં એકી ગરીબાઈની કવિતા શીખ્યા હતા. તેમણે પાંચ છ ચોપડીની કેળવણી લીધી હતી.

એક વખત જ્ઞાન વર્ધક સભાના આચાર્ય હેકળ "સ્ત્રી" ના વિષય ઉપર ભાષણ હતું તે વખતે મહુમ કાખરાજીએ એવું તો વિહતા જયું ભાષણ કયું કે તેના જ્ઞાનથી ખુશ થઈને તે વખતના હિંદુ સુધારક કરસનદાસ મુળજીએ તેમને તેમના છાપામાં રૂપિયા ૫૦ ના પગારથી એસીસ્ટન્ટ એડીટર તરીકે લઈ લીધા અને સાથે સાથે ત્રીમોઘ ચોપાનીયાના અધિપતિ બનાવ્યા; આ છાપાઓમાં પત્રકાર, વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર તરીકે લેખો લખી આ મહાન પારસીએ ૪૦ વરસ સુધી કામ અને પરકાગતી એકધારી સેવા કરી એકલે હાથે મોટું મિત્ર મંડળ રચ્યું કયું.

તેઓ તેમની સેવા અને કામને લઈ રાજદરબારમાં પણ જાણીતા થયા હતા અને ગવર્નરો, વાઈસરોય તથા ધરાનના શાહ વગેરે તરફથી પ્રશંસાના કાગળો અને આદેશ મેળવ્યા.

તેઓને તેમની ફરજતું તીવ્ર જ્ઞાન હતું. અને તેમના ધંધાને એટલા પ્રમાણીક હતા કે સાચું કહેનાં જરા પણ ડરતા નહો, એટલે ખણી વખત મિત્રો પણ દુઃખન બની જતા.

તેમનો ઘર સંસાર ધણો સુખી હતો. ૧૮૮૩ માં તેમનાં પત્ની કુંવરબાઈ ૩૮ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યા અને ત્યાર પછી વીજ્ઞાનતથી પાછા કરતાં તેમનાં વધાં દીકરી મરણ પામ્યાં અને તરત જ બીજે વરસે એક બીજી દીકરી મરણ પામ્યાં. આ બનાવોને લઈ તેમની ઉપર ધણી જ અસર થઈ. અસહ્ય જ તેઓ મીનાઈ જિંદગીના ખ્યાલવાળા હતા અને તેમાં આ બનાવોથી તેમનું મન ધર્મ તરફ વળ્યું.

તે જમાનામાં યાન અને કેળવણી વિના અધરાઓમાં વહેમ ધણા હતા. અધરાઓ ટંટા શીસાદમાં દીવસ ચુગરે, પારકી કૃષ્ણી અને નિંદા કરે આવી અનેક રીતે સ્ત્રી જીવન ધણું પછાત હતું અને તેથી કાખરાજીને ધણું લાગી આવતું તેમણે સ્ત્રીઓમાં આ બાબતમાં ધણું યોગદાયક લખાણ લખ્યાં જેની અસર અને ચાંનકૃતિ ધણું પારસી કુટુંબોમાં લખાણો યતા તે ધીમે ધીમે ઝાઝા થઈ ગયા.

૧૯૦૭માં સ્ત્રીઓને બન્ધ સુધાર્ મહોત્સવ ઉજવાયો હતો જેમાં યુરોપીઅન તેમજ બીજા કોમનાં જાણીતાં માણસોએ હાજરી આપી હતી અને કાખરાજીની સેવાની કદર કરવામાં આવી હતી.

તે જમાનામાં બાળલગ્ન નાશુદ કરવા અને વિધવા પુનર્લગ્ન માટે પણ તેમણે બારી ઝુંબેશ જાહેરી હતી. મુસલમાનોમાં ચાલતા પરદાની પદ્ધતિ સામે પણ તેમણે જોરદાર ચાલુ કરી હતી.

એક પારસી શેડીઆને ત્યાં ઈનામી મેળાવડો હતો. તેઓ આગળ પડતા અને સુધારક હતા. પરંતુ તેમના ખુદના ધરનાં અધરાઓ દરવાજા અથવા પડદા પાછળ બેસીને મેળાવડો જુએ. આ દાલત ટાળવા કાખરાજીએ મેળાવડામાં હાજરી આપવાનું ઉત્તેજન ચાલુ રાખ્યું અને સ્ત્રીઓને જાહેરમાં આવવાની હીમત અને તક મળ્યાં.

મહંમદ કાખરાજી દીર્ઘદૃષ્ટ, આદર્શવાળા અને સાહિત્ય તથા કળાની કદર કરનારા હતા. માત્ર તેઓ સુધારકજ નહતા પરંતુ એક કુટુંબ પ્રેમી અને આદર્શ પતિ અને પિતા હતા. તેમના ધરમાં અધરા તથા બાળકોને સ્વતંત્રતા અને ખુદ હતી. તેમનો ધર સંસાર ધણો જ સુખી હતો.

તેમણે સમાજના સુધારા માટે જે કંઈ છે તેથી આજે તેમનું નામ અમર થયું છે અને આપણે સૌ તેમને યાદ કરીએ છીએ.

શ્રી હુંગરશી, ધરમશી સંપદ

દૃષ્ટિ પારસી બંધુઓ મોટા ઉદ્યોગપતિઓ થઈ ગયા છે. ધણા મોટા ચાદ સોદાગર તરીકે પંકાઈ ગયા છે. પ્રેક્ષિતર તરીકે પણ એમણે સારી ખ્યાતિ મેળવી છે. વિદ્યાનમાં એમનાં ચંચળ મગજોએ પ્રવૃત્તિઓ કરી છે. વર્તમાન પત્રોના ધંધામાં પણ પારસી બંધુઓએ પ્રાથમિક આરંભ યશ સાથે કર્યો છે. તે પ્રમાણે સંસાર સુધારા અને ગરીબોની સેવામાં કેટલાક પારસી બાઈઓનાં નામો મશહૂર છે તેમાં એક મુખ્ય નામ કેપુરશર કાખરાજીનું છે.

શ્રી કાખરાજી સારા સુધારક અને સેવાભાવી પુરુષ હોવા ઉપરાંત મહાન લેખક અને વર્તમાનપત્રકાર પણ હતા. એમના સ્વશાવર્માં કામોષ અંશ ન હતો. કામપરકોમનાં સર્વે સારાં કામોમાં તેઓ અંતઃકરજીથી ભાગ લેતા હતા. સારાં કામો કરતાં એમને અનેક વખત કામ પરકોમની ગાળો ખાતી પડતી હતી છતાં નિંદાથી કે ખોટો ગાળોથી તેઓ કદી ફરીને પોતાનું બંધાઈ અને નેકોનું કામ પડતું મૂકતા નહોતા, આથી હિંદી કામોની સેવા અને સુધારામાં કાખરાજીનું નામ મોટેજો દરજ્જે ભોગવે છે. આગળના પારસીઓમાં કામો પ્રથમ તિત્ર નહોતો. કામપરકામમાં સમાન ભાવે સેવા અને સુધારાની જુએજી કોંકાવના હતા. પારસી બાઈઓના વડીલો પોતાની સખાવતોનો ઝરો સર્વે કોમોના ઉપકાર માટે વહેલી ગયા છે. સર જમશેદજી જીજીભાઈ પહેલા બેરોનેટ, સર દીનસાદજી પીટીટ, અહેરામજી મલજારી, સોરાળજી બંગાલી, જમશેદજી તાતા આ સર્વે કામ પરકોમોને સમાન ભાવથી એક સખાવતો અને સેવાઓ કરતા ગયા છે. કાખરાજી પણ તેવા નર હતા.

કેપુરશરનું નાનપણ ગરીબીમાં ચુગડું હતું. તેઓએ પોતાની કારકોઈ “જમે જમશેદ”થી શરૂ કરી. ૧૮૬૨ માં જાણીતા સુધારક શેઠ

કરચનદાસ મૂળજીની જગ્યાએ “રાસ્ત ગોફતાર” ના અધિપતિ નિમાયા હતા. કાજરાજીએ ઠેક ૧૯૦૨ સુધી એટલે કે ૪૦ વરસો સુધી રાસ્ત ગોફતારના નાવને અનેક તોફાનોમાંથી જ્યાંની સહિસલામત સફરો કરી. “રાસ્ત ગોફતાર” ની ખીલવણી એમણે એકલે હાથે લગભગ અર્ધી સદી સુધી કરી એને મોટો ફરજીએ ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં અપાવ્યો.

કાજરાજીના ખરા હૃદયનો અને એમની પસંદગીનો વિષય સ્ત્રી શિક્ષણનો અને સ્ત્રીઓના વિકાસનો હતો. આ સુધારાની જુએશ માત્ર પોતાની કામમાંજ નહિ પણ હિંદુઓ, ખોમ્બાઓ વિગેરે કામમાં પણ એમણે ઉપાડી હતી. “જમે જમશેદ” જેવા સનાતની વિચારવાળા પત્રના જ્વારે તેઓ અધિપતિ હતા ત્યારથીજ એમના વિચારો સ્ત્રીઓના વિકાસ માટે આગળ પડતા હતા. એમણે એ સમયે “જાનવર્ધક” સમાના આશ્રય નીચે “આપણો સ્ત્રી સમાજ” એવું એક ભાષણ આપ્યું હતું આભાષણ સંજોગી શ્રેષ્ઠ કરચનદાસ મૂળજી બહુ પુણી ચમા હતા. એ દિવસથી એમની મૈત્રિ ગાદરૂપ લેતી ગઈ. પછીતો સંસાર સુધારકો અને વિદ્વાનો-કવિ નર્મદાશંકર, ડોકટર બાઉદાજી, શેઠ લખમીદાસ ખીમંજી-સાથે એમનો મિત્રતા ભરેલો સંબંધ બધાયો હતો. મોરારાજી સાપુરજી બંગાળી પણ એમના મિત્ર હતા. આ બધા મળી સંસાર સુધારાના આખ્યાનો આપતા. સ્ત્રી કેળવણીની ખીલવણી માટે લેખો લખતા. નિબંધો લખતા અને લખાવતા હતા. કોઈ પણ કામની સંસાર સુધારાની હિલચાલમાં કાજરાજી ઝડે હાથમાં લઈ મોખરે ઉભા રહેતા.

“રાસ્ત ગોફતાર” એ સુધારાની વચ્ચેવાળા જુદરથોનું મુખપત્ર બન્યું એમનું એ વાજત્ર બન્યું. “દફતર આરાકારા પ્રેસ”માં રાસ્ત છપાતું હતું. સાંજના વખતે એ પ્રેસના અધિપતિના ઓરડામાં સુધારાવાળાઓની ચાલુ

ભેડક મળતી હતી. આ સ્થળે સંસાર સુધારાના વિચારોની મુદ્દર ચર્ચા થતી. કાર્યક્રમ પણ ત્યાંજ નક્કી થતો, જેમાં હિંદુ સુધારકો, પારસી સુધારકો અને ખોમ્બા સુધારકો ઉલટ-ભેર ભાગ લેતા હતા.

સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિને માટે સુધારકોએ “સ્ત્રીબોધ” નામે માસિક ચર ક્યું તેના ચોદા વર્ષમાં કાજરાજી અધિપતિ નિમાયા. શરૂઆતમાં પોતાના લેખો આવતા હતા. પછી તો એ માસિક સર્વે કામની ગુજરાતી સ્ત્રીઓનું મુખપત્ર બન્યું. આજે ૮૭ વર્ષો થયાં એ વૃંદ માસિક સંપૂર્ણ પુરાનીના પ્રવાહના તરંગોમાં ગુજરાતી પ્રગળે પરમ ઉપકારક બની રહ્યું છે. કાજરાજીના લેખોનો સંગ્રહ પુસ્તકરૂપે કોઈ પ્રકટ કરે તો હજી પણ એ ઉપકારક બની શકે છે.

ચર્યાતમાં સંસાર સુધારાના કાર્યક્ષેત્રો એને અંધશ્રદ્ધાજી જુના વિચારનાઓને હાથે કેટલી તકમાંકિ સદન કરવી પડી હતી તેનો ખ્યાલ આપણને બાવી શકે નહિ. તેઓને સ્ત્રીઓની પણ માળો ખાવી પડતી હતી. તેમ નાથી. કોઈ સામાજિક ઉત્સાહમાં ભાગ લઈ શકાતો નહી. તેમના ઉપર માળાપરથી કચરો નાખવામાં આવતો હતો. તેમનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવતો હતો. છતાં કાજરાજી જેવા સમાજ સેવકો કદી પણ પોતાના ખેતને છોડતા નહિ. એમનામાં અજગ્ય હિંમત અને શ્રદ્ધા હતી.

કાજરાજી હિંદુ તેમજ પારસી સ્ત્રીઓના સમાજ સુધારા માટે આટલું બધું કરી ગયા છે. પરંતુ તેઓ જીવજૂત સુધારક નહોતા. પોતે સાદા હતા. સાદાપથી રહેતા હતા. ફેશનની ફીસોચારીઓ એમને પસંદ નહોતી. કદી પણ વિલાયતી-મડમો જેવી આપણી સ્ત્રીઓ અને તે એમને પસંદ નહોતું. સ્ત્રીઓના શિક્ષણ અને માનસિક વિકાસને એઓ પસંદ કરતા.

ના. અર્થાત્, ઉડાઉમોર અને ફેશનના પત-
તીઓએ એમને પસંદ નહોતાં. શારીરિક,
શાનસિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસને તેઓ નહાતા હતા.

કેમુશરે કાખરાજીએ અનેક સુંદર નૌવેશો
કાઢી છે. આ વાર્તાઓ આજે પણ વાંચવા
જેવી છે. એમના પાત્રો કુલીન, સર્વજન અને
મધ્યસ્થ છે. વાર્તાનો પ્રવાહ સરળ રીતે
ધારે છે. આ વાર્તાઓ ફરી જાપાનવાની જરૂર
કે એવો માર્ગ આગ્રહ છે.

શ્રી ચૈસ્તનજી ખ તારાપોર

‘ડેલીએસ્ટ’ના માણ અધિપતિ આ અપૂર્વ
પ્રસંગે આપણે એકસો વરસ ઉપર જન્મેલા એક
એવા પારસી નરની પવિત્ર યાદને માન આપવા
કાજે બેઠાં મળ્યાં હોયે, કે જેઓ પોતાની
વિશ્વવિદ્ય શક્તિઓ વડે આ મહાન દેશનાં
અસંખ્ય સ્ત્રી-પુરુષોની નૌનમ સેવા અમલથી
પોતાના કદીમરાજાની કીર્તિમાં કાયમનો વધારો
કરી ગયા છે.

સુધારા અને પ્રગતિનાં વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રોમાં
કેમુશરે કાખરાજીએ કેવાં પુણ્યવાન ખીલે
વાળ્યાં છે, તે વિશે આજ પર્વત ઘણું ધણું
લખાયું અને બોલાયું છે, એટલે હું આ સંસ્થા-
કાલે તેમની એક પત્રકાર તરીકેની ભાષક
કારકીર્દીના સંબંધમાં મારા નમ્ર વિચારો
દર્શાવેને મારી પાક ફર્મ અદા કરીશ.

લિંચ પત્રકારનાં મૂળ તત્ત્વો.

એક કાર્યસાધક પત્રકાર નીવડવાને માટે
કોઈ પણ લેખકમાં ત્રણ વસ્તુઓ અવશ્યની
છે. પ્રથમ તો પોતે જે ભાષામાં લેખે તેની
ઉપર તેણે સંપૂર્ણ કાણુ ધરાવવો જોઈયે.
બીજું તો તેની મનોવૃત્તિ લિંચ ભાવનાઓથી
ભરપૂર રહેવી જોઈયે. અને સૌથી અગત્યનું
તો એ છે કે તેના અંતઃકરણને જે કોઈ
ઈન્સાફી અને લોકલાભનું લાંબે તે અંગત
સ્વાર્થ કિંવા અંગત નોખમનોજેવાં પણ ખ્યાલ
હોવાં વગર ખબાર પાડવાની હિંમત તેની
જાતીમાં નોઈયે.

કેમુશરે કાખરાજી પ્રતાપશાળી, પત્રકારનાં
એ ત્રણેય પ્રધાન લક્ષણો અસાધારણ પ્રમા-
ણમાં ધરાવતા હતા, અને તેને લોધેજ દિંદો
જાપાના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ સદાકાલ માન
તથા આજાર સહિત જળવાઈ રહેશે.

ભાષાની મોહિની.

શેફર્ડસ્પરની પેઠે કાખરાજીએ જન્મેલા
લેખક હતા. તેમની કલમમાં ગોળા, કાનુકાની
વાંસળીના જેવી મોહિની વસતી હતી, કે તેનો
અજાણ થતાંજ તમામ વાંચક પ્રભુ જગૃત
ચક્રને તેનો સ્વરસ્વર આતુરતાથી સાંભળી
આનંદમાં અદોલન કરતી હતી. તેમનાં હાથરે
લખાણોમાંથી મને કાનને કઠોર લાગે એવો
એક પણ શબ્દ આજ પર્વત મળ્યો નથી.
પોતાની કલમના દરેક વાક્યને તાલપદિય રચ-
નામાં વિશુદ્ધ મોતી સમાન વહેતું કરવાની
કાખરાજીની કુદરતી કલા તેમને એક ઉચ્ચ
કાલીના ગદ્ય-હવિ તરીકે પૂરવાર કરે છે.

પરંતુ નાટક, કાવ્ય અને નિબંધ રચવા
માટે જે પ્રકારની લેખનકલા અવશ્યની છે,
તેથી કોઈક જુદાજ પ્રકારની અને બહુફી
લેખનકલા ધરાવ્યા વિના કોઈ પણ પત્રકાર
નક્કી પરિણામે ઉપજવી શકતો નથી. વિષય
તથા પ્રસંગને અનુસરીને નિરનિરાળી શૈલીમાં
લેખવાનું પ્રબળ કાખરાજીનું હતું તેઓ જરૂર
પડે તેમની કલમ મારફતે એક સિંહની માફક
ગર્જના કરતા હતા, અને બીજી બેળાએ તેજ
કલમમાંથી તેઓ. કાખરાજાના જેવી કામળ
વાણી સંજ્ઞાવતાં ન્યારે ટકરવાળા લખાણ
કરવામાં તેમનો કોઈપણ ભાઈપદ કાખરાજીની
હરીફાઈ કરી શકતો નહોતો.

અલંકારિક લેખનકલા

માનવીનું હૈયું પીગળાવે એવી અસરકારક,
નેશદાર અને અલંકારિક ભાષામાં લખવાની
કાખરાજીની અસાધારણ શક્તિના એકજ દાખલા
તરીકે હું તેમના “જમશેદ” નાટકમાંથી
નીચલી લીટીઓ તમારી આગળ રજૂ કરવાની
તક લઉં છું:—

[અંક ૨નો પ્રવેશ ૧૦ માં]

[એક મેદાન-દુરથી બલખ શહેરનો દેખાવ. શહેરમાં આગ લાગી છે, અને જમશેદ લોહી લુહાણ અને ચીકડેલા લંગડાઓ આવે છે.]

જમશેદ:—“ઓ જમાના! હો દવે મારો પીછા! ઓ આકત! કંગાળીયતના કાંટા દવે ઝાઝા મોક! અરે બહાલાં વતન! તારા આ શું ખૂરા દાલ! આગ, બપુંકર આગમાં ચાલ છે પાપમાલ! કહે ઓ શુકદે ધર્મના બળવાન કોટ, કહે પુરાતન બલખના ઓ બંધિયાર કમરખંદ, કહે! આ બળતીની બેચૂક આ આતશના ઝોળા, જમીન પર ઉઠાવેલાં આ ધુવાની વાદળ અને ખુદ વાદળ પર ચંદ્રવેલો આ સોનેરી દોળ શું સંખત ધરાવે છે? આ બરપૂર શહેર, શું નોંદાકનો નાચકારક દસ્ત તને બાળીને બરમ બનાવવા માંગે છે? અને શું તારા બપડાદાર મહેલો, આશ્માનસે વાત કરતા છુરજો, સેતારાઓની ચાલના વરતારા મીનારાઓ, કાંસાં સે કકણ કીકાઓ અને કમિલદાર લોહાંની હવેલીઓને એકદમ ભોંપ બરાબર કરે છે? યા શું તને આગળ દેનારા જમશેદના બરગરતે હાથ ઉપર તું આતસની ચેહેમાં પોતાની મેળે જ બળી મરવા બેઠું છે? યા શું તુંએ ઉઠાવેલા બળવાના બદલામાં યજ્ઞદાને તારા ઉપર આતસનો વરસાદ વરસાવ્યો છે? અરે નહિ! એ તો નવી પાદશાહતની મુગ્ધરક બાદીમાં આખા શહેર જગવદાર લેખાચ પહેર્યો દરો! એ તો તારા પનાહદાર પાદશાહની ખુવારીની ખુશાલીમાં આખા શહેરમાં રોશની અને આતસખાજ ચાલતી દરો. એ તો તારા નહાસતા પાદશાહને તેના ખોલેલા મુલકમાંથી રસ્તો બતાવવાને મશાલો સજાવી દરો. પણ બલખ! શુભ એ બળતાં, યાં નહિ તો વધાર એ બળતાં—અને ચલાવ જમીન દરિકાઈ મારા દીલમાં ઉઠતા આતસના ઝોળાની સાથ, કે પછી તારી વધતી આગ મારી તારા કરતાં વધારે જમીન આગને એકદમ દાળી નાખી તે

આગ મને તાજગી અને ટાંક બહે. બલખે! તારા બદખખત પાદશાહનો એટલો હુકમ તો માન! જે પાદશાહએ તને લસાવ્યું, તને ઉધાધું, વતે સુધાધું, જેને તું ખુદાઈ માન આપતું વેના દાલ પર એટલી તો દયા કર!..... લોહી જવાથી હું નબળો બન્યો છું. રંજથી હું થાંક્યો છું, કુખથી દીવાનો છું. ઓ! (કસકાઈ પડે છે; અંદર ગમગમ ચાલ છે) અરે! હું ક્યાં નાહસો? હાર અને નાહિમેદી વચ્ચે હું ન્યાંખી નહાસું છું ત્યાં દોળખ છે,... હું ખુદ બખુદ પોતે દોળખ છું! અને ઉંઠામાં ઉંઠા ગારમાં હું જઈ પડું છું તો તેથી બી કિડા ગાર મને ગળી જવા સાફ પહોળા મહેલ કાંથી ઉઘડે છે, જેની આગળ માતું હાલનું દોળખ મને બહેરતની મીસાલનું છે. અરે! લોજશ યા માશીને વારતે કઈ જ જગ્યા નહિ મળે? (વિચારમાં પડે છે)

રાસ્ત છે કહેલા આ સુખનના ગૌદર કે તોશમરીને અદકાર છે છંદમોનું એર; અંબર યાવ, યાવ તું ફૂળ છંદાનનો શાહ, હોતો ના દરગેઝ ખુદાની પનાહ. કારણ જે ધંધો ખુદાથી નિરાશ, તો ધૂળ મળે સુખ અને સંપન્ની અશિ કર તે સાહેબની યાદ ને શુકર, જે વના આ છંદાનમાં ખાવી છે ઠોકર. [અંદરથી ગમગમ]

“અરે, આ શું પીકા છે! હજી દુશ્મનો મારી ખુદે! જમશેદ, નાહાસ પાછો! ફરી આ પાક ધરતિ પર મારાં નાપાક પગલાં નહિ પડે! સલામ, ફૂળ મુલક! તને છેલ્લી સલામ! [નાહાસતી જાય છે. થોડાક નોંદાકના સરદારો લોહી આવે છે.]”

મારા આધીન મત પ્રમાણે કાખરાજએ અઢાવીસ વર્ષની ઉંમરે લખેલો ઉપલો આપ સંવાદ તેની કલાવંત વાકચરમનામાં અને

અર્થઘટિકં ભવ્યતામાં શેકસપિયરના કોષ પશુ
આપિસંવાદ (soliloquy) ની બરોબરી કરી
શકે. જે લેખકની કલમમાં એવો જોય, એવું
જોમ, એવો જુરસો તે કાં નહિ તમામ વાંચક
વર્ગના મન ઉપર અસર કરે, કાં નહિ પ્રત્ય-
મતને ઝુકાવે, કાં નહિ લોહિતની અભિરુદ્ધિ કરે?
હું આગળ કહી ગયો છું તેમ બાપા ઉ-
પર સંપૂર્ણ કાણુ ધરાવવા કરતાં પશુ વર્ત-
માનપત્રના તંત્રીને માટે વધુ જરૂરનું તે એ
છે કે તેના હેતુઓ નિર્મલ રહેવા જોઈએ,
તેના આદર્શો હિત્ય હોવા જોઈએ. ખરેખર,
તેણે તો એમરસના નીચા સખ્દો રાત દિ-
વસ માદ રાખવા શરૂ છે:—

“What is a man born for
but to be a Reformer, a Re-
maker of what man has made; a
renouncer of lies; a restorer of
truth and good, imitating that
great nature which embosoms us
all; and which sleeps no moment
on an old past, but every hour
repairs herself, yielding us every
morning a new day, and with
every pulsation a new life?”

દરેક માનવીનું જે કર્તવ્ય એમયેસને જ-
તાવ્યું છે, તે કર્તવ્ય અદા કરવાની જવાબ-
દારી દરેક અધિપતિના ખર્ખા ઉપર રહેવી
જોઈએ. દરેક પત્રકારનું આદ્ય કર્તવ્ય કુદરતની
ગતિનું અનુકરણ કરીને સંસાર તથા સમાજની
ચાલુ નવરચના, યુનર્વટના કરવાનું છે, ત-
મામ પ્રકારનાં ભુલકાણાંએતે તોડી પાડવાનું અને
ઓ જગ્યાએ સચ્ચાઈ તથા નેકીનું રાજ
સ્થાપવાનું છે. પત્રકાર તરીકે એ મહાભારત
કાવ્ય કાખરાણએ જે કુશલતાથી જખખ્યું છે,
તેને લીધે જ તેઓ પોતાનાં મોંઘેરાં પત્રકાંની
જાપ જખતની રેતીઓ ઉપર નહિ જુસાખ
એવી રીતે મેલી ગયા છે.

પારસી 'સંસારનો મહાન સુધારક

માત્ર પારસી કોમના જ નહિ પરંતુ તે
સાથે બીજા ભાર્ષભ કોમના સંસારમાં લે-
ખતને અનુસરતા સુધારાઓ લખલ કરવા સાથે
કાખરાણએ કેવી બલવાન લડતો ચલાવી હતી,
તેના અસરકારક ખ્યાલ હવડાં જ આપણને
બહેન શ્રીમતી મુલ મીણુવાળાએ પોતાનાં લા-
મણીદાર લાખણમાં આપ્યો છે, એટલે એ
ખખત ઉપર લખાણથી જોલવાની જરૂર મારે
માટે રહી નથી. હું એટલું જ કહીશ, કે પા-
રસી કોમને અનેક મહત્વની દિશાઓમાં આગળ
વધારવામાં કાખરાણએ જે યાદગાર ભાગ
જખ્યો છે, તે કહી પશુ લીસરી જવાય એવી
નથી. ખાસ કરીને પારસી અખલા વર્ગ આજે
કેળવણીનાં જે મીઠાં ફલો ચાખે છે, અને
સંસાર તથા સમાજમાં જે હકદાર છૂટાપછૂટ
જોખરે છે, તેને માટે આપણે કેપ્તુશરી કાખ-
રાણનાં ખાલેખાલ આભારી છીએ અને ચાલુ
આભારી રહીયું.

લઘિતખાન દેશસેવક

પોતાની હમદીન કોમના સંસારને મધુરો
ખતાવવા ઉપરાંત આપણા હિંદુ ભાર્ષભો
વચ્ચે અનેક મહત્વના સુધારાઓ લખલ
કરવા માટે કાખરાણએ જે ખતીલી કારોશો
કીધી હતી, તેના સંખંધમાં અનેક હિંદુ ટીકા-
કારોએ સવાલ ઉઠાવ્યો હતો કે એક પારસી
ભાર્ષને બીજા કોમોની સંસારી ખખતોમાં
માથું મારવાનો શું હક્ક છે? એ તકરારના
જવાબમાં મેં ૧૯૦૧ માં “રાસત જેતાર”ની
કટારોમાં લખ્યું હતું તેમ બીજા કોમોની સં-
સારી જરૂરિયાતો સાથે લડત ચલાવીને કાખ-
રાણએ દેખાડી આપ્યું છે કે આ મહાન દેશના
સાંસારિક પ્રશ્નો અખંડ અને નહિ છૂટા ખાડી
જકાલ એવા છે, અને પોતાની ભાર્ષભ કો-
મોનાં કલ્યાણને માટે એવી જાંડી કાળજી
ખતાવીને એ પારસી પત્રકારે પોતાને એક
લઘિતખાન દેશસેવક તરીકે પૂરવાર કીધા છે.

પરંતુ સુધારાની ઉપર દબે દિગમ્યત કરવી એક વાત છે, અને સુધારાના મેદાનમાં દાખલ થઈ ઉવટ સુધો લડવું એ કેવડા જીદી વાત છે. કાબરાજીને જે કાંઈ ફેરફારોની જરૂર દેખાઈ આવતી, તે અમલમાં લાવવા કાળે તેઓ જરાપણ અચકાયા વિના દિંમતથી બહાર આવતા, અને ગમે તેવી મુશ્કેલી, ટોણાં મેણાં અને વિરોધ વચ્ચે પોતાની ગંભીર જરાબદારી અદા કરતા. ન્યાં ન્યાં વહેમી, રાહર્તિઓ પ્રગતિનો માર્ગ રોકતી હોય, ન્યાં ન્યાં આપખુદી પોતાનું શીર ઉજી કરતી હોય, ન્યાં ન્યાં માનવીનો જુલમ માનવીની જિંદગીને કચડી નાખતો હોય, ત્યાં ત્યાં કાબરાજી પોતાની કલમના લાલા સાથે ધસી જતા, અને ન્યાં અધાર્જ હોય ત્યાં અજવાળું, ન્યાં અન્યાય હોય ત્યાં ન્યાય, ન્યાં ગુલામગીરી હોય ત્યાં છુટાપણું દાખલ કરતા. ધન્ય છે તે પારસી માતાને, કે જેણે એક એવા પતેતા પુત્રને જન્મ આપ્યો, કે જેની મહાન લડતોએ સકલ દિંદની ઉન્નતિ અને સુખાકારીમાં કાબરનો વધારો દીધો છે.

નહિ ખરીદાય એવી સ્વતંત્રતા

એક પત્રકાર તરફ કાબરાજીની સૈયી મૂલ્યવાન મીલકત તેમની સ્વતંત્રતા હતી. અસલી ઇરાની ફેરા પહેરી સાદા પોશાકમાં ફરતો, હાં ત્યાં પંજે ચાલી જતો, પોતાના બચરવાલ કુટુંબ સાથે મરીબીમાં જીવન ગાળતો આ પારસી દર રવિવારે “રાસ્ત ગોફતાર”માં પોતાની તેજસ્વી કલમ ચત્રાવી ધનવાનોને કંપાવતો, સત્તાવાળાઓને ડગ મગાવતો, જીલમંદારોની ઉપર આસમાન તોડી પાડતો, એ બધાનો મેદ એજ હતો કે રાસતી અને ધનસાફના એ મુકમ દિમાચીનું સ્વતંત્રપણું કાંઈ પણ રાજ કે લક્ષ્મીધપતિ ખરીદી શકતો નહોતો. એક પત્રકારનું ગંભીર કર્તવ્ય એવી સ્વતંત્ર અને પ્રમા-

ણિક રીતે ચત્રાવવાને માટે કાબરાજીને વારંવાર મોટા ભોગો આપવા પડ્યા હતા. આને તે અશ્વાધારણ ભોગોની જમીનમાંથી ઉગેલાં મધુર ફળો આપણે ચાખીએ છીએ, ત્યારે એવા એક કિંમતી વારસાને માટે આપણો આભાર દરશાવવા કાળે મેં કાંઈક વર્ષો પૂર્વે લખેલા નીચલા ચબ્દો આ ગાંઠિજિક પ્રસંગે કેબુચરો કાબરાજીની ફરશીને અને હાજર રહેલાં સર્વે નરનારીઓ તરફથી એકવાર પાછા સંભળાવાની હું રજા લઉં છું:

“ઓ મારી કામના સૈયી મહાન અને માદગાર લેખક! તું ન્યાં પણ હાલ વસતો હોય ત્યાંથી તારી મધુર વાણીનો રસ તેં આ પૃથ્વી પર છોડી મેળેલા અમે તારા એાછા નાંમિયવંત બાઇબધોમાં રેક, કે અમે તારી નાદર કલમે બજાવેલી પવિત્ર ફરજને આંગળ ચલાવવાને શક્તિ મેળવીએ, અને તારી જીલ્લંક કીર્તિનાં ફિરજો ફરક દિવસના ઉગવા સાથે વધુ અને વધુ શેયની ફેલાવતાં રહે!”

શ્રી નરીમાન સોરાબજી મોળવાળા

મદુમ કાબરાજી એક ઉચ્ચ પ્રકારના સાહિત્યકાર હતા એમ તેમના રાસ્ત ગોફતારનાં તેમજ બીજાં લખાણો જોતાં જણાઈ આવશે. તેમનાં લખાણો ધણા ધણા વિધિ-વિધ પ્રકારનાં હતાં. તેમનાં લખાણોમાં કરાંચી પારસી કામને લગતાં લખાણો પણ નજરે પડે છે.

શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણ માટે તેમને બહોળ આગ્રહ હતો અને પારસીઓ શુદ્ધ ગુજરાતી લખતા થાય તે માટે વ્યાકરણ સમજાવવા માટે સહેલી ભાષામાં વ્યાકરણના નિયમો સમજાવતી કવિતાઓ લખી છે.

વાર્તા સાહિત્ય અને નાટ્ય સાહિત્યમાં તેમણે મોટા ફાળો આપ્યો છે. હલકા રસવાળા સાહિત્યને તેઓ પિછારતા હતા. અંગ્રેજીની ઉચ્ચ કક્ષાઓની વાર્તાઓને પારસી સંસારને અનુરૂપ રૂપાંતર આપીને રજુ કરતા

હતા. તેમની ભાષા શુદ્ધ, મીઠી અને વ્યાકરણની બૃહ વિનાની હતી. 'દારાસાના' તેમનું ઉત્તમ પુસ્તક છે. તેમની ભાષા ગંભીર છતાં સસ્તક હતી અને પ્રસંગને અનુરૂપ તેઓ રંગ આપી શકતા હતા.

નાટ્ય સાહિત્યની અંદર શાહનામા ઉપરથી લખેલું તેમનું 'જમશેદ' નામનું નાટક ઉત્તમ છે. નંદમત્રીશી, સીતાદરશ્ય અને શવકુશ જેવાં દિવ્ય વિષયનાં નાટકો રચવામાં તેમનો હાથ હતો. ધારે ત્યારે તેઓ દિવ્ય-ઓના જેવી શુદ્ધ અને સરફત અબ્દોષણી ભાષા લખી શકતા.

અત્યારના જમાનાની માફક તે વખતે પણ પુસ્તક ખરીદનાર એક અને વાંચનાર થીસ હતા. પુસ્તક વેચાતું લઈ લેખકને ઉત્તેજન ન આપવા માટે તેમનો ધણો બળાપો હતો.

વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર તરીકે તેમણે યજ્ઞરાત્રી સાહિત્યમાં મોટા ફાળો આપ્યો છે.

મી. રૂસ્તમજી જમશેદજી દરુર

મોટા માણસોના જીવનથી કામ અને દેશના ઇતિહાસ રચાય છે. મહુમ કાલાજી ખરેખર એક મોટા સુધારક યર્ધ ગયા છે. સુધારો શબ્દ આપણા કાન ઉપર સંક્રાંત થયાં પડ્યો છે પણ સુધારાનો ખરો અર્થ આપણે જાણતા નથી. સમાજ અથવા દેશની અંદર જે સડો પેસી ગયો હોય તેને દૂર કરવા

ચળવળ અને અદિલન ઉજું કરવામાં આવે તેને સુધારો કહે છે.

સુધારાઓ એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે આપણામાં કુધારા ફાખલ યર્ધ ગયા હોય છે. આપણી પારસી કોમમાં બાળસગ્નનો કુધારો નથી પણ તેથી ઊંઘડું મોટાપણે લગ્ન કરવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. આ પણ એક મોટો કુધારો છે, અને તે દૂર કરવા કાલાજી જેવા મહાન સુધારકની અત્યારે જરૂર છે.

જીવું એટલું સોનું નથી તેમ નહિ એટલું બધું સારું નથી, કાલાજી જમાનાને અનુકૂળ એવી શુદ્ધ નજર રાખીને સુધારો કરનારા હતા, અને એ રીતે તેમણે સમાજને પ્રગતિને પથે વાળ્યો હતો,

મી. રૂસ્તમજીના ભાણજી પછી મેળાવડા માટે કામ કરનારાઓનો મેવરથી સોરાબ કાચે વિગતવાર આમાર માન્યો હતો, તેમાં ખાસ કરી આ મેળાવડાની સમગ્રી ગોઠવણ એકઠે હાથે પાર ઉતારવા માટે શ્રી ફિરાક શાહ ર. મહેતાનો ધણો ઉપકાર માન્યો હતો. તે પછી 'સરસ્વતી દેવીની દોઢવાસી દીકરીઓ' નામનો સંગીતયુક્ત ટેપ્સો સફળ રીતે બતાવવા બાદ મેળાવડાનું કામકાજ પૂરું થયું હતું. (પારસી સંસાર અને લોકસેવા, કરાચીમાંથી ઉતારો.)

૪.

“સ્ત્રીબોધ”ના અધિપતિ શ્રી કેપુરાશે કામરાજીએ મારા પહેલા લખાણને એટલો દરખાસો આવકાર આપ્યો કે મને લખાણો ચાહુ રાખવાને ઉત્તેજન મળ્યું.

એટલુંજ નહિ પણ બે ત્રણ વધુ લખાણ મોકલતાં મારું નામ જાણવાને આતુરતા દેખાડી. અને “તમારા સરખા લખનારની મુલાકાતથી અમે ઘણા ખુશી થઈશું” કરી જણાવ્યું. કાંઈક શરમાળપણાથી મેં તેમને મળવામાં દીલ કરી...અને તેના પરિણામે મારું નામ જાણવા વગર તેઓ ખેલતી થયા, જે માટે મને મનમાં ખેદ રહી ગયો છે. તેઓ એક યુનિવર્સિટી અને સાહિત્યપ્રેમી હતા. તે ઉપરથી તેમની આવી ઉત્કંઠા સમજી શકાય આ ખુલાસો એટલુંજ દેખાડવાને ક્યો છે કે ખરા જુદિવાન માણસો કાંઈ સારું જોઈ કાઢતા અને તેને ઉત્તેજન આપવાને કેટલા આતુર હોય છે અને ખુશ થાય છે. મરહૂમના બીજા જાણીતા સફળજી સાથે લેતાં આ ખુલાસો તેમના ઉચ્ચ ચારિત્ર પર વધુ અવગણી નાખી શકે.

—ડૉ. ડેસાસાઈ ર. ધાલર (સુબોધ સંગ્રહ, અને ૧૯૪૨ માં)

કરાંચી મધ્યે જયંતીના મેળાવડામાં ગવાયલાં ગાયન

(૧)

રચનાર : શ્રી હોમી પી. મીલુવાળા
ગાનાર : મામા પારસી કન્યાશાળાની કન્યાઓ
(રાગ : પીઠુ તાલ : ત્રિતાલ)
સમજવોને શાને બેઠાં મળ્યાં શુભ દિન આજ
શુભ ગાવો કીર્તિના તેની જે સાહિત્યના સરતાજ—

(૨)

રચનાર : શ્રી વલ્લભદાસ ચોપટ શેઠ
સ્વાંગાર : સંગીત પ્રવીણ શ્રી દુર્ગાશંકર ત્રિવેદી
ગાનાર : મિસ. મનોજેહ શેરામજી કામરાજ
(રાગ : બાગેચી તાલ : લાવણી)
(સાખી)

સમાજ સુધારક જે :

હિતેછુ કામના તે

અમર મુકી નામ ગયાને એ-સમજવોને

“ સ્ત્રીઓધ ” ઉત્પન્ન કરનારા

વિદ્વાન એ લેખક, દમારા

ઝોગણીસ સદીના નેતા સેવા, નિજ દેતા

અમૃત્ય અનુપમ જ્યોતિર્ધર

હતો રાહબર જેનો, પરવર-સમજવોને

(સાખી)

ધીરેલો સંપુત! આજદિન પંકાવ કાળરાજીનો વંશ ઘુમ મધુરી વાદ અંતર ભર્યું

જયંતિ વળી તેની ઉજવાય જતી જીવનનો અંચ

ઝોગણીસ

જળ તુમ આયો જગતમે જગ હસે તુમ રોય,
જેસી કરની કર ચતો તુમ હસે જગે રોયં!

ઓ કેમુશરો! તારી કલમની કીર્તિ દેશવિદેશમાં
એકસરથી સત્ય નિખાલસ છુટકી નહિ કોઇ નીતમાં
તને યતુઓ પણ સંભારે, મિત્રો ના ધડીબર વિસારે
શિષ્યો તો મોહી બલિહારે.

તેં ધણી આલેખી નવલકથા ને નાટક ગરવી

મંચ ગુથ્યા

“ રોરતે ” આ વિરલ લેખ લખ્યા

અનુજીવને જીવી નહિ વિરમરજું

સૌ કરજ સદા અદા કર્યું.

જન સમૂહના હિત અર્થે એક માનવી ફટકેટલું બંજરી શકે છે તેનું ઉત્તમ દર્શાવ પ્રિયવિધ સુદિવ્યાળ ધરાવનાર સાક્ષર કેમુશરો કામરાજના જીવન, ચરિત્ર ઉપરથી મળે છે. નિયમિત રીતે તથા બાહ્યશીથી વર્તમાનપત્ર (રાસત ગોધતાર) ચલાવવું, માસિક : પત્ર. (સ્ત્રીઓધ) લખી પ્રગટ કરવું, મ્યુનિસિપાલિટીનું કાર્પ ખંતથી કરવું, બહેર સજા-ઓમાં લાગ લેવો, તથા અનેક બહેર મંડળો ઉઠા કરી ચલાવવી તથા તેમાં લાવણી કરવાં, સંગીતના મેળાવડા કરવા, નવી નવી વાતોઓ રચવી, નાટકો લખવાં, અને તે લખવાની ઝેલાડીઓને તાલીમ આપવી, ક્રીમેસનરીની ઉચ્ચ પદવીઓ ઝોગણી મેમ્બરોને પોતાના જ્ઞાનનો લાલ આપવો, ઇલાદિ, એક પુરુષ કરી શકે એ સુદિનાં પ્રારબ્ધનો ચમત્કારજ ગણી શકાય. કેમુશર કામરાજ એક ઉમંગી સુધારક હતા, — પોતાની કોમના એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓ તથા મુસલમાનોને પણ જલ્દવાર માર્ગ દર્શાવતા હતા. ઝોગ જેનરલ રેડીંગ રૂમમાં એમણે કિમની બાવણો આપી કયા કયા સુધારાઓ કામને લાગકારક છે એ અસરકારક રીતે દેખાડ્યું હતું... અંધકાર તરીકે એમની કીર્તિ ફક્ત, ઇલાકામાં જ નહિ પણ જંગમાર, મસ્કત, નાટાલ આદિ દુરદરાજ સ્થાને ફેલાઈ ગઈ હતી... સુધારક તરીકે સંસારી બધીઓ એટલાવવા એમણે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે... ઉપર જે જે બતાવેલા વિષે : મેં ફક્ત ઇસારો કર્યો છે તે દરેક વિષે મહુમ કેમુશરોએ સંખ્યાબંધ આટિંકસો લખી હતી અને તેના પરિણામમાં ધણીક બધીઓ દાંસીમાં આવો તે તે વખતે જાંધ પડી ગઈ હતી...

કરમચ્ચલી રહીમચલી નાનજીઆણી

(સ્ત્રીઓધનો કે. નં. કામરાજ સ્મારક મંચ સને ૧૯૦૪)

(૩)

“કોમ અધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાખરાજ”

ગાયન રચનાર : શ્રી કિરોજીરાજ રસ્તમજી મહેતા

ગાયન ગાનાર : સંગીત પ્રવીણ શ્રી. દુર્ગાશંકર ત્રિવેદી
[વરખાઈજી હાઈસ્કૂલના સંગીત શિક્ષક.]

[આ ગાયનની સારંગમ પાછલ આપેલી છે]

(સંવેદ્યા છંદ)

ખાર વરસની બાળા પૂછે : “કહો મને તમ કાકાજી !
જન્મતિથિ જેની તમ ઉજવો કોણુ હતા એ કાખરાજ ?”
“સાંભળ પુત્રી: સપુત હતો એ ‘સરસ્વતી’^(૧), જે પર રાજ;
કોમ અધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાખરાજ .
પત્રકાર પ્રખ્યાત પ્રમાણિક કલમ હતી તેજ તાજ,
‘રાસત’ તણી ‘ઝોડતાર’ હતો એ, કુધારક જતા દાઝી;
મોટ મોટાનું માન મૂકાવે, ટકે ન કોની પતરાજ;
કોમ અધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાખરાજ.
સરસ સુકાની ‘સૂંચિયોધ’નો, શી એની સુન્દર વાણી !
વહેમ વસીલા ગયા હકી ને નાર પારસી થઈ ઝાની;
ધર ધર દીવા દીપી ઉઠ્યા, કળિયા કલેશ ગયા બાગી;
કોમ અધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાખરાજ.
વાર્તા મહી વપયા સુધારા કુધારા પણ ગયા લાજ
નાટકમાં ચાનક ચમકાવી, સંગીતથી કીધાં રાજ;
ધર્મ સુધારા સર્વ સુધારા બધે રહ્યા ગાજ વાજ;
કોમ અધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાખરાજ.
વિધવાઓનાં સંકટ હલુંવાર બાપણ કીધાં ગુણકારી,
પારસી સાથે હિન્દુ ખોળ જન્યા એના જડુ ઉપકારી;
ન્યાય નીતિને હૈયે ધારી રાખી રંક તણી બાજ;
કોમ અધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાખરાજ.
કવિ કોવિદ^(૨) ને નાટ્યકાર થઈ આપતે કીધો મસ^(૩) પ્રખ્યાતી;
‘રાન્યગીત’^(૪) રૂંડું જ રચીને શોભાવી નિજ ગુજરાતી;
મહાજનોનો^(૫) મિત્રાચારી, દરબારે^(૬) મોતિ^(૭) ઝાઝી;
કોમ અધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાખરાજ.
ઓ નરવીર કેપુરાશે ! નામી^(૮) સુધારક સાચો હામી^(૯)
અર્ધ સદીની સેવા તારી, ના તેમાં તલજાર ખામી;
શત સંવત્સર^(૧૦) જન્મતિથિએ કિરોજ ઉચ્ચારે^(૧૧) થઈ રાજ;
કોમ અધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાખરાજ !

(૧) વિદ્યાદેવી (૨) દૂર કરવા (૩) વિદ્વાન (૪) થ ૧ (૫) God save the Queen ઉપરથી
‘રાસ દેવ’ન મહાત્માથી ‘સુ’ શ્રી કેપુરાશેએ રચેલ રાન્યગીત (૬) મહાન માણસો (૭) રાજદરબારમાં
(૮) પ્રખ્યાત (૯) હિંમતવાળા (૧૦) એકસોમું સાલ (૧૧) બોલે.

(૪)

“ સરસ્વતી દેવીની હિન્દવાસી દીકરીઓ ”

(સંગીતયુક્ત ટંબો)

- પાત્ર પરિચય લેખક : શ્રી કિરોજશાહ રૂસ્તમજી મહેતા.
- સરસ્વતી પધારે છે પધારા સરસ્વતી આ મંત્રે ! વિરાળે આ આસન^૧ પરે,
તેને શોભાવો સમારંભ^૨ રૂડો, રલાવો અહીં રંગ ખરે !
આપજ છે વિદ્યા કળા સંગીત પંથુ સાક્ષાત,
નમન નમન દેવી તને ! નમન મુજ માંત !
- ૧—સિન્ધી : સોહિણી^૩ સિન્ધ દેશની શી શોભે છે આજ !
સરસ્વતીને સદા નમે કળવણીને કાજ.
- ૨—મકરાણી : પાડોશી આ સિન્ધ તણી મકરાણી મગર,
પળાત પુત્રો દેવીની, છે દિગ્મતે શર.
- ૩—પઠાણી : ધમ ધમ કરતી આવે પઠાણી સરહદ તણી રખવાળ,
મુઢમાં આપે ખેટા એવા, જાણે બીજા કાળ^૪.
- ૪—ખોજણ : કેમ સદા ને રહે ઉલોગી, સમજે સાર અસાર,
હેંસીલી શોખીલી એવી આવે ખોજા નાર.
- ૫—પંજાબી : પાંચ નદીના પ્રદેશ^૫ તણી આ જુઓ પંજાબજી,
શરી બેટી સરસ્વતીની દરખાવે તન મન.
- ૬—કરાચીની : સ્વર્ગ^૬ સર્મા કારમીરની આ કોમળ કરામીરજી,
સાદી પથુ સુંદર ધણી ખરે પુનમનો ચંદ્ર.
- ૭—રજપુતાણી : પુત્ર પતિને દિગ્મત આપે, ગજવે સમરાંગણ^૭,
અગ્નિમાં નિજ અંગ પધરાવે પીરી^૮ રાજપુતજી.
- ૮—મરાઠજી : કણ કણ કરતી આવે મરાઠજી ઝગમગની^૯ ઝાઝી,
પૂર્વજ^{૧૦} એના હતા પ્રતાપી ચરતીર સિવાજી.
- ૯—લીસણ : જેના તાકિયા તીર ચણી ચણુ પામતા ત્રાસ^{૧૧},
તે બીલોની લીસણ ચી આવે દેવી પાસ.
- ૧૦—અંગાણજી : કવેશ્વર^{૧૨} ટાગોર તણી જુમિ તણુ આ મુજ,
સરસ્વતીની બેટી ઉતમ અંગાણજી જુલજુલ.
- ૧૧—મારવાડી : મારવાડી તો સદા ઉલોગી વેપારે વખણાય,
તે મુઝકની મહિત્રા^{૧૩} મીડી પડે દેશને પાય.

૧-વપત. ૨-સપકદાર મેળાવણો. ૩-સુંદરી. ૪-જમદેવ. ૫-મુજક. ૬-બહેરત. ૭-સદાઈનું મેદાન.
૮-મહાકુર. ૯-જયજયતી અને મયમયતી. ૧૦-આગ્રહ થઈ અમેશા બાપદાદા. ૧૧-સપ. ૧૨-કવીઓના
કવેશ્વર. ૧૩-ચી.

૧૨—મદ્રાસણુ : કેળવણી ને રળા તણું ને સહ કરે સેવણું,
તે જુઓ આ ધર્મપરાયણું * મોહક મદ્રાસણું.

૧૩—ગુજરાતણુ : લાગે હટકે હાલી આવે મોળી મનમોહન,
નમણી^{૧૪} ને નાણુક ખરી પ્યારી ગુજરાતણું.

૧૪—કચ્છણુ : રણ પ્રદેશની રમણી^{૧૫} તોયે રસ રંગે સોહાવ^{૧૬},
કારીગરી એ કચ્છ તણી ખુદ બા ખુદ લેખાય.

૧૫—પારસણુ : પારસમણી^{૧૭} સમ પારસણીની કરવી શી વખાણુ ?
સરસ્વતીની પહેલી પુત્રી દિ-દમાં આગેવાન.

* ધર્મમાં પ્રીતિવાળી. ૧૪-રમણી. ૧૫-રમે અને રમાડે એવી સ્ત્રી. ૧૬-સોહાવે. ૧૭-પારસમણી એક એવી જાતનો અમુલ્ય પત્થર કે જેનો સ્પર્શ થતાં લોકો પશુ સોલું બની જાય.

લાયબ્રેરીઓ, સાક્ષરો, સુધારકો વગેરેને લાભ

આ સ્મારક અંકમાં આગળ (૧૯૦૪ માં) પ્રગટ થયેલા કાખરાજી સ્મારક અંક તથા ૧૯૦૮ માં પ્રગટ થયેલા સ્ત્રીઓધ જીવિલી અંકમાંથી કેટલાક ઉતારા જેવામાં આવશે, આજે ઇતિહાસિક અંક સાર્વજનિક તથા ખાનગી પુસ્તકાલયોમાં અવશ્ય હોવા જોઈએ તે જેમને જોઈએ તેઓને માત્ર ટપાલ ગર્થ મોકલ્યાથી મફત મળી શકશે. સ્મારક અંક લગભગ ૧૫૦ પૃષ્ઠનો (કવાર્ટીકનો) છે તેમાં સાક્ષરો વગેરેના ૫૫ લેખ, કવિતાઓ અને કેટલાંક ચિત્રો છે, ટપાલખર્ચ દર્શાવવાના. મોકલવાથી મળશે.

જીવિલી અંક (સુચોલિત કપકોના પુકોનો) “સ્ત્રીઓધ અને સંસાર સુધારો” ૨૨૫ પૃષ્ઠ તેમાં જાણીતા અંગ્રેજ તથા ગુજરાતી લેખકોના સંસાર સુધારા તથા સ્ત્રી કેળવણી વિષયક ૩૫ લેખ તથા ૩૫ ચિત્રો છે. ટપાલખર્ચ ખાર આના.

નીચેને ઠેકાણે (ટપાલખર્ચ બીડીને) લખવું.

મી. જી. કે. કાખરાજી

પંચગાની. (જહા સતારા) વાયા : પુના

કેપુરાડ કાબરાજીની જન્મશતાબ્દી

સુખમાં મેળાવડો (તા. ૨૪ મી અક્ટોબર ૧૯૪૨.)

મરહુમે બંબલેલી સેવાઓની તાજ કરાયેલી યાદ
કાબરાજીનાં પુસ્તકો શોધીને તેની આવૃત્તિઓ છપાવવાની સુચન

(જામે જમશેદ, કપસર દિન્દ, વગેરે પત્રોના આધારે)

જાણીતા પ્રખર લેખક, વાર્તાનવેશ, નાટકકર્તા અને સંસાર-સુધારક મર
કેપુરાડ નવરોજ કાબરાજીની જન્મ શતાબ્દીનો મેળાવડો શનીવાર તા. ૨૪ મી અક્ટોબ
દિને સાંજે પાંચ કલાકે સર કાવસજી જહાંગીર હોદ્દમાં પારસી લેખક મંડળ
આસરો હેઠળ બેઠો મળ્યો હતો અને તેમાં નીચલાં જાહેર મંડળોએ બેઠો સહકાર દર્શા
હતો:—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, બગીચી સમાજ, બાર
સ્ત્રી મંડળ, શ્રી જૈન મહિલા સમાજ, સ્ત્રી જરથોસ્ત્રી મંડળ, માયન ઉત્તેજક મંડળી, શા
પ્રસારક મંડળી, રાહતુમા-એ-માક્રત્તરનાન સભા, રથેરતાડ મંડળ.

યજ્ઞાતમાં પ્રમુખ મીસીસ ખદીખ શરી તૈયજીએ આ પ્રસંગની અગત્યતા સમજ
મરહુમ શેઠ કેપુરાડ કાબરાજીને એક સુધારક અને પ્રખર સામાજિક કાર્યકર્તા તરીકે અંગ
અર્પી, આજના પ્રસંગે પોતાને મળેલાં પ્રમુખપદ માટે આભાર માન્યો હતો. તે પ
પારસી લેખક મંડળના માનદ મંત્રી મી. જોહાખજી બ. વાઝાએ મેળાવડા તરફ સહાનુભૂ
દર્શાવનારા તથા મેળાવડાને ફતેહ ઈચ્છનારા નિચલા સંદેશો આપી સંબોધાધ્યા હતા

સંદેશાઓ.

લેડી વિદ્યાગવરી ર. નીલકંઠ, (અમદાવાદ).

મહાંમ શેઠ કેપુરાડ નવરોજ કાબરાજીની જન્મ શતાબ્દીનો મેળાવડો પારસી લે
મંડળ તરફથી તા. ૨૪ મીએ યવાનો છે તે સમાચારથી હું ખુબી ખુશ થઈ છું. સં
ગ્રાવણાત અસત્ત તારીખે આ મેળાવડો બંધ રાખવો પડેલો, પરંતુ હવે તે કરવાનું થા
છે તો આ કાર્યને સંપૂર્ણ સફળતા ઈચ્છું છું. ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોટા ફાળો આપના
સમાજ સુધારક અને આગેવાન દેશદિવ્યિતકને આતી અંગલી આપી આપની સંર
તેમજ તે સાથે જોડાયેલી સંસ્થાઓએ ખરેખર ચતુરિપાત્ર કામ કર્યું છે. સ્ત્રી ઉત્તિ ૨
મહાંમને પુષ્કળ ઉત્કંઠા હતી. હિંદુ તેમ જ ખ્રીષ્ટ ક્રામે. સાથે સમભાવ તેમજ રાખે
તે જ માતાના એ દરદર્શી પુરુષને મારા અનેક વંદન છે.

તા. ૬. ૬ હાજર નથી રહી શકતો માટે ઘણી દીલગીરી છું.

કવિશ્રી અમરદેશર કે. ખખરદાર :

શ્રી પ્રમુખ સાહેબ,

પ્રસિદ્ધ પ્રખર લેખક, નાટકકર્તા, નવલકથાકાર, સંગીતકાર, વ્યાખ્યાતા અને સંસ
સુધારક મરહુમ શેઠ કેપુરાડ કાબરાજીની જન્મ શતાબ્દી બિજવવા મળેલા આજ

મેળાવા પ્રત્યે હું સંપૂર્ણ સદાનુભૂતિ અક્ત કરું છું. આજનો ઉત્સવ ખાલી પારસી કામનો જ નથી પણ ગુજરાતી ભાષા બોલતી તમામ પ્રજાને છે. સાહિત્યકાર નાતગત કામ ધર્મ આદિ બેદોથી પર છે, એ તો તમામ મનુષ્ય જાતિની સુદ્ધિને પ્રતિનિધિ છે. શ્રી કાબરાજી ગુજરાતી ભાષાની તેમ જ ગુજરાતી સમાજની અનેકવિધ સેવા કરીને અમર નામના મુકી ગયા છે. આજે હિંદુ, પારસી, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તિ વગેરે તમામ પ્રજાઓને મરહમે કીધેલા ઉપકારના બદલામાં મરહમને ખરા હૃદયથી અંજલિ આપવા બેઠાં થયાં છે, એ આપણી ભાષાની અને સંસ્કૃતિની એકતાના શુભચિહ્ન રૂપે જ છે, હું પ્રભુને પ્રાર્થુ છું કે આપણે સૌ એ જ રીતે મનુષ્ય વચ્ચેના સ્વાભાવિક મતભેદ હોવા છતાં એક પિતાનાં સંતાન લેખે સદા એકતા જાળવી રાખીએ, અને આપણી ભૂમિના આપણા સાહિત્યના અને આપણી સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ આશયોને જાળવી રાખી તેને જગતમાં પ્રકાશિત કરી શકીએ. શ્રી કેબ્રાજી કાબરાજીએ પોતાના સાહિત્ય લેખોથી તથા પોતાની અનેક પ્રગતિમય પ્રવૃત્તિથી એમના કાળની પ્રજાને સારી રીતે સતોષી હતી, અને આપણા નરીન સાહિત્યકારો પશુ એમને પંગલે ચાલીને એવી જ સેવા અને એવી જ નામના મેળવે એ મારી સદ્વિચાર છે. મારી શારીરિક અશક્તિને લીધે હું જાને આવી શક્યો નથી તેથી હું દિલગીર છું. મારી તરફથી તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ શતાબ્દી ઉત્સવમાં ભાગ લેઈને હું ફતાર્ય થાઉં છું.

શ્રી સ. એ. હેસલરી :

ધિ ખોમ્મે કોનિકલના તંત્રી

I am very sorry I shall not be able to attend today's meeting to celebrate the centenary of K. N. Kabraji. Kabraji was a courageous and fearless journalist who rendered great and valuable service to the country. He was one of the pioneers of education and social reform in the country which will not willingly let his memory die.

શ્રી નસરવાનજી હી. પટેલ :

માનદ મંત્રી, જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળી (સ્થાપના-ઈ. સ. ૧૮૪૮માં.)

મારા સર્વમાન્ય મિત્ર મહંમ શેક કેબ્રાજી નવરોજી કાબરાજી જેવા એક આગેવાન અખબારનવેશ, એક સાચા સંસાર-સુધારક, એક નામના-મેળવનાર નાટકનવેશ, એક વિખ્યાત વાર્તાનવેશ, “જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળી” ને નવેસરથી ચાલુ કરવામાં એક અગ્ર ભાગ-અજવનાર, તે નવેસરથી ચાલુ થયા પછી લગભગ દસ વર્ષ સુધી તેના પહેલા માનદ મંત્રીનાં એાદી ભાગવનાર, તે મંડળી તરફથી સંખ્યાબંધ ભાષણો કરનાર તેમજ તેને માટે કાબેજ ભાષણકર્તાઓ મેળવનાર એક ઉત્સાહી અધિકારી, તે મંડળીને ઉચ્ચ દરજ્જે પહોંચાડવાની ઉત્તમ હકદાર બેગા હદથી જુવાદા ઉત્સાહ ધરાવનાર કારોબારી, “ગાયન-ઉત્તેજક મંડળી” ના એક બાહોશ સ્થાપક, દેસી આપ્ત વિદ્યાને પ્રેમથી પાળનાર અને તેના શોખ વંધારવા કાંઈ તેના સંજોષી. “જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળી” મારફતે-ભાષણો

આપનાર તથા બીજી બંધબેસતી રીતે, પ્રસંગાવાત્ર પ્રયાસો કરનાર એક નામીયા નરની જન્મ-સંતાન્નો ઉજવવાનું શુભ કાર્ય “પારસી લેબક મંડળે” માથે ઉઠાવ્યું છે તે માટે, એક કમતરીન સેવક તરીકે, હું તેને ધન્યવાદ આપું છું અને, મારો વૃદ્ધ વયના કારણે અતિ નબળો પડેલી મારી દેહને લીધે, આજ દોઢ વર્ષથી વધુ મુદત ચર્ધ, મંડળીનાં કે બીજાં કોઈ પણ ઉપયોગી કામ માટે હું ધરમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી તેથી મને એક થાપ છે,

વધારે એ: તો એટલા માટે થાપ છે કે મારા મહંમદ ઈશ્તિમિત સંબંધી ઉજવાતા આવા શુભ કાર્યમાં, મેળાવડામાં હાજર રહી, હું જાગ લઈ શકતો નથી.

સર ફ્રાન્સીસ લો :

ધિ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના તંત્રી

I regret I shall be unable to attend the meeting this evening to celebrate the birth centenary of Mr. K. N. Kabraji, but I welcome your decision to honour the memory of a very great Parsi journalist, author and social reformer, of whom the late Sir George Birdwood said “He occupies an exclusive niche in the Bombay Temple of fame.”

મો કેરાવપ્રસાદ દેરાધ બી. એ., એલ એલ. બી. :

કેપુસરા કાબ્રાજીની જન્મ જયંતિના દિવસે હું હાજર નથી રહી શક્યો તે માટે હુંમાં આશ્ચર્ય છે. આ ઉત્સવ સુંદર રીતે ઉજવાય અને તેના સુંદર પરિણામ આવે એવી મારી તીવ્ર અભિલાષા છે. તમારા કાર્યને હું સફળતા પ્રેરું છું. આ પ્રસંગે મને સ્ફુરેલા વિચારો આ સાથે મોકલું છું.

કેપુસરા કાબ્રાજીની જન્મ શતાબ્દીની યોજના કરનારાને અભિનંદન પડે છે. કાબ્રાજી મુખ્યત્વે સુધારક હતા. રાજકીય અગ્રણીને લોકપ્રિયતા જલદી મળતી હતી તેવા યુગમાં સમાજસુધારાનો માર્ગ પ્રદર્શ કરીને તેમણે વિષ્ટ ભાગ પ્રદર્શ કર્યો તેમાં તેમણે પોતાનાં અંતઃકરણના અવાજને જ માન આપ્યું હતું.

એક મનુષ્યની મદદતાની આંકણી કરતી વખતે તેણે જે જમાનામાં કામ કર્યું હોય તે જમાનાની પરિસ્થિતિ ખ્યાનમાં ગણવાની જરૂર છે. કેપુસરા કાબ્રાજીનો જન્મ ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૮૪૨ માં થયો હતો. તેમનું મરણ ૨૫ મી એપ્રિલ ૧૯૦૪ માં થયું હતું. ઓગણીસમી સદીના બીજા અર્ધ ભાગમાં હિંદની—યુર્પઈ શહેરની—સામાજિક પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે આપણે જાણવી જોઈએ તે સમયે કેળવણી તથા સંસારસુધારામાં પારસીઓ અને હિંદુઓ સરખાજ પડત હતા. બંનેમાં સ્ત્રીઓ લગભગ અગ્નિ હતા. બંનેમાં હાનિકારક રૂઢીઓ પ્રચલિત હતી. સ્ત્રીઓથી બૂટ મોત્ત પડેરાય નહિ, છત્રી ઓઢી બહાર જવાય નહિ, મરણ પાછળ શરૂ કુટુંબ પડે. ધણીધણીઓ સાથે બહાર ફરી શકે નહિ, તો પછી કોઈક પુરૂષ સાથે કોઈક સ્ત્રી તો વાત પણ કેમ કરી શકે ? કન્યાશાળાઓ નહોતી. હળવામળવા માટે કલ્પો નહોતી. મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટી અને યુનિવર્સિટીની સ્થાપના.

આ આરસામાં જ યર્ષ, તે માટે પણ તે સમયના આગેવાનોને મહેનત કરવી પડી હતી. ગુજરાતી બાષાની ખીલવણી પણ યર્ષ નહોતી. દિંદુ લેખકો કે પારસી લેખકોએ ગદ્ય ગુજરાતી પુસ્તકો લખવાનું તરતનું જ શરૂ કર્યું હતું. આવા સમયમાં કેપુશરો કાપ્પાજીનું કાર્ય થયું, ગદ્ય ગુજરાતીના વેરાનમાં તેમણે વાર્તા, નિબંધ, નાટક, આદિના સુંદર જમીયો રાખ્યો.

કાપ્પાજીના કાર્ય ઉપર નજર નાખતાં તેમનામાં મુખ્ય ધમસ સુધારકની દેખાય છે, મારી કામ, મારે સમાજ આગળ કેવી રીતે વધે, એમનામાંથી કુરિવાજો કેવી રીતે દૂર થાય, એમનામાં કેળવણીનો પ્રચાર કેવી રીતે થાય, તેજ વિચારોથી દોરાઈને તેમણે વર્તમાનપત્રદારા, પુસ્તકોદારા, સભાઓદારા કામ કર્યું. એમની સુંદર સાદિત્ય કૃતિઓ પાછળ પણ તેમનો આ હેતુ નજરે પડે છે.

વર્તમાનપત્રોની ખીલવણી અને વર્તમાનપત્રોના હક્ક માટે તો તેમણે તેમનું સમસ્ત જીવન અર્પ્યું હતું, જામે જમશેદ જેવા જીવનવાળી પત્રના અધિપતિ પદે તેઓ પ્રથમ હતા. પરંતુ ત્યાં તેમનું સુધારાનું ધર્મકાર્ય સાધવાનું સરળ ન થયું. તરત જ તેઓ રાસ્ત ગોક્તાર નામના સુધારક છાપાના તંત્રી પદે આવ્યા. ચાળીસ વર્ષ સુધી તેમણે આ પત્રનું તંત્રી પદ દીપાવ્યું. લોકોની દીકા, ભાઈપિય વર્તમાનપત્રોના પ્રદારો, અને જાહેર અપમાનો સહન કરીને તેમણે પોતાનું કામ, પોતાને હારિયે જ રસ્તે આગળ વધાર્યું. આ ચાળીસ વર્ષમાં તેમણે રાસ્ત ગોક્તારમાં જે લખાણ લખ્યું હતું તે એકઠું કર્યું હોય તો વીસ હજાર પાનાં કરતાં ઓછું થાય નહિ.

મુખાબના જાહેર જીવનમાં પણ તેમનો હોરસો સારો હતો. મુનિસિપાલિટી તથા મુનિવરસીટીમાં તેમણે કામ કર્યું હતું. સાચાની જીજ્ઞાસુ કેળવણી લઈને ખાનગી અભ્યાસે આગળ વધેલા મુદત્સયને સરકારે મુનિવરસીટીના ફેરો નિમોને તેમના જાનની કદર કરી હતી. પ્રાર્થનિક ચિંતણું માટેની જોઈઈ સ્કુલ કમીટીના પણ તેઓ સભાસદ હતા. રાજકોય બાબતોમાં તેઓ અંગ્રેજ રાજ્યકર્તામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. કેંગ્રેસના વિચારો સાથે તે વખતે તેઓ મળતા ચતા નહોતા. પરંતુ તેના બે કારણો છે. એક તો તેઓ મૂખ્યત્વે સમાજ સુધારક હતા અને રાજકારણ તેમનું ખાસ લક્ષ્યનિંદુ નહોતું, અને બીજું કારણ એ હતું કે તે સમયના અંગ્રેજો દ્વિંદ પ્રત્યે અતિશય સદાનુજીતિવાળા હતા. દાક્ષના સન્નિગોમાં જો તેઓ હયાત હોત તો, તેમના તે સમયના રાજકારણી વિચારોને વળગી રહ્યા ના જ હોત એમ કહી શકાય. એમના મનમાં ખાતરી ચતા જે નિહરતા તેમણે સમાજ સુધારામાં જતાવી હતી, તે જ નિહરતા તેઓ રાજકોય સુધારા માટે પણ જતાવત તેમાં કંઈ જ શક નથી.

કામરાજ જેવા પ્રખર સમાજસુધારક ઓએને વિસર્ણા હોય તે તો અશક્ય જ છે. એને સંસાર સુધારાનું મધ્યનિંદુ તેઓ ગણતા હતા. શ્રી કેળવણ તો સમાજ કેળવણ. શ્રીમાંથી કુરૂદી દૂર થાય તો સમાજમાંથી કુરૂદી દૂર થાય. અને શ્રી સુધરે તો સમાજ સુધરે. આ માન્યતાથી તેમણે જીવો માટેનું ખાસ નિજોણું માસિક પત્ર “ઓનોધ” પોતે ચલાવવા માંડ્યું. અને ચાલીસ વર્ષ સુધી તેના તંત્રીપદે રહ્યા. ઓનોધ હજી પણ

માસિક “જામે જમશેદ” અને “મુઝાર્ધ સમાચાર”નું સમકાલિન છે. કેપુશરો કાજરાણના મરણ પછી કાજરાણ કુટુંબના નરનારીઓએ તે ચાલુ રાખ્યું અને તેમનાં મુતવધુ સફળત પુતલીઆઈ, મરણ પર્વત, તેનાં એક તંત્રી હતાં. આશા છે કે કેપુશરો કાજરાણની તેમજ પુતલીઆઈ કાજરાણની યાદ ચાલુ રાખવા, “શ્રીગોધ” માસિકને ચાલુ રાખવામાં આવશે એટલું જ નહિ પણ તેને ઓ વર્ગને તેમજ સમસ્ત સમાજને ચાલું જમાનામાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે તેવું કરવા માટે સંપૂર્ણ મહેનત કરવામાં આવશે.

કેપુશરો કાજરાણની સેવાઓનું મણ કાંઈ પારસી કામને માથે જ નથી. જોગણીસમી સદીના બીજા અર્ધ ભાગમાં દિંદુ અને પારસી સમાજ-સુધારાના પ્રયત્નો નિરાંતો નહોતા. દિંદુ અને પારસી સુધારકો તે સમયે સાથે મળીને કામ કરતા હતા. “રાસ્ત ગોસ્તાર” અને “શ્રીગોધ”માં દિંદુ રીત રીવાજો અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિ સંબંધી પણ ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. જ્યોતી દિંદુ સુધારક કરસનદાસ મૂળજી કાજરાણ માટે “રાસ્ત ગોસ્તાર”ની પુસ્તી રવેંજીએ ખાલી કરી આપી હતી. મહારાજ ભામજલ કેસમાં કાજરાણએ કરસનદાસને બહુજ મદદ કરી હતી. “શ્રીગોધ”નું તંત્રીપદ પણ કરસનદાસ મૂળજી ઉપરાંત નાનાભાઈ દરિદાસ અને કવિ નર્મદાસ કરે શોભાવ્યું હતું. પારસી અને દિંદુ સુધારકો હાથમાં હાથ મેળવીને કામ કરતા હતા.

પારસી કામને બજો મોટો ભાગ મુઝાર્ધમાં જ વર્ષો, તેથી અંગ્રેજી, ચિંચણ, અંગ્રેજી સંસ્કૃતિ અને અંગ્રેજી લાગવગતી અંસર તેમના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે વંધારે થઈ. પરિણામે દિંદુ અને પારસીના નિત્ય જીવનના પ્રયત્નો બિનન થઈ ગયા. ભાષાનું પણ તેમજ થયું. પારસીઓની માતૃભાષા તે ગુજરાતી જ હતી પણ અંગ્રેજી ભાષાનાં આકર્ષણે તેમને ગુજરાતી ભાષા તરફ બેઠકાર બનાવ્યા. બીજી તરફ ગુજરાતી ભાષાની ખીલતણી અને વિકાસ અનેકથણાં વધ્યાં કાજરાણ જેવા સાહિત્યકાર અત્યારે આપણી વચ્ચે હોત તો દિંદુ-ગુજરાતી અને પારસી-ગુજરાતી જેવા વિકાસો હોત નહિ. આજે પણ સાહિત્ય પરિવર્ધના સુકાની એક પારસી છે. કેટલાએક પારસીઓ ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં સુંદર સાથ આપી રહ્યા છે. કાજરાણની જન્મ જન્મતિને અસંગે પારસી કામમાં ગુજરાતી ભાષાનો પન્થિય અને અભ્યાસ વધે તેવી યોજના થાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. સાહિત્યનો વિકાસ તે તેમન સાચું રમારક છે.

“ નર કયખુશરો કાખરાણ ”

સ્વનાર:-શ્રી પેસ્તનણ ફિરોજશાહ કાપડિયા

(આ ગીતની સારંગમ પાછલ આપી છે)

(સાખી)

જન્મે દિવસની ચતાબદી, ઉજવે સો નર નાર,
કાખરાણ કેપુશરો સાક્ષરના ચણુગાર.

જનમ્યા જન જે સો વર્ષ પર
નર કયખુશર કાખરાણ.

શુદ્ધિમાન નામીયા સાક્ષર

નર કયખુશરો કાખરાણ.

મનહર લેખક--અધિપતિ લાયક.

સેવક સાહિત્યના સાલદાયક.

શુશ્રુષંત ગાયક--સંગીત પાયક.

નર કયખુશરો કાખરાણ.

(સાખી)

શબ્દો જેતા સરીલા, શૈલી ખડુ રસદાર
વાણી વિચારો મોધના, લેખકના સરદાર;

X

સમાજ સુધારક--આપના નાયક,

નાર સમૂહના નિર્મળ સ્થાયક

કાખરાણ--એક લેખક અને પત્રકાર

તે પછી મી. પેસ્તનણ ફી. કાપડિયાએ “ કાખરાણ-એક લેખક અને પત્રકાર ” તરીકે મરહુમને અંગ્રેજી આપતાં જણાવ્યું કે એક લેખક અને પત્રકાર તરીકેની મરહુમની કારકીરની ઇતિહાસ લાંબો છે. આગળના ૧૬૪૨ના સાક્રમાં લેખક અને પત્રકાર તો સાધારણ શબ્દો થઈ પડ્યા છે, પણ એ વર્ષની વાત પર એક લેખક અને પત્રકારનું કાર્ય કેટલું બીકટ હતું તે સમજી શકાય તેવું છે. તે જન્માનો અશિક્ષિત હતો, એટલે કોઈક સંજોગોમાં મરહુમ કાખરાણને કામ લેવાનું હતું. મરહુમ કાખરાણે એક લેખક અને પત્રકાર તરીકેની કેવી લાયકાત ધરાવતા હતા તે જણવું મુશ્કેલી છે. મરહુમે અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણ સુધીનોજ અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ તે પછી તેઓ જગતની વિદ્યાપીઠમાં નોકરી અને જનસેવા ઉપાડી લીધી. મરહુમની અનેક રસીલી વાર્તાઓ આપણે વાંચી છે, પણ તેમાંજ તેમની કારકીરની પુરી ચતી નથી. કલમની સ્વતંત્રતા તેમનો મુદ્દાલેખ હતો. એ

થઈ “ વ્યવહારિક-ભોગી તારક ”

નર કયખુશરો કાખરાણ.

(સાખી)

ધરી નોરાવર હાથમાં, કલમ તણી તલવાર,
લખ્યા હોંશ ને નોશથી મુદ્દ અતિ યાદગાર

X

કલમ સેવાની હુંદી સો તક-

કાવ્ય, ગીતો, લખ્યાં વળી નાટક;

જાગ્યા અખગાઓના હક્ક

નર કયખુશરો કાખરાણ.

(સાખી)

સાહિત્ય, હુન્નર કળા, ભાષાના બંદાર,
લખ્યાલેખ વર્ષો સુધી, ‘હયરત’ રહી ખેદાર.

X

જનમ્યા જન જે સો વર્ષ પર

નર કયખુશરો કાખરાણ.

શુદ્ધિમાન નામીયા સાક્ષર,

નર કયખુશરો કાખરાણ.

કરી હતી. બાળ વિદ્યાર્થી જીવનમાં જોક પત્ર મરહુમે ચલાવ્યું હતું. આજના પત્રકારના જમાનામાં જે સગવડ અને સાધન મળે છે, તે કાળરાજીના જમાનામાં હતાં નહીં. આજના પત્રો માટે ઘણાં ફોટો મળી રહે છે. છતાં પણ કાળરાજી એક ફોટોફાઈલ પત્રકાર અને લેખક તરીકેનું નામ જળ આસકારા કરી ગયા છે. આનું કારણ તેવણીને ઉડા અભ્યાસ વિચાર શક્તિ અને બીજા સારા ગુણોને આભારી છે. કાળરાજી એક નિર્ભય અને સ્વતંત્ર વિચારક હતા. એક વિવેચક તરીકે પણ કાળરાજીને બારે દપરી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. તેમના જમાનામાં પણ કાળરાજીએ નવો સમાજ જોતો કર્યો હતો. કાળરાજીની તેજ કલમના બાણો સચોટ ધાધુ કામ કરી જતાં હતાં. તે જન્મેજ પત્રકાર હતા. સારા પત્રકારને દીપાવે એવા તે નર હતા. ૨૦ મી સદીના પત્રકારોમાં મરહુમે પોતાનું સ્થાન સલામત નળવી રાખ્યું છે.

કાળરાજી-એક શ્રીકૃષ્ણવર્ણીકાર

મીસ કપીલા ખાંડયાલાએ કરેલાં વિવેચન દરમ્યાન મરહુમ કાળરાજીએ શ્રી કૃષ્ણવર્ણીમાં આપેલા અગત્યના ફાળા બાળે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે પારસી બહેનોની આજની પ્રગતિ કેબુસરો કાળરાજીને જ આભારી છે. આજે અમે શ્રીમો છુટથી હરી-હરી શકીએ છીએ, પરંતુ કાળરાજીના જમાનામાં એમ કરવું મુશ્કેલ હતું. કાળરાજીએ શ્રીમોપર ખોટા અંકુશો મૂકતી તે વખતની રૂઢી સામે જોહાદ લગાડી પોતે અનેક હાડમારી વેઠીને પણ, પોતાના ધરથી જ શરૂઆત કરી, શ્રીમોને આગળ પાડી. કાળરાજી તો શ્રી વર્ગના એક પાંચાણ હતાં. શ્રી વર્ગ તરફથી હું એમને અંજલી અર્પું છું.

કાળરાજી-એક વાર્તાનિવેશ અને નાટકકર્તા

શ્રી હરીપ્રસાદ લાટે (મસ્ત ફોર) કરેલાં વિવેચન દરમ્યાન જણાવ્યું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાજિક અને સંસારી વાર્તા લખનાર કેબુસરો કાળરાજી હતા. તેમની ભાષા સાદી અને રસીલી હતી. તેઓ ફક્ત મનોરંજન માટે જ નહીં લખતા પરંતુ એક ઉમદા “મોક્ષ” થી લખતા હતા. “પારસી કામમાંની તવંચરીની તકાવરી, ખોટા ખર્ચો ને જીની પ્રથા સામે તેઓએ પોતાની કલમ ઉપાડી હતી. તેમણે દમયંતી અને હરિશ્ચંદ જેવાં નાટકો પણ લખ્યાં હતાં. દોહોઓમાં જેમ નર્મશય કરે હતા તેજ મીસાલ પારસીઓમાં કાળરાજી છે. પારસી લેખક મંડળે એમનાં નાટકો, વાર્તાઓ, લેખો વિગેરેમાંથી સારાં લખાણો ભેગાં કરી બહાર પાડી તેમની યાદગીરી નળવવી જોઈએ.

કાળરાજી-એક સુધારક

શ્રી ખુરશેદજી જ. બ. વાડીયાએ તે બાદ “કાળરાજી-એક સુધારક” એ વિષય ઉપર બોલતાં જણાવ્યું કે પારસી કામે દરેક જમાનામાં મહાન જોહા ઉત્પન્ન થીલા છે; તેમાં કેબુસરો કાળરાજીનું સ્થાન બહુ અગત્યનું છે. એઓ એક મહાન સુધારક હતા, અને તેઓનું બ્યક્તિત્વ ઓલ રાઉન્ડ-દરેક દિશામાં હતું, અને જીવનના તમામ વહેવારમાં પણ તેઓનું કાર્ય તેવું જ હતું. કલમ, જખાન અને મચળના ત્રેરે એઓ આગળ વધ્યા. પારસી કામમાં સુધારો લાખવ કરવા સાથ તેઓએ હિંદુ અને હરિજાગી કામમાં પણ સુધારાને ખ્યાલ અને પરિચય કરાવ્યો હતો. આજે પણ કેટલાકો સુધારા શબ્દથી બડકે છે તો તે જમાનામાં સુધારો કરવો એ સડેથી મુશ્કેલ કાર્ય હતું. સુધારાઓ કાંઈ આજકાલથી ચાલતા આવ્યા નથી-

તે. તો આદમ અને હવના જમાનાથી થાય છે. જેમ પારસીઓમાં થતાં જાળવળો સામે કાખરાણએ પુકારો કર્યા, તેમ હિંદુઓમાં ખોટા રીવાજો દૂર કરવામાં તેઓના ફાલો અગત્યનો હતો. ઈસ્લામી કામમાં સ્ત્રીકેળવણીના પ્રચાર કરનાર પણ તેઓ જ હતા. તેઓ પાસે શક્તિ, ક્ષમ, જબાન અને ગગનનું જોર હતું. અને તેથી ઈસ્લે દરેક કામમાં કેળવણીના પ્રચાર, સામાજિક સુધારા તેમજ ધર્મ, સુધારા પણ દાખલ કરાવવામાં તેઓએ ફત્તેહ મેળવી હતી. વળી રાજગીતનો તરજુમો ઉતારવાનું માન પણ એમને ફળે ગયું હતું. એવા એક કામી કીર્તિના ઝલકતા સેતારાને આજના દિવસે અહેશાન સાથે યાદ કરતાં આપણને ખુશી ઉપજે છે. દરેક જમાનામાં સુધારાઓ સામે જુએશ ઉઠાવવામાં આવે છે, જેનો આપણને આ જમાનાનો તાત્તે અનુભવ છે. તેજ પ્રમાણે કાખરાણના સચવેલા દરેક સુધારા સામે જુએશ ઉઠાવવામાં આવી હતી, પણ તે કેટલી તકલીફો હતી તે આજના આપણા પારસી સંસાર ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એટલે દરેક સામ્યા સુધારા સામે દરેક જમાનામાં વિરૂદ્ધતા થાય છે, પણ તે વિરૂદ્ધતા કેમ મારી હઠાવવી તેનો પાઠ કેપુશરો કાખરાણ આપણને શીખારી ગયા છે. અને જો તેઓને પગલે આપણે ચાલીશું તો આપણી જીંદગીનો ફેરો સફળ કરીશું.

વતનના સામ્યા સપુત

પ્રમુખબાલુ ખદીજ શાહી તકયિબ્બલએ વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે મરહુમ કેપુશરો કાખરાણ તો વતનના એક કાચા સપુત અને મહાન નર હતા. તેઓએ અનેક દિશામાં કામ કર્યું હતું તે તમે અહીં થયેલાં વિવેચનો પરથી જોઈ શકો છો. તેમને કામ તેમ જ પરકામ માટે લાગણી હતી. તેઓ એક સાચા સુધારક હતા. તેમના જમાનાના લોકો સંજોત તરફ આડા કાન કરતા હતા અને સંજોતકારો તરફ હલકો નજરથી જોતા હતા, પરંતુ કાખરાણએ ઉપાડેલી જુએશને પરિણામે આજે મોઢલે મોઢલે સંજોતના મધુર સૂરો ગુંજી રહ્યા છે. કાખરાણ પુરાણ રીવાજોના જમાનામાં પેદા થયા હતા. સ્ત્રીઓને પડાનો ત્યાગ કરાવવામાં પણ તેમની કિંમતી મદદ હતી. તેઓએ બળવેલી ચહેરી સેવાયે કંઈ નાની-સૂની નહીં જ કહેવાય. એક પનકર તરીકે મરહુમે સંસાર સુધારા લાવવામાં સારો હોસ્સો આપ્યો હતો. સ્ત્રીઓની આઝાદી અને સમાનતા માટે પણ મરહુમે લડતો ઉપાડી હતી. આવા એક મહાન નર અને સમાજ સુધારકને અહીં જે વક્તાઓએ અંજલી આપી છે, તેમાં હું લાગણી સાથે સામેલ થઈ છું.

તે જાહે પારસી લેખક મંડળના માનદ-મંત્રી શ્રી. જેહાંખશ બહુમનશાહ વાખાંએ મદદગારોના આભાર માનતાં જણાવ્યું હતું કે સઉથી પ્રથમ આભાર જાણીતા સંસાર સુધારક અને કેળવણીકાર લેડી વિલાયેરી રમણભાઈ નીલકંઠે ખીઃએ. નો માનવાનો છે. આ મેળાવડો શેઠ કાખરાણના ગઈ તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટના જન્મદિવસે જ યોજવામાં આવ્યો હતો, અને તે પ્રસંગે પ્રમુખપદ લેવા લેડી નીલકંઠે કહ્યું હતું, પણ કમનસીબે ચહેરમાં ચાલેલી અવ્યવસ્થાને લીધે આ મેળાવડો મુક્તવી રાખવામાં આવ્યો હતો તેઓ આજે અત્રે પધારી શક્યાં નથી, અને તેઓની જગ્યાએ તેઓનાં જેવાં જ એક બીજાં કુળવંત કેળવણીકાર, અને સંસાર-સુધારકોમાં જાણીતાં થયેલાં કુટુંબનાં તેવાં જ જાણીરી મીસીસ ખદીજ શાહી તકયિબ્બલએ આજના મેળાવડાનું પ્રમુખસ્થાન

લઈ આપણને આભારી કર્યા છે તે માટે આ મેળાવડા તરફથી એમનો ખાસ આભાર માનું છું. વળી પારસી લેખકે મંડળના આ કાર્યમાં જે જે મંડળોએ અને ખાસ કરી હિંદુ સ્ત્રી મંડળોએ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે જે સાથ આપ્યો છે તેઓનો પણ આભાર માનવાની જરૂર છે. સાહિત્ય કે જેળવણી નાતજાતનો બેદ ધરાવતી નથી તે આજના આ મેળાવડાએ પુરવાર કરી આપ્યું છે. સંસાર-સુધારકોને જેની લક્ષ્ય લક્ષી પડે છે તેનો જુદા જુદા વક્તાઓએ પરિચય કરાવ્યો છે તેઓનો હું આભાર માનવાની રત્ન લઈ છું. વળી ગામડીયા ગદ્ય સંકુલના લાખડીયાના બોહરા લેડી મુંબરીનટેન્ડન્ટ મીસ જાઈજી કાપડીયાનો તેઓની શાળાની બાળકોઓએ અને રજુ કરેલાં ગાયનો માટે પણ ખાસ આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. જેવટના એક ગાયન બાદ આ મેળાવડા વિસર્જન થશે, તે ગાયન ખુદ સદગત કેષુશરો કાંબરાંજીએ રચેલું છે. આજે એકસંધીની કાતાઈ આપણને નજર પડે છે, અને તેથી તેવા વાતાવરણમાં કાંબરાંજી આ ગાયન જે એમણે રચેલા “સંગીત સ્વતંત્ર સોહરાય”માં છે તે પ્રસંગોપાત ગણાશે.

માંહિંમાંહેના બખેડાં સામે રમગરિય કાંબરાંજીનો યો

(રામ હિરણી—મરખી—દાદરો)

જળ દેશ બખેડા તમે દાળજો રે ।
તમે દાળજો, દાળજો, દાળજો રે !—જળ
દેવ કલેશનો અંત કુલે આણજો રે,
દેવી ખેશીને રનેદયી નિલાળજો રે !—જળ
મૂળ કુસંપ છે, કમખખત દામજો રે,
તજ કુસંપ કુડુંબમાં મહાલજો રે !—જળ
જાત પંચાત સર્વ પ્રીતે પાળજો રે,
સંપમેલયી સર્વ સંગ આલજો રે !—જળ

રેડીઓ—કીર્તન

તા. ૨૭ મી. ડીસેમ્બર મુંબઈના રેડીયો ઉપર કેષુશરો કાંબરાંજીની જન્મ શતાબ્દીના સંબંધમાં એક કીર્તન (‘શ્રીયર ટોક’) બોલકારટ થયું હતું. તેમાં તેમની જિંદગીનો હેવાલ, તેમના સુધારા અને સ્ત્રી ઉન્નતિનાં કાર્યો અને તેમની નવલકથાઓ, નાટકો વગેરે સાહિત્ય સેવાનું હુંક વર્ણન બેન ગુલ જ. ચીનામ્બએ તૈયાર કરેલું કદી સંભળાવ્યું હતું અને વચ્ચે વચ્ચે એ. આઈ. આર. મંડળે લાગુ પડતાં ગાયન પણ સંભળાવ્યાં હતાં. આ કીર્તન અર્ધી કલાક આપ્યું હતું અને તે મુંબઈ તથા બહારગામ સમગ્રે ટેકાણે બરાબર સંભળાયું હતું.

મુંબઈના મેળાવડામાં ગવાયલું ગાયન

“ નર કય ખુશરો કાખરાજ ”

રચનાર : મી. પરતંનજી કી. કાપડિયા

(ગાયનનું સ્વરલેખન)

(સમ બીમપદાસી)

(સાખી)

[પ પ મ પ - ગ મ પ પ

[જ નમ દિ વ સ ની શ તા હદી

[નિ નિ ધ નિ ધ પમ પ પધનિધ પ

[જ નમ દિ વ સ ની શ તા હદી

[પ પ પ પધ પધપ મપમ મમમ ર

[ઉ જયે સૌ નર ના - - ર

[રે રે રે રે રે રે રે રે મ મ ગરે સારે

[કાખરાજ કય ખુશરો - - -

[પ નિ નિ સા રે ગ રે -

[રાં દાં રે ના શણગાર

સા રે નિ નિ સા મ - મ - મ મ ગ મપધ - - -

જ નમ્યા જ ન જે (ડ ડ) સો (ડ) વ ર સ પુર (ડ ડ ડ)

ગ ગ ગ મ પ નિ પ મ ગ - રે - સા ડ ડ ડ

ન ર ક ય ખુશરો ઠ કાખરા (ડ) જ (ડ ડ ડ)

સા રે નિ - સા મ - મ મ મ મ ગ મપધ - - -

ખુ (ડ) હિ (ડ) મા ન (ડ) ના મી વ્યા સા (ડ) કર (ડ ડ ડ)

ગ ગ ગ મ પ નિ પ મ ગ - રે - સા - - -

ન ર ક ય ખુશરો ઠ કાખરા (ડ) જ (ડ ડ ડ)

પ પ નિ નિ સાં - સાં - પ નિ સાં રે નિ ધ પ પ

મ ન હ ર લે (ડ) ખક અંધિ પ તિ લા (ડ) ય ક

પ - નિ નિ સારે - રે સાં - નિ ધ મ પધ નિ ધ પ

સો (ડ) ય ક સા (ડ) હિ ત્ય ડ લા (ડ) લા દા (ડ) ય ક

સા પ પ પ પધ નિ ધ પ મ પ ગ સા મ મ પ પ

ગુ જ વ ત ગા (ડ) ય ક મ (ડ) ગી ત પા (ડ) ય ક

ગુ ગુ મ સા ગુ મમમ ગમમ સા રે સા
 યુ દ્વ ય તિ - - - યા દ ગા ર.
 સાં સાં - નિ પૂની સાં રે સાં - નિ ધ પ મ પ ધ પ પ
 ક લમ (ડ) સે વા (ડડ) ની (ડ) કું (ડ) ઢી (ડ) સૌ (ડ) ત ક
 નિ - નિ નિ નિ ધ પ મ પ ધ ની સાં પ ધ પ પ
 કા (ડ) વ્ય ગી તો (ડ) લ (ડ) ખ્યાં (ડ) વ ણી ના (ડ) ર ક
 સા - પ પ પધ નિ ધ પ મ પ ગ સા ગ મ પ પ
 બા (ડ) ણ (ડ) વ્યા (ડ) ય ણ ણા (ડ) ઝો (ડ) ના (ડ) હ ક
 ગુ ગુ ગુ મ પ નિ પ મ ગુ - રે - સા - - -
 ન ર ક ય ખુ રા રો (ડ) કા બ રા (ડ) જી (ડ ડ ડ)

(સાખી)

મ મ પ ની પ નિ સાં નિ સાં નિ નિ સાં પૂની સાં રે નિ ધ પ
 સા હિ ત્ય (ડ) હુ ન્ત ર ક ણા લા પા ના - - - - લં ડા ર
 ગુ ગુ ગુ ગુ ગુ સારેગ સારેગમ ગમ ગમમ મ ગરે સાં નિ સા
 લ ખ્યા લે ખ વ યો - - - સુધી 'હયરત' ર હી (ડ) બે દા ર

કરાંચીના મેળાવડામાં ગવાયલું ગાયન.

“આર વરસની બાળા પૂઠે” ગાયનનું સ્વરલેખન

[શાગ લીમપલાસી-ત્રિતાલ]

(ગ તથા ની સ્વર ક્રોમલ આવે છે)

૧ બા - ર વ ૨ ર સ ની - ૦ બા - ણા - ૩ પૂ - છે -
 ૫ - પ પ મ પ ગ મ પ - પ મ પ -
 ક હો - મ ને - ત મ કા - કા - જી - - -
 ૫ પ - ધ પ મ મ પ ગુ - ગ - પ - - -

જ - નમ તી	ધી - કે -	ની - ત મં	ઉ જ વો -
ગ મ પ ની	ધ - પ -	મ પ મ ગ	ગ પ મ -
કો - જુ હ	તા - ઝો -	કો જી રા -	જી - - -
સા ગ મ પ	મ ગ મ -	ની સા મ ગ	રેસા - - -

[અંતરે]

સાં - જા જા	પુ - વી -	સ પુ ત હ	તો - ઝો -
પ - પ પ	મ પ ગ મ	પ પ ની ની	સાં - સાં -
સ ર - રવ	તી - જો -	પ ર રા -	જી - - -
પ ની સાં ગ	ર - સાં -	સાં ની સાં ની	ધ પ - -
કો - મ અ	ધા - રે -	અ ટ વા -	તે - જો -
પ ર સાં ર	ની સાં ની સાં	ની ધ પ મ	મગ મપ મ -
હો - તન અ	હો - ઝો ક	કો જી રા -	જી - - -
સા ગ મ પ	મ - ગ રે	સા ની સા ગ	રે - સા - - -

(આજની કડીયો ઉપર પ્રમાણે લેવા.)

સંગીત પ્રવીણ દુર્ગાશંકર ત્રિવેદી.

સમકાલિન સાક્ષરોની અંજલી (થોડાંક અવતરણો)

દૂરેક મનુષ્ય જૂલચૂકથી બરપૂર છે, તથાપિ શ્રી કેપુશરો કાબરાજી વિષે તો હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે તેઓ પૂર્ણ સદાચારી, સચ્ચારી, નીતિમાન, દયાળુ અને પૂર્ણ પરગણુ સ્વભાવના હતા. એમના પવિત્ર હૃદયની છાપ જ્યારે મેં બાળપણે “કુખિયારી બચુ” નામની એમની પ્રખ્યાત વાર્તા વાંચી ત્યારથી જ પડી, પણ તેમને જોવા મળવાની તક મળી નહોતી. એ પછી...સંસાર સુધારા વિષે મારું વ્યાખ્યાન હતું તે વેળા શ્રી કાબરાજી સાથે પહેલીજ મુલાકાત થઈ...યુરોપનો પ્રવાસ કરી આઆ બાદ તેમણે પોતાના અનુભવ સાધનાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં તે ઘણાંખંડોં મેં સાંભળ્યાં હતાં. તે સિવાય જૈન ધર્મની હિમાયતમાં અને જનવંદને પર ગુજરતાં ઘાટગીપણાં ઉપર એમણે કક્ષકતા ખાતે કરેલી હીલચાલ એક ભાષણમાં સાંભળી નવાઈ લાગી હતી. એમણી વાણીમાં નૂનનતા જ માલમ પડતી. મને તેવા જ્ઞણીતા વિષય પર પણ તેઓ નવુંજ કહેતા...ત્યારબાદ કરસનદાસ મૂળજીની જયંતિના મેળાવડે થયો. સભાપતિની ખુરશી પર શ્રી. દામેશ્વર સુમકવાળા હતા. આ પ્રસંગે થયેલાં ભાષણો સાંભળી મારા મનમાં કાબરાજીની કારકીર્દિ નજરે આવી. પોતે એક પારસી છતાં હિંદુ સંસાર સુધારા માટે ફેટલો બધો શ્રમ કર્યો છે, રાત્ર પત્રમાં લેખ લખીને, ભાષણો આપીને અને નાટક દ્વારા હિંદુ સંસારની કેટલી સેવા બજાવી છે, તે વિષે મેં પણ બે બોલ કલાઃ કેમકે હિંદુ તરીકે કરસનદાસે પોતાની કામની હિમાયત કરી હતી, પણ કાબરાજીએ તો પારસી છતાં અને તેમના પ્રત્યે લુના વિચારના હિંદુઓ વિરુદ્ધ છતાં કરેલી પહેલ અને હિંમત સ્તુતિપાત્ર હતી. કોઈ પણ દેશ કલ્યાણના કામમાં કે જાહેરસભામાં કાબરાજીની હાજરી ન હોય એ અશક્ય. શરીર અશક્ત થયું છતાં જૂક્તા હાથીની પેઠે તેઓ ઘણી સભાઓમાં જોવામાં આવતા...કોઈ પણ ગરીબ કે કુઃખી માણસનો તેમને અભાવ નહોતો. ગરીબનું કામ કરવાને અને મન દઈ મદદ કરવાને ટોઢ, તાપ કે વરસાદની દરકાર કર્યા વિના જતે દોડી જતા, અને વધારે ખુબી તો એ કે સમજી કરતાં છતાં જાણે કશું ક્યું જ નથી તેમ નિરાશિમાન અને મૌન રહી, પોતાનું કર્તવ્ય અણી કરે જતા હતા... એમનાં લખાણમાં શબ્દચાતુર્ય જેવું જ અર્થ માધુર્ય પણ અનુપમ હતું. હિંદુ વિદ્વાનો પણ તેમની શુદ્ધ ભાષાની અને પવિત્ર ભાવનાની ગણના કરતા...ભાષાની છટા ગંભીર મનોરંજક અને જાનકંડારથી પરિપૂર્ણ હતી...એમના અત્યુચી બી વર્ગે એક ભલો ભાતા અથવા ગુણી પિતા ગુમાવ્યો છે.

—માણેકપ્રાપ્ત કહાનજી ધર્મસિંહ કવિ

(સ્ત્રીભાષનો કે. ન. કાબરાજી સ્મારક ગ્રંથ, સને ૧૯૦૪)

★

શ્રીમાન કેપુશરો કાબરાજી રાત્ર ગોડતાર તથા સત્ય પ્રકાશના ઉપતંત્રો હતા, ત્યારે તે વેળાના તંત્રી શ્રીમાન કરસનદાસ મુલજી દ્વારા આ લેખક સાથે તેઓનો પ્રથમ પરીચય થયો હતો.

મદારાજ કવિ ભવૃહરિ કવે છે તેમ સજ્જનોની મૈત્રી દિવસના ઉત્તરાધની (પાછલા પ્રદરની) છાયા સમાન

લખ્વી પૂરા જુદિમતી જ પદ્યોત

"If friendship be formed with the virtuous
It will increase like the shadow of the evening
Till the sun of life shall set."

કાંઈક એ પ્રકારે તેઓના કેટલાક સારા ગુણોથી પરસપરના સ્નેહમત્તા વધતા જઈ અમારો મિત્રભાવ વધતો...થતો રહ્યો.

આસરે ૩૫ વર્ષ પૂર્વે મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીયાના દ્વિતીય કુમાર ધણુક આફ્રિકાનીયારો પ્રથમ આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે બહુ દેશી રાજ્યો ગુંબઈમાં આવ્યા હતા. તે સમયે શ્રી કાજરાજ રાસ્ત ગોફતારના તંત્રી હતા, અને એ પત્ર બહુ ચારુ ચાલતું તેથી તેના તંત્રી વિષયે લેક્ષિતો સદ્ભાવ બહુ હતો. જુનાગઢના નવાજ સાહેબનું મંત્રીમંડળ એવા સારા તંત્રીને મળવાને તથા તેના લેખ સંબંધમાં પ્રશન્નતા દર્શાવવાને ઈચ્છતું હતું. તે પ્રસંગે શ્રી કાજરાજ આમાણિકતા તથા સ્વતંત્રતા દર્શાવી કેવી રીતે પરીક્ષા ઉતર્વા હતા તથા તેઓએ પોતા વિષયના ઉચ્ચ અભિપ્રાયમાં કેવા વધારો કર્યો હતો તે 'સુર ગોકુલજી બાલા તથા વેદાંત' નામે ગ્રંથમાં ૨૦-૨૫ વર્ષ ઉપર લખાયું છે તે અત્રે અવતારાય છે:

"રા. રા. ગોકુલજીબાઈ કહેતા કે રાસ્ત ગોફતાર અને સત્યપ્રકાશ પત્રનાં સારાં લખાણથી અમારો ભાવ તે પત્ર ઉપર બહુ હતો. તેથી તેના તંત્રી શેઠ કેપુશરો કાજરાજને આમંત્રણ મોકલી બોલાવ્યા, અને જુ. નવાજ સાહેબની તરફથી માનવચ્ચના 'દરી રૂપિયા ૧૦૦૦) આપવા માંડ્યા, પરંતુ તેઓએ ઉપકાર માની તે લેવાની સ્પષ્ટ ના કહી. બહુ આશ્ચર્ય થયું તોપણ એઓ ચળ્યા નહિ. તે તંત્રીની એ નિર્ભયતા અને તેથી ઉપજતી સ્વતંત્રતા જોઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને જે મૂળ ભાવ હતો તેમાં જાડુ વૃદ્ધિ થઈ. એ કેવળ શુભ વાત હતી, પણ ન્યાય અને સત્યને અર્થે અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં બાધ ગણ્યો નથી. સાગુણ કેટલાક સમય સુધી કહી દંકાઈ રહે પણ અંતે તે વિશેષ તેજ સાથે પ્રકાશવો જઈ એજ અન તેમ પ્રકાશે છે."

આપણા પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર તથા રાજ્યાધિકારી કમ્બના પ્રધાન રા. રા. રણજીભાઈ તથા આ લેખક સહ શ્રી કાજરાજને અનેકવાર મેલન થતું. તેમાં મૂખ્યત્વે સાહિત્ય સંવાદ થાય એ સ્વાભાવિક છે...આપણા આયોની સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોમાં કેટલી બધી મહત્તા તથા સુંદરતા રહી છે તે જોઈ તેઓને બહુ સાનંદ થઈ ચલું હતું, અને પોતે તેવા શબ્દોના ભાવ પુરેપુરો સમજ લેવા પ્રયત્ન કરતા. પારસીઓનાં ધર્મ-પુસ્તકની અવસ્થા ભાષા એ સંસ્કૃતની બગીની છે, એ સિદ્ધાંત જાણ્યા પછી પારસી ભાષાએ સંસ્કૃત ઉપર ભાવ થાય એ સ્વાભાવિક છે.....

પોતે અભ્યાસથી સમજતા તેવું શુદ્ધ ગુજરાતી તો રાસ્ત ગોફતારમાં મુર્ત વાપરી શકાય તેમ નહતું. પરંતુ ધીરે ધીરે રાસ્ત ગોફતારને શુદ્ધ કરવા તેઓનો પ્રયાસ ચાલુ હતો...રાસ્ત ગોફતાર આદિ ગુજરાતી પત્રોમાં સંયુક્તાક્ષર-જોડાક્ષર અને અન્વય શબ્દો તથા વાક્ય યોજના એમાં જે સારી શુદ્ધતા આવવા માંડી છે એ શ્રી કાજરાજના વારાથી જ છે. એ સાપ્તાહિક પત્રના લેખોનું અનુકરણ બીજા લેખકો કરે એ સ્વાભાવિક હતું અને એથી એવા વર્તમાન પત્રોની ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ થઈ અને થતી રહી છે. 'લવકુશ' નામે નાટક તથા રાજગીન તેઓએ રચ્યાં તે સમયે ભાષા સંબંધમાં ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ અધિક આવતો...

શ્રી કાજરાજએ લવકુશ નાટક જે સંસ્કૃતમાં સર્વોત્તમ નાટક ગણાય છે તે ભવશુતિદૃત ઉત્તરરામ ચરિત નામે સુપ્રખ્યાત નાટક ઉપરથી લખ્યું છે. તે લવકુશ નાટકમાંના વિચાર-ભાષાની વાનગી રૂપે; એક અવતરણ શ્રી કાજરાજનીજ ભાષામાં અત્ર અપાય છે:—

ઓ પુરુષોના પરસ્પરના સ્નેહના સુત્રનો, -તેઓની પ્રજા છે એ આનંદ અધિ છે. (સુખમય ગાંધ છે) એ સંજંધમાં રામ સીતાનાં મેલન સમયે તમસા બોલે છે કે :

(ગાયન છંદોડી)

“સત્ય સત્ય સત્ય રટી સત્ય સતી-સીતા

પુત્રોની-પ્રસાદી પ્રેમે બધી માતપિતા

પ્રેમશિલ દંપતીમાં બાળકો સંપૂર્ણતા,

પ્રીતની છે ગાંધ પાકી સંતાન વનિતા”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયે કે શ્રી કાખરાજી કેવી શુદ્ધ ભાષા લખી શકતા હતા. પરંતુ એવા ઉચ્ચ વિચાર તથા શુદ્ધ ભાષા સમજવાની ચોખ્ખતા સામાન્ય લોકોમાં વિદ્યાના અભાવથી આવેલી નહિ તેથી ચાલતા સામાન્ય લેખોમાં ઉતરતી વર્ણુશકર ભાષા લખવાની જાહેર લેખકોને જરૂર પડે છે.....

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે એમના સ્વતંત્ર લેખો, લોકહિતાર્થ પ્રવલ્ન, સત્યને તથા ન્યાયને અનુકૂળ સ્વભાવ, નિસ્તુત વિચાર, સમભાવના, ઇત્યાદિ ગુણો સંજંધમાં સુખ-ધર્મનાં તેમજ ગુણરાત મુરારી, કચ્છના કિંદુઓમાં સારા સ્નેહ-મમતા-ભાવ વિના બીજા કંઈ સંભળાતું હતું નહિ. પાછળના ભાગમાં કેટલાંક કારણથી તેમાં અંતર પડ્યું હતું એ પણ ખરું છે. પરંતુ અમારાં પરસ્પરના સ્નેહ મમતા એક રૂપ જ બની રહ્યાં હતાં એ લખવાની તો અગત્ય જ છે નહિ. અમારે જ્યારે જ્યારે સમાગમ થતો ત્યારે ભારે સાહિત્યના તથા તત્વજ્ઞાનના અનેક વિષયો ઉપર સંવાદ થતો. તેમાં તેઓનો સદ્ભાવ, વધ્ધમાન્યવાની શક્તિ, ઉન્નતચેત્તિ વારંવાર તરી આવતાં. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી (૧૯૦૪)

☆

“ બેહેકેલું વાળું ”

કેપુશરો કાખરાજીએ પારસી સંસારના સંજંધમાં “ બેહેકેલું વાળું ” શબ્દો વાપર્યા તેનો કેટલાકોએ ગેરસમજથી ગેરઉપયોગ કરી, તેમણે પોતે દાખલ કાપેલા સુધારા વિશે તેઓ પરતાયા હોય એમ અડાવી દીધું છે. આ બૂલ કરનારાઓ કેવી યાપ ખાપ છે તે બતાવવા હું “ બેહેકેલું વાળું ” વાળું જે પ્રકરણ (૩૦ મું) “ બીજો બરબરો ” માં તેઓએ આપ્યું છે તેની અંતે ટુંક તપાસ લખાવ. આ પ્રકરણમાં કુરામરોઝની બાંધડીની ખરચાણ ફેશીનની ફિશ્યારીની ચકાવતણી ઉપર વાર્તાનો નાયક સુખદેવેશ્વરે કરે છે. આજના જવાનેતું પોતાની બાયડી આગળ ચાલતું નથી તેનો તે બળાપો કરે છે, મોદા લોકો પાટીઓ આપવા પાછળ છપ્પેઓની નકલ કરી પૈસા વેરે છે તે સાથે બેરંઓનાં જાંજરાં “ કાળા ફાશીન ” ના પોષાક જેને તે “ ઢેડીયાં ફાશીન ” તું નામ આપે છે અને જેમાં મલાખની દંડ થાય છે તે સામે ટીકા કરી બીજો કહે છે; “ મારી મા મહેર મુસાની માણેકજાઈ ફાશીનની ફિશ્યારીમાં સર્વથી વધારે ફેસેલી હતી. મારી મા નવી નવી ફાશીનો કાઢતી અને બીજાઓ તે પ્રમાણે ચાલતાં પણ તેમાં બી દંડ હતો ” એ મારા ચાણામાં એટલું બેહેકેલું વાળું નહિ હતું.”

આ ઉપરથી ત્યારે જણાય છે કે કાખરાજી ખરા સુધારાને નહિ પણ સુધારાના પેશિત્ર નામે જેઓ સુધારાની કૃત્ર અદારની નકલ કરી સુધારાવાળાંઓમાં અપવા મળે છે, જેઓ તેહેકરઈ, ઇતરાત, અને ખરચાણપણાંની દંડ એળંગી પોતે સુધારાવાળાંઓમાં ઘુસે છે

તેમની હાલતને કાબરાજી “બેહેકેલાં વાગ્ગ” ની ઉપમા આપે છે. જેમ એક વાગ્ગ જે પીગડી ગયું અને તેની કમાન છટકી ગઈ તો વાગ્ગ જ કરી ગાયનની હદ કુદાવી નય છે, તે જ મિસાલે આ “હાલી ફીશ્યારીઝાર અવાજી” ઓરતો, આ “ફાશીનના અવતારો, પેતે સુધારાની નકલ કરી એક કમાન ખસેલાં વાગ્ગ માફક બેહેકેલી લાગે છે.

સાચા સુધારાને અપજ્ઞશર્મા હાવનાર, ખરા સુધારાને શરમાવનાર, “કૌતક” કાબરાજી નાપસંદ કરે છે, જે સ્ત્રીઓ મોઢાંને પાઉર ચોપડીને ગોરૂં કરવા સાથે હાથને ગોરા બનાવવા “ગલેફ” બાધે છે તેમને તેઓ “બેહેકેલું વાગ્ગ” કહે છે. એ સંબંધમાં વાતોનો નાવક જોલે છે તે જુઓ:- “હું એટલું જ ચાહું છું કે મારી મા અને બહેનો, મારા માણનાં ગૈરાઓ, આ ગલેફ પહેરવાનાં ઘેલાં કાઢે નહિં તો સારું. એ બેહેકેલું વાગ્ગ મુબઈમાં જીવે છે ને મુબઈમાં જ મરી જવું જોઈએ. મારા માણા ગામથી ખુદા એ બેહેકેલાં વાગ્ગની પનાદ રાખે.”

જે ખરા સુધારાની કેબુશરો કાબરાજી તથા તેમના મહતાવિશેષોએ બલામણ કીધી છે તે કંઈ આવો ન હતો. આ તો ખોટો, કામો, તકલીફો અને દુખરમંદ હતો. ખરા સુધારો તો કુદરતી સાદાર્થમાં સરજેલો અમીરી ખનાસમાં પ્રગતી નિકળતો, નકર સંગીન, ધર અને સંસારને સુધારી અદેશખાનું બનાવનારો, વહાલ, સંપ સંપજ, સંપતિ અને સંગતિમાં રામાયલો છે.

—રૂસ્તમ બ. પેશાવર.

[શ્રીઓષ ઈ. ન. કાબરાજી રજારક મંચ (૧૯૦૪)]

“સોરાબજી બંગાળી અને કરસનદાસ મુળછના હાથ નીચે રાસત ગોડતાર

પંકજું હતું, પણ કેબુશરો કાબરાજીના હાથ નીચે જોઆમાં જોમી પંક્તિએ ચાલું હતું... તેમનાં લખાણોએ પારસી રોમના સાંસારિક, માનસિક અને ધાર્મિક જીવન ઉપર અમૂલ્ય અસર કીધી છે...ચિત્ર દળાના કાબરાજીના શોખને લખને જોખને આઈ સોસાયટીએ તેમને પોતાની કારોબાર મંડળીના સભાસદ નીમ્યા હતા. જોઆ પ્રકારની કેળવણીના...તે દિમાયતી હતા. તેમના કુટુંબમાં આપેલી કેળવણી તેની સાખ ઘણી મજબૂત રીતે પૂરે છે. સરકારી નિયાજોને વહિવટ તપોસનાર જોઈન્ટ રજુડસ કમીટીના તેઓ મ્યુનિસિપાલિટી તરફના એક અધિકારી નીમ્યા હતા. લાગી ગયા જેવી હાલતમાંથી જાન પ્રચારક મંડળીને સજીવન કરી હતી...તેના દરેક વર્ષ મુધી સેક્રેટરી પદ પોતે હતા. ઈ. સ. ૧૯૯૦માં...તે મંડળીએ તેમની સેવાની પીઠાનમાં તેમને ઓનરરી મેમ્બર નીમ્યા હતા. આ સભામાં અપાયેલાં લાખણોમાં એક તૃતીયાંશ તો તેમનાં એકલાનાં જ છે !

અંગબજીની કેળવણીના પણ તેઓ એક કળજીમંદ ઉત્તેજક હતા...મુબઈની મ્યુનિસિપલ ટ્રાન્સેરેશનના અને તેની રેન્ડમ કમીટીના તે સભાસદ હતા, અને તે દ્વારા તેમણે દેશની કોમતી સેવા બજાવી છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૦માં કાબરાજી વિલાયત ગયા ત્યારે બ્રિટિશ ઇન્ડીયન એન્ડ જર્નલીસ્ટ્સએ તેમને ફેલો (સભાસદ) નીમી આસ માન આપ્યું હતું...”

—સુમનસ હરિલાલ ધ્રુવ

(“વિદેહ ગુજરાતી સાહ્યરો,” સને ૧૯૦૯):

“ ગુર્જર યુગો * ”.

(ગાજલ)

મિરા યુજ્જવંતી યુજ્જાતી ખિલાતી ખાંતથી ખાસી,
ખલક માંહી કરી ખયાતી કલમથી કાખરાજીએ.
રૂડી યુજ્જરાતી રાણીને ખુશીથી ખૂબ ખીલાતી,
વખાણી રાણી વાણીને કલમથી કાખરાજીએ.

x x x

હતો યુજ્જરાતીનો હાથી, સુધારાનો ખરો સાથી,
નહારી રૂંદો નાથી^૧ કલમથી કાખરાજીએ.
હતો યુજ્જરાતીનો હીરો, રસિક ને એક રંગીનો,
તીણું ફેંક્યાં બહુ તીરો કલમકલ કાખરાજીએ.

x x x

જમાનાનો ખરો જોડો, સુગીતિ^૨ લાઈને રૂનો,
મયાવી રંગ મસ મોધો, કલમથી કાખરાજી તેં.

x x x

લવાની કેમ બૂલાશે, પીરા ! તારી વાનો ?
નિરહથી બૂરીને વાંસે હું આવીશ બેટવા હોશે.

x x x

(હોહરા)

હામોદરનાર^૩ દોરત, ને મમતાણુ મમ મિત્ર,
કરસનદાસ^૪ તણી કયા પદશે કોણુ પવિત્ર !

x x x

‘ કુંવારી કન્યાની^૫ કહેા કરશે ચર્ચા કોણુ
કાખરાજી જતાં કહેા મધુરું લારશે મોણુ !

x x x

કેપુરારોની કલમની ખરી પડી ગઈ ખોટ,
લેખજીથી છતી લાધો છીતિ^૬ કરો કોટ.

૧૯૦૪.

—કવિ લવાનીશંકર નરસીંહરામ.

* વિક્ટર યુગો (Victor Hugo)

૧ નાય (નય) યાત્રી નામાંકિત ફ્રેન્ચ કવિ નાટક કર્તા અને નવલકથાકાર, સને ૧૮૦૨-૮૫,
૨ હિન્દુ સુધારક સુધારક હામોદરદાસ ગોસ્વમીદાસ સુખડવાળા. ૩ કરસનદાસ મૂળજી પ્રસિદ્ધ સુધારક.
૪ “ કુંવારી કન્યાની હિન્દુ સુધારા સુલિની મારી રચેલી નવલકથા પર મોહ ખામીને સ્વયં કેપુરારો

કાખરાજી કાખરાજી પત્રાવલો લખીને કેપુરારો લખાવી હતી ”

ઉપસંહાર

કેપુરારો કાજરાજની ૧૦૦ મી જન્મતિથિ ઉજવવાની સૂચના પ્રથમ રાસ્તે રાહુબર પત્રે એમની ઉલ્લી મરણુતિથિને પ્રસંગે કરી હતી. અને ત્યારથી તે પત્રમાં “ રાસ્તે ગોક્તારનો જમાનો ” એ મમાળાં હેઠળ કાજરાજને પોતે ૧૯૦૧ માં લખેલ “ અહેવાલે રાસ્તે ગોક્તાર ” માંથી તે છુના જમાનાના કુચાલો અને તે સામે રાસ્તે ગોક્તારે ચલાવેલી લડતો. તથા સ્ત્રીકળવણી અને સ્ત્રીના છુટાપણાની દિમાગત અને અંતે યથેલા સુધારા, એ સમજા બનાવેલું વર્ણન કાજરાજના જ શબ્દોમાં દર અઠવાડિયે ઉતારા કરી આપતું રહ્યું. તે પછી તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨, એટલે જન્મ શતાબ્દીના દિવસે રાસ્તે રાહુબરનો ખાસ “ સાલગીરી અંક ” કાઢી તે આખો અંક સફળતની છાંમી સાથે નીચલા શબ્દોમાં તેમને અર્પણ કરવામાં આવ્યો:

“ સાચે! સંસાર સુધારક ”

મરહુમ શેઠ કેપુરારો ન. કાજરાજ

જેમને અમારો આ અંક અર્પણ કરીએ છીએ. ”

એ અંકમાં મરહુમને લગતા ખીજા ખાસ લેખો ઉપરાંત તેમના મરણુ વખતે લખાયેલી કેટલીક કવિતાઓના ઉતારા પણ છે જેમાં કવિ શ્રી ખજરદારના કાવ્યમાંની નીચલી એક જ કડી અને ઉતારીએ છીએ:—

“ રાય અને રૈવતની સેવા સ્નેહે કોષી બણી,

બૂમીમાં ન રાખ્યો બાર કાઈના બરમનો;

દિલમાંહી દાઢી ધારી કલમ તું ગાંઠ રહ્યો,—

અરે કાજરાજ ! પામું પાર કર્યા મરંમનો !.....

અરે બો કલમ ! ત્હારી સેવામાં જીવન ગાંધું,

સેવી તને ગયો ત્હારો સપુત સાક્ષાત તો;—

લેખક હજાર યરો, પંડિત અપાર યરો,

ખલકમાં તોય તેની બૂધારો ન ખ્યાલે તો ! ”

એ અરસામાં જામે જગશેઠ, કવચરે હિન્દ, ગુજરાતી, સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા અને ખીજા પત્રોમાં પણ મરહુમની જન્મશતાબ્દીની મહત્વતાનું સૂચન આપનારા અનેક લેખો પ્રગટ થયા, જેમાંના કેટલાક અમારા આ અંકમાં સામેલ કર્યા છે. એ ચલવચને પરિણામે મુખ્યાર્થ અને કરાંચીમાં ત્રોટા મેળાવાઓ ભરવાની તૈયારીઓ થઈ રહી, અને મુખ્યર્થના મેળાવામાં પ્રમુખપદે લેડી વિદ્યાજહેન નીલકંઠ બીરાજવા કબૂલ થયાં. એટલામાં મુખ્યાર્થમાં કર્કશું અને ખીજા બંધનો દાખલ થવાથી શ્રી વિદ્યાજહેન અમદાવાદથી પધારી શક્યા નહિ, અને મેળાવાડો મુલતવવો પડ્યો, તે તા. ૨૪ મી અક્ટોબરના દીને થવા પામ્યો. તેનાતથા કરાંચીમાં યથેલા મેળાવાડાનાં હેરાલ આ અંકમાં વર્તમાનપત્રો ઉપરથી ઉતારવામાં આવ્યો છે.

હાલ કાગલની સખત અછત અને સરકારી બંધનોના દારણે આ અંક માટે આવેલા ખીજા લેખોની જગ્યા થઈ શકો નથી, છતાં તે લખનારાઓનો આભાર માનીએ છીએ.

—તંત્રી